

*Національна спілка краєзнавців України
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Хмельницька міська організація Національної спілки краєзнавців України
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Хмельницький обласний краєзнавчий музей*

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 5

Хмельницький
2015

УДК 908 (477.43)
ББК 26.891 (4 Укр-4Хме)
Хме 65

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України
Протокол №3 від 23.04.2015 р.*

Рецензенти:

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор;
Місінкевич Леонід Леонідович, доктор історичних наук, професор.

Голова редакційної колегії:

Баженов Лев Васильович, доктор історичних наук, професор, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України (голова).

Редакційна колегія:

Байдич Володимир Григорович, кандидат історичних наук, директор Хмельницького обласного державного архіву, член Національної спілки краєзнавців України;

Брицька Олена Миколаївна, директор Хмельницького обласного краєзнавчого музею, Заслужений працівник культури України;

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України (співголова);

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, Заслужений працівник культури України (відп. секретар);

Погорілець Олег Григорович, директор історико-культурного заповідника «Межибіж», член Національної спілки краєзнавців України;

Синиця Надія Миколаївна, директор Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського, Заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України;

Телячий Юрій Васильович, доктор історичних наук, доцент, проректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член Національної спілки краєзнавців України.

Хме 65 **Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник**
/ [редкол. Баженов Л.В. (голова), Блажевич Ю.І. (співголова),
Єсюнін С.М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький, 2015. – Вип. 5. – 256 с.

Збірник містить наукові та краєзнавчі дослідження членів Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України та матеріали їх колег з інших регіонів.

Матеріали друкуються в авторській редакції.

НАШІ ЮВІЛЯРИ

ХАЛАЙЦАН ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ

*Григоренко О.П.
Ільїнський В. М.
м. Хмельницький*

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ПОРТРЕТ ВОЛОДИМИРА ПЕТРОВИЧА ХАЛАЙЦАНА

Володимир Петрович Халайцан народився 13 травня 1970 року у місті Кам'янці-Подільському у молодій студентській сім'ї майбутніх педагогів – Петра та Ніни Халайцанів.

Після закінчення Кам'янець-Подільського педагогічного інституту батьки Володимира, Петро Кирилович та Ніна Іванівна, все своє свідоме життя віддали педагогічній роботі. Працюючи на ниві освіти, вони прагнули виховати свого сина доброю, щирою і чесною людиною, формували його свідомість на принципах християнської моралі та кращих традицій українського народу. Самі чесно і самовіддано працюючи, вони цю рису закладали й у своїх дітях. За свою нелегку працю педагоги Халайцани й тепер користуються заслуженою повагою у колег та односельців. Їх заслуги гідно оцінювало районне і обласне керівництво. Поміж численних грамот і подяк вчитель Білецької сільської школи Петро Кирилович Халайцан був удостоєний звання Заслуженого вчителя України. Від своїх батьків кращі людські якості перейняв і Володимир. Зростаючи у незаможній, але по-справжньому інтелігентній родині, Володимир Петрович формував у собі великий потяг до знань, книг, до творчої праці, виховував у собі здатність розуміти ближнього і готовність завжди прийти йому на допомогу.

Навчаючись у Білецькій школі Чемеровецького району, він проявляв велику жагу до знань. З запалом захоплювався історією, літературою, проявляв великий потяг до мистецтва та національної культури.

Після закінчення школи, коли постало питання про вибір навчального закладу на здобуття вищої освіти, любов до книги і знань зробила свій вибір. Володимир вирішив вступати до Київського державного інституту ім. Корнійчука на бібліотечний факультет. У 1987 році, склавши успішно вступні іспити, він став студентом цього навчального закладу.

Швидко промайнули студентські роки. Відмінно закінчивши навчання в інституті за спеціальністю «Бібліотекознавство та бібліографія», Володимир Петрович у 1991 році розпочинає свою трудову діяльність на посаді бібліотекаря-бібліографа у альма-матері своїх батьків, Кам'янець-Подільському педагогічному інституті ім. В. П. Затонського. У червні 2000 року він переходить на роботу в Хмельницьке педагогічне училище (реорганізоване нині в гуманітарно-педагогічну академію) на посаду директора бібліотеки, де одночасно займається і викладацькою діяльністю.

Успішно поєднує працю із власним навчанням, і в 2005 році з відзнакою закінчує магістратуру Хмельницької гуманітарно–педагогічної академії. З вересня 2005 року переходить на посаду старшого викладача кафедри загальноосвітніх дисциплін. Викладацька робота по-справжньому його захоплює. Володимир Петрович знову поринає у світ знань і наукових пошуків, наполегливо підвищує свій фаховий рівень, розширює діапазон професійної освіти. У 2010 році він успішно закінчує історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету ім. Огієнка і отримує другу вищу освіту за спеціальністю «Всесвітня історія», а потім, у 2012 році, і аспірантуру цього навчального закладу за спеціальністю «Педагогіка і методика середньої освіти. Образотворче мистецтво». Зараз Володимир Петрович завершує роботу над своїм дисертаційним дослідженням на тему: «Мистецтво паркобудування в культурному житті Поділля кінця XVIII – початку XX століття» під керівництвом професора Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, доктора мистецтвознавства Урсу Наталії Олексіївни.

Заглибившись у науку, Володимир Халайцан широко використовує історичну освіту, активно займається науково – краєзнавчою роботою. Він активний учасник наукових конференцій і семінарів. На сьогоднішній день з-під його пера вийшло у світ більше сорока науково-краєзнавчих статей, присвячених розвитку туризму на Хмельниччині, в яких глибоко проаналізовано культурні та історичні пам'ятки по туристичних маршрутах Поділля і Південно – Східної Волині. Враховуючи заслуги Володимира Халайцана на цьому поприщі, у грудні 2012 року його прийняли у члени Національної спілки краєзнавців України. Беручи участь у регіональних, всеукраїнських, міжнародних наукових конференціях Володимир Петрович, познайомився з багатьма відомими в Україні і за її межами вченими та науковцями. Серед його близьких знайомих і колег кандидати, доктори наук, академіки, керівники навчальних та наукових закладів, які з охотою спілкуються з молодим науковцем і для яких він цікавий і розумний співрозмовник.

З 2003 року В.П. Халайцан є членом громадської організації «Меджибіж 2000». У квітні 2005 року ввійшов до складу Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. І. Огієнка. Подальші наукові дослідження Володимир Петрович продовжує як викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії. Як спеціаліст історик, він входить до складу науково-методичної ради Державного історико-культурного заповідника «Самчики».

Серед його творчих захоплень з'явилося одне суттєве, тісно пов'язане із його дисертаційним дослідженням, – це ландшафтний дизайн, проекту-

вання території. За час творчої діяльності у цій сфері він створив проекти та виконав практичний дизайн понад п'ятдесяти територій, три проекти готельно-розважальних комплексів на території Хмельницької області. І в цьому напрямку діяльності він теж став визнаним спеціалістом. У травні 2015 року його прийнято у члени Національної спілки дизайнерів України.

Отже, Володимир Петрович живе повноцінним, сповненим щоденних турбот і сподівань життям, веселою, дружною сім'єю Халайцанів. З своєю дружиною Наталею Володимир познайомився під час роботи на історичному факультеті. Блакитноока струнка дівчина Наталя відразу впала в очі Володимиру. Кохання було взаємним. Одружилися в 1999 році. З плином часу, за суєтою суєт, в бурхливому життєвському морі вони не розгубили своїх почуттів. Навпаки, з кожним днем вони стають ще більш романтичними і ніжними. Володимира Петровича поєднує з дружиною духовне багатство, радість спілкування, єдине розуміння подолання проблем, що неминуче виникають в подружньому житті. Вони живуть дуже насиченим, але надзвичайно цікавим життям. Особливо радують Наталю Іванівну і Володимира Петровича доньки Аделіна і Вероніка. Старша Аделіна, восьмикласниця, навчається в колегіумі ім. Козубняка. Неодноразово брала участь у Всеукраїнському конкурсі знавців української мови ім. П. Яцика і Всеукраїнському літературному конкурсі ім. Т.Г.Шевченка, за що нагороджувалась дипломами та похвальними листами. Ці нагороди зберігаються в родинному архіві як дорогі реліквії, якими особливо пишаються бабусі і дідусі.

Примітки

1. Халайцан В. П. Розвиток бібліотечної справи на Поділлі в половині XIX – на початку XX ст. // Матеріали науково-краєзнавчої конференції «Кам'янець-Подільський в контексті європейських зв'язків». Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2006. – 440 с.

2. Халайцан В. П. Стрельбіцька Н. І. Вклад педагогів Хмельниччини в процес реформування освіти України // Професійна підготовка педагогічних кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти: сучасний стан, проблеми перспективи розвитку: Матеріали Міжвузівської науково практичної конференції (11 жовтня 2007). – С.57 – 60.

3. Халайцан В. П. Стрельбіцька Н.І. Релігійно-культурні споруди оборонного типу XIV – XVIII століть на Поділлі // Міжнародна наукова конференція «Історія релігій в Україні» 12–14 травня 2009 р., м. Львів.

4. Халайцан В. П. Стрельбіцька Н. І. Розвиток туристичних маршрутів Півданно-Східної Волині: проблеми та перспективи // Маєток. Науково-краєзнавчий збірник ДІКЗ «Самчики» - Вип.2. Матеріали круглого столу «Маєткове (палацово-паркове) мистецтво XVIII – XIX століть: актуальні проблеми вивчення, охорони збереження й використання». – Самчики, 2009 – С. 152 – 163.

5. Халайцан В. П. Використання ландшафтного стилю в формі паркової композиції маєтків Поділля і Південно-Східної Волині XVIII – XX ст. // Всеу-

країнська науково-практична конференція. Національний історико-культурний заповідник «Качанівка». 30 – 31 липня 2010 року.

6. Халайцан В. П. Стрельбицкая Н.І. Особенности формирования садово-парковых ансамблей Подолья и Юго – Восточной Волыни. Международная научно-практическая конференция (6 – 7 декабря 2011 г.) Российский государственный университет – МСХА им. К.А. Тимирязева.

7. Халайцан В.П., Стрельбицька Н.І. Розвиток перспективних туристичних маршрутів Поділля // «Шляхами Козацької слави». Розвиток туристичного потенціалу Поділля. – Хмельницький. (22 березня 2012 р.): Хмельницький інститут МАУП.

8. Халайцан В. П. Палацо-паркові комплекси Дунаєвеччини ХІХ – початку ХХ століть. Історія, проблеми та перспективи розвитку в галузі туризму. Хмельницькі краєзнавчі студії: науково – краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2015. – Вип. 2. – 188 с.

9. Халайцан В. П. Українські традиційні мотиви в процесі формування паркових композицій // 2-й Міжнародний конгрес «Етнодизайн: європейський вектор розвитку і національний контекст». Збірник наукових праць. – Книга 3. – Полтава, 2015. – С. 225-228.

*Улюблена справа життя –
ландшафтний дизайн і проектування території*

У родинному колі

У колі колег

Мотивований висновок

*кафедри трудового навчання та художнього конструювання
та кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
по кандидатурі **Володимира Петровича Халайцана**
на посаду ювіляра, друга, колеги, однодумця, просто хорошої людини*

Халайцан Володимир Петрович народився 13 травня 1970 року у селі Біла Чемеровецького району Хмельницької області. Українець. Одружений на Стрельбицькій Наталії Іванівні: комсомолці, спортсменці, розумниці, красуні, чудовій жінці; виховує двох донечок – Аделіну і Вероніку.

Наше знайомство з Володимиром Петровичом Халайцаном розпочалося з 2000 року, коли Він очолив бібліотеку Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту та почав працювати викладачем на кафедрі образотворчого мистецтва та художньої праці.

Потрібно зазначити, що це був якраз той час коли навчальний заклад переживав значні трансформаційні зміни, які започаткував наш перший ректор Микола Миколайович Дарманський. І чільне місце в цьому процесі займала реорганізація бібліотеки, яку успішно здійснив Володимир Петрович. Крок за кроком бібліотека набула не тільки якісних змін у фондах, але й у оформленні інформаційних виставок, книжкових презентацій, власних залів та рекреацій. Стенди, озеленення, оформлення... Всюди відчувалась рука молодого креативного директора бібліотеки. Під його керівництвом значно поповнились фонди, на новий якісний рівень піднялась інформаційна, організаційно-методична, науково-просвітницька та навчально-виховна робота бібліотеки закладу.

Працюючи директором бібліотеки Володимир Петрович успішно займається викладацькою діяльністю навчає студентів художньому конструюванню та кресленню на кафедрі образотворчого мистецтва та художньої праці. Студенти одразу щиро прийняли викладача, який вмів надихнути, захопити та повести за собою у творчий неспокій.

Принагідно хочеться відмітити, що Володимир Петрович має достойну “колекцію” дипломів: у 1991 році Він закінчив Київський державний інститут культури ім. Корнійчука за спеціальністю „Бібліотекознавство та бібліографія”, у 2003 – закінчив магістратуру Хмельницького гуманітарно-педагогічного інституту за спеціальністю “Управління навчальним закладом”, у 2010 році здобув другу вищу освіту у Кам’янець-Подільському національному університеті ім. І.Огієнка за спеціальністю “Педагогіка і методика середньої освіти. Образотворче мистецтво” та у цьому ж вузі закінчив аспірантуру за спеціальністю “Всесвітня історія”.

Загальний стаж науково-педагогічної роботи Халайцана Володимира Петровича складає 22 роки: з них 7 років (1991-1997 рр.) – працював у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті), та 15 років (з 2000 р. по теперішній час) – працює у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії.

Свою педагогічну діяльність в гуманітарно-педагогічній академії (тоді ще інституті) Володимир Петрович розпочав, як уже зазначалося на кафедрі образотворчого мистецтва та художньої праці. Кафедра за даний період зазнала ряду реорганізаційних змін, незмінними є щирість, порядність, професіоналізм, дружба, мужність, співчутливість та багато інших гарних якостей, притаманних Володимиру Петровичу Халайцану.

Рідко в колективі, тим паче педагогічному, творчому, бурхливому можна знайти колег, здатних порадити за твої здобутки та перемоги, підтримати та допомогти з реалізацією ідеї, задуму, проекту, відчуття, та навіть просто “підставити дружнє плече”. В цьому колективі нашої кафедри дуже пощастило, адже поряд працює наш Петрович!

Халайцан В.П. приймає активну участь у науковій, організаційній, навчально-методичній та виховній роботі кафедри та академії в цілому. Він є автором понад 30 наукових праць, активно бере участь у роботі міжнародних, всеукраїнських, регіональних конференцій, семінарів та інших наукових зібрань з педагогічної, історико-краєзнавчої, культурно-мистецької проблематики та методичних семінарах з проблем професійного навчання. Він став ініціатором підписання міжнародної угоди про співробітництво між Хмельницькою гуманітарно-педагогічною академією та Московською сільськогосподарською академією імені К.А. Тимірязєва, одним з найстаріших вищих навчальних закладів Росії.

Володимир Петрович активно займається науковою роботою. До кола його наукових інтересів належало питання дослідження ландшафтних композицій перлин палацо-паркового мистецтва України та Поділля, зокрема. Це стало предметом дослідження багатьох його наукових статей та дисертаційного дослідження. Ми з нетерпінням чекаємо на результат багаторічної праці.

Викладач проводить консультації та здійснює керівництво науковими дослідженнями та творчими роботами студентів факультету мистецтв. Під його керівництвом написано і вийшли друком більше десяти студентських наукових публікацій. Щороку фойє академії прикрашає виставка творчих робіт, виконаних на практичних заняттях викладача, творчі проекти, реалізовані спільно.

Глибоким ідейним, філософським, національним, патріотичним та духовним змістом наповнена кожна творча складова дипломної роботи студентів Володимира Петровича. Не залишає байдужим нікого з гляда-

чів настінний розпис “Дерево роду” створений у рекреації 2 поверху у попередньому році творчою групою у складі Володимира Петровича та випускників-бакалаврів Бодай Каріни та Троянської Катерини.

На протязі багатьох років Він керує студією ландшафтного дизайну, результатом роботи якої є привабливі ландшафтні композиції навколо та у внутрішньому дворіку навчального закладу.

Здобувачем підготовлені навчально-методичні комплекси з дисциплін “Основи художнього конструювання та креслення”, “Теорія і практика проектування і розробки середовища”, “Спеціалізація в дизайні середовища” для вищих навчальних педагогічних закладів I-IV рівнів акредитації.

Заняття, які проводяться Халайцаном В.П. мають високий науковий та навчально-методичний рівень, професійне спрямування та відповідають вимогам педагогіки вищої школи.

За час роботи у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії Халайцан В.П. показав себе професійним фахівцем теорії та історії мистецтва, теорії та практики трудового та професійного навчання, який добре володіє методикою проведення занять та здатний вирішувати науково-педагогічні та мистецтвознавчі проблеми на високому професійному рівні.

Володимир Петрович успішно поєднує навчально-методичну, наукову роботу з творчою діяльністю. За цей час Він створив та реалізував понад п’ятдесят проектів ландшафтного дизайну територій, три проекти готельно-розважальних комплексів на території міста Хмельницького та області. 2014 рік був щедрим для Володимира Петровича: у січні Він був прийнятий до Національної спілки краєзнавців України, а у травні – до Спілки дизайнерів України.

Виходячи з вищезначеного, стажу науково-педагогічної роботи, змісту та якості науково-методичного, творчого доробку В.П.Халайцана та його особистих якостей робимо висновок про повну відповідність вимогам, які висуваються Міністерством освіти і науки України, кафедрою трудового навчання та художнього конструювання та кафедрою образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії до претендента на посаду ювіляра, друга, колеги, однодумця, просто хорошої людини

Завідувач кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва **Галина Бучківська**

Завідувач кафедри трудового навчання та художнього конструювання **Валентина Греськова**

З оригіналом згідно Начальник ВК **Валентина Барановська**

НАУКОВІ СТАТТІ

*Блажевич Ю.І.,
Блажевич О.І.*
м.Хмельницький

ВОЄННА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ ПОДІЛЬСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

В травні 2015 р. відзначатиметься 70-річчя Великої Перемоги об'єднаної антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною, а у вересні 2015 р. – 70-річчя розгрому імперіалістичної Японії і завершення Другої Світової війни. В орбіту цієї кривавої драми було втягнуто більше 100 держав світу, на алтар Перемоги було покладено, за останніми даними, біля 60 мільйонів жертв, як на фронтах, так і в тилу, в концтаборах, гетто, госпіталях, загонах Руху Опору тощо. Однією з найбільших постраждалих держав є наша Україна, через територію якої двічі прокотився воєнний каток, залишивши після цього випалену землю, чорну пам'ять й мільйони людських жертв. А ще мільйони поруйнованих людських життів, скалічених доль покоління, якому судилося до дна випити чашу жахливого лихоліття.

Сьогодні коли на нашу землю знову прийшла війна, розпочалась пунтінська агресія, вкрай важливим є осмислення нашими співвітчизниками, особливо молодими, величі і всесвітнього значення цієї Великої Перемоги для нас і всього людства. На жаль, в Україні все виразніше проявляється тенденція до негативних оцінок того періоду, розпочалась тотальна переоцінка історії України радянських часів, особливо в роки Великої Вітчизняної війни. Це не сприяє консолідації українського суспільства, роз'єднує старші і молодші покоління, наносить, на нашу думку, непоправну шкоду намаганню сформулювати прийнятну для всіх регіонів держави національну ідею, створити дієву систему патріотичного виховання населення країни.

Велика Вітчизняна війна, яка розгорілася на просторах від Чорноморського узбережжя до Балтики і Баренцового моря, стала й суворим випробуванням для низки подільських літераторів. Багато з них гартували свою поетичну музу у горнилі фронткових боїв. Серед тих, хто зодягнув солдатські шинелі, були й молоді письменники Василь Баженов, Микола Магера, Григорій Хрипач, Володимир Булаєнко та інші. Захист Вітчизни від ненависного ворога вони сприйняли як свій священний обов'язок.

З дитячих літ проявляв свої творчі здібності Володимир Дмитрович Булаєнко, майбутній подільський поет, який народився 8 червня 1918 року в с. Сорокодуби Красилівського району в селянській родині. Вже в середніх класах Володимир не розлучався з книгами, почав писати перші свої поезії, часто друкував їх в районній газеті. Вчителі Малоклітнянської школи дали йому рекомендацію для вступу на філологічний факультет Дніпропетровського університету. Та не судилося юнакові закінчити цей навчальний заклад. У 1941 році із третього курсу В. Булаєнко добровільно йде на фронт. Під Ростовом-на-Дону в одному з боїв був поранений, попав в полон, однак зумів втекти з концтабору, довгий час лікувався і переховувався в рідному селі, а в березні 1944 року, після звільнення краю від фашистських окупантів, Булаєнко знову на фронті. З боями молодший лейтенант пройшов Україну, воював в Прибалтиці, де на світанку 19 серпня 1944 року його було смертельно поранено біля міста Бауска. У 1961 році він був посмертно прийнятий до Спілки письменників України. Здавалося б на цьому й закінчилося життя юнака. Однак завдяки матері, яка зберегла саморобні книжечки сина з його поезіями і яка зуміла дістатись до Києва і передати їх поетові Андрієві Малишку, цим віршам судилося друковане життя. Окремими виданнями вийшли збірки «Поезії» (1958,1974), «Поки серце в нас живе...» (1992), «Вибране» (1993).

Вірші Володимира Булаєнка створені в чорні дні фашистської неволі — це звинувачувальний документ проти війни, поезія суворої правди про не легку долю земляків, усієї України, про страшні злодіяння, які принесли на нашу землю нацистські окупанти. Мов із самого кривавого бою долинає до нас живий голос поета:

*Руді вітрила підняла, пливе
Зловіща ніч на Україну.
Та поки серце в нас живе –
Нас не поставиш на коліна.
Колись історія назве
Наш час – народженням людини,
Бо поки серце в нас живе –
Ми не стояли на колінах.*

І як заклик до священної війни проти ненависного ворога набатом звучать слова славного сина подільської землі:

*Якщо вмрем – на могилах у нас
Виростуть прапори і багнети.*

Як відзначав видатний український поет Борис Олійник «Поезія Булаєнка, передусім документ воєнних літ, але документ художній, пофілософському осмислений, поетично трансформований... Так, Володимир Булаєнко зробив небагато, але без його мужнього голосу, голосу покоління переможців, молода українська поезія була б бідніша».

Російський письменник і педагог, який жив і творив на Поділлі та залишив помітний слід в літературному житті краю Василь Миколайович Баженов, який народився 16 лютого 1916 р. у с. Капшино Калінінської (тепер Тверської) області у сім'ї учителя. У 1939 р. заочно закінчив Московський педінститут іноземних мов. Досконале знання німецької допомогло йому стати офіцером-перекладачем у роки Великої Вітчизняної війни. За ратні подвиги нагороджений орденами і медалями. У післявоєнні роки В.М. Баженов оселяється на Поділлі і близько сорока років працює на педагогічній ниві у Немиринецькій середній школі на Староконстантинівщині, Новоселицькому веттехнікумі, у школах міста Хмельницького, зокрема у школі №6, обласному інституті удосконалення вчителів.

Уже зрілою людиною опублікував свою першу книжку художньої прози «Лесная повесть», яка побачила світ у видавництві «Радянський письменник» у 1959 році. Вона привернула увагу літературної критики, читачів. Журналісти обласного радіо підготували по ній цикл передач. Далі з-під пера письменника одна за одною виходять книги для дітей і дорослих: «Одолень-корень», «Право на счастье» (обидві 1966 року), «Струмок мого дитинства» (1974), «Лесной хирург» (1990), «Золотой олень» (1985), «Хозяин горелого озера» (1986), роман-дилогія «Сохрани солнце!» (1986). Глибинне знання літератури, лінгвістики і фольклору, невтомна праця на терені педагогіки, готовність ділитися своїм солідним багажем знань, порядність і високий заряд оптимізму – ось неповний перелік чеснот, які притягували і притягують до особи письменника і його творів побратимів по перу і читачів, учнів та вчителів.

Важливою віхою у творчості Василя Баженова став роман-дилогія «Сохрани солнце!» (Київ, 1986) про події Великої Вітчизняної війни, безсмертні ратні подвиги воїнів на фронтах, звитязна праця трудівників тилу, безумовна єдність армії і народу в боротьбі з ненависним ворогом, в ім'я кращого майбутнього.

В боях з ненависним ворогом більше 18 тис. уродженців Хмельниччини були відзначені бойовими орденами і медалями, а 83 з них були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Журналіст і публіцист М. Макухін у 1985 р. підготував і видав книгу документальних нарисів «Гордість і слава Поділля» про мужність і героїзм радянських воїнів – уродженців Хмельницької області, удостоєних цього звання.

У 2004 р. в м. Хмельницькому вийшов з друку тематичний збірник «Збережемо пам'ять про подвиг: Спогади земляків – учасників Великої Вітчизняної війни у записах їхніх онуків і правнуків» (упорядники С.В.Шевчук і В.П.Малиновський). ці свідчення, записані юними школярами-краєзнавцями – жива історія, покликана навчити теперішні і прийдешні покоління глибше зрозуміти трагічні сторінки минулого і не допусти-

ти їх повторення в майбутньому. Цей збірник був присвячений 60-річчю звільнення міста Проскурова від німецько-фашистських загарбників.

Микола Никанорович Магера – подолянин. Він народився 1 вересня 1922 р. в с. Могилівка, тоді Вінницької (тепер – Хмельницької) області. 12 лютого 1958 р. Могилівка з населенням 3 тис. 165 осіб була включена до складу м. Дунаївці. Дитинство і юність пройшла в батьківській хаті, що притулилася до невеликої річечки Батіжок, у затишку верб, ясенів та яблуневого саду закладеного Никанором Івановичем, колгоспним бригадиром і Марією Миколаївною, трудівницею колгоспних полів. Батьки вчили дев'ятьох дітей змалку трудитися, здобувати хліб щоденний, цінувати людину праці.

22 червня 1941 р. закінчив десятирічку і невдовзі опинився під п'ятою німецького окупанта. 1942-го, майже рік, навчався в медшколі, що діяла в райлікарні, поки нацисти не розстріляли викладачів - лікарів - євреїв. Був учнем перукаря. Кілька разів вислизав із рук старости села, який дуже хотів запроторити надто розумного хлопця та ще й «писаку» (саме в цей час з'явилися повні ненависті до окупанта вірші, які читав знайомим) до рейху.

З визволенням Дунаївців влився в ряди діючої армії, був тяжко поранений, удостоївся ордена Слави III ст., медалей, повернувся додому.

Рядок за рядком пережите лягало на папір. У газетах публікувались його вірші, оповідання, новели, нариси. Особливо під час навчання на філологічному факультеті Київського університету. Зрів талант, шліфувалась літературна майстерність у роки вчительської праці, директорування у Вінківцях, роботи в хмельницькому інституті удосконалення вчителів, обласному відділі народної освіти, Хмельницькому педучилищі. З'являлись, одна за одною книжки: «Мати», «Журавка», «Чубчик», «Юрасик», «Друзі», ««Добра дівчинка», «Кам'янецькими стежками», «Батіжок», «Читаночка», «Хоробрі з Найхоробріших», «Мій Шевченко», «Вибрані твори» та інші.

Окремо необхідно сказати про поезії Миколи Магери воєнних літ, які частково збереглися, а частково автор відновив по пам'яті, у яких відкрито закликав до вбивства фашистів і жандармів, а односельчан – не їхати до Німеччини, створювати підпільні організації, партизанські загони тощо. Це такі поезії як «Ще рано радіти», «До вас продажні», «Якби я громовержцем був», «Мій друже вірний», «Там, далеко в Москві», «Знов людей побито», «Краю мій». Більшість із цих творів ввійшли пізніше до збірок «Я хочу жити» (поезії воєнних літ), «Привіт тобі, сонце!», до повісті «Надійка».

З неопублікованих спогадів Миколи Магери стали відомі деякі подробиці його фронткових буднів, чудесне воскресіння із мертвих: «Коли наші важкі танки пішли відбивати захоплену фінами територію, то зупинилися перед бруствером із трупів радянських воїнів. І не наважились хлопці пе-

ремолоти тіла побратимів по зброї, а вискочили з танків і почали швидко розтягати трупи, робити проходи для гусениць. Мабуть я закивався, а тому моє тіло передали санітарам. Я прийшов до свідомості, коли відчув, що мені щось вливають у рот... Потім була автомашина, потім, здається, літак, потім повністю прокинувся у Ленінградському шпиталю. Я все був забув, а через якийсь тиждень пригадав і хто я, і що зі мною сталося...»

На різних зустрічах з молоддю, поетичних вечорах Микола Никанорович не раз звертався до своїх воєнних римованих рядків:

*І хочу жити не рабом,
А вільним, як людина!
Не буду німцеві волом,
Хоч лишусь як билина...*

Скромний і «непробивний» наш земляк, поет-пісняр Володимир Самійлович Семеновський, провів своє творче життя поза стінами письменницької спілки, однак й нині його пісні співає вся Україна, адже музику до них писали відомі професійні і самодіяльні композитори Степан Сабадаш, Микола Дремлюга, Володимир Атаман, Олександр Шугаєв, Микола Балема, Олексій Бец, Василь Кравчук, Михайло Люшня та багато інших. Довголітня творча дружба єднала нашого земляка зі співаком і композитором, поетом і професором Сергієм Козаком.

Народився Володимир Семеновський 23 січня 1921 р. в с. Кривин Славутського району. У 1938 р., закінчивши місцеву школу, вступив на філологічний факультет Житомирського педагогічного інституту. У 1942 р., будучи в евакуації, закінчив Челябінський педагогічний інститут. Був призваний до лав Червоної армії і отримав направлення на Сталінградський фронт. Брав участь в боях на Курській дузі, а після поранення і лікування в госпіталі – воював на 1-му Прибалтійському та 1-му Українському фронтах. Був ще двічі поранений, нагороджений багатьма бойовими орденами і медалями. З 1946 р. працював на вчительській та журналістській роботах в редакціях Житомирської, Рівненської та Хмельницької областей, а з 1961 р. – старшим редактором облліту в Хмельницькому. З 1938 р. друкувався в обласних, республіканських газетах, журналах, альманахах, колективних збірниках.

Окремими виданнями вийшли збірки поезій В. Семеновського «Найрідніше» (1953), «Де Дністер і Збруч» (1958), «Бойове хрещення» (1985), «Сяйво калини» (1989), «Солов'ї прилетіли» (1991). Серед цих віршів є низка поезій, присвячених воєнній тематиці. Одним з перших таких віршів стала поезія «Перед боєм», що була надрукована у фронтовій газеті «Сталинское знамя» за 22 березня 1945 р.:

*Ты прости, дорогая моя,
Эту краткость задымленных строк:*

*Проверяют оружье друзья –
Ровно в восемь – в атаку бросок.*

На цей вірш молодий боєць-поет отримав понад 500 листів від читачів. Пізніше, вже в мирний час він скаже:

*Листи... На них моя адреса,
Вірніше пошта польова...
Візьмеш до рук – і враз воскресне
Далека юність фронтова...*

Останній розділ книжки В. Семеновського «Сяйво калини» так і названий «Писали на фронт дівчата». Це своєрідні віршовані відповіді на фронтові листи юнок. Поет оригінально побудував свій поетичний діалог з адресатками воєнної доби.

У 1985 р. країна відзначала 40-ліття Великої Перемоги і Володимир Семеновський відгукнувся на цю подію збіркою «Бойове хрещення», в якій ще раз відобразив своє бачення тих страшних подій, безпосереднім учасником яких він був, закликав людей зробити все, щоб на планеті запанували мир та спокій.

Цікава і водночас непроста доля склалася у майбутнього письменника (хоча й не члена Спілки письменників України), уродженця с. Лажева Старо-косянтинівського району Івана Оксентієвича Зозулі. Народився він у 1915 р. в убогій селянській сім'ї, був сьомою дитиною, рано втратив батька, з шести років, як Іван згадував «... почав працювати на різних роботах по господарству, а особливо часто випадало бути погоничем на оранці. Четверо коней запряжених у четверик, бігали підтюпцем увесь день, а мені, босому, – по стерні увесь день. А в вечері, обоє з матір'ю, лікували поранені сторчаками закривавлені ноги.»

Навчання давалося малому Івану легко. А після закінчення учительського дворічного інституту в Умані він з вересня 1937 року почав працювати на освітянській ниві в школах рідної Старокосянтинівщини, однак чорним круком прилетіло літо 1941 року, через донос колишнього завуча Сахнівцевої школи його заарештовують і вивозять на каторжні роботи в Німеччину. Ось що згадував Іван Зозуля про це: «Інвентарний номер замість прізвища, дерев'яні «гольцшуги» замість взуття, каламутна баланда замість їжі, охоронці з собаками, приниження й знущання, катування і смерть – ось що супроводжувало кожного дня і кожної миті «остербайтерів». Лише в травні 1945 р., пройшовши всі кола пекла і залишившись живим, повернувся Іван Оксентієвич на рідну землю, знову почав працювати в школах Красилівського району, а з 1953 р. і до виходу на заслужений відпочинок – середній школі с. Западінці цього ж району. Та не давали спокою пережиті роки страхіть. Ночами приходили друзі-каторжани у снах, ніби просили розповісти світу про ті страждання, які перенесли у

фашистській неволі. Це й спонукало Івана Зозулю взятися за перо. За рік він створив роман «Остарбайтер». Художнє оформлення твору допоміг зробити київський письменник І. Власенко.

Автори роману звернулися до малодосліджуваної теми в художньому літописі Великої Вітчизняної війни, показали долю тих юнаків і дівчат, яких фашисти силою вивезли з окупованої території як новітніх рабів у фашистську Німеччину. Головний герой книги – старокостянтинівський комсомолец Кузьма Ковтюк. Він спільно з антифашистами різних країн вступив на нерівну боротьбу з ворогом, виявивши при цьому нескорений характер, мужність і відвагу, святу віру в перемогу добра над злом. Роман був написаний захоплююче, він не втратив своєї актуальності й нині, коли ми відзначили 70-річчя Великої Перемоги.

Вдале співробітництво не закінчилось на «Остарбайтері». Через деякий час вийшла друга книга Івана Зозулі та Івана Власенка під назвою «Розшукується безпальний», в якому розкривається підривна діяльність фашистської контррозвідки напередодні та під час Великої Вітчизняної війни.

Проїшли роки. Відійшов у інший світ Іван Оксентієвич, залишивши після себе чудові книги і добру згадку серед земляків. Як автор цієї статті хочу з гордістю сказати, що з п'ятого по одинадцятий клас я навчався в Западинецькій середній школі і моїм вчителем математики був Іван Оксентієвич Зозуля. Нині в музеї школи зберігаються фотографії і рукописи його книг про школу «Педагогічні будні» та дві повісті про Велику Вітчизняну війну «Смерть на переїзді» і «Брат проти брата».

До воєнної тематики звертався й подільський поет і прозаїк Петро Карась. Народився майбутній митець 8 січня 1939 р. в с. Коханівка Полонського району. У 1961 р. закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. Понад 40 років віддав роботі в газеті «Подільські вісті», був редактором обласної молодіжної газети «Корчагінець». Член Національної спілки письменників України з 1969 року. Автор майже двох десятків збірок поезій, повісті «Викликаю вогонь» і роману «Буремний Буг», багатьох пісень («Козацькому роду нема переводу», «Вкраїно, матінко моя», «Дві троянди», «Віват, Хмельницький!», «Розквітай, наш Хмельницький», «Над Бугом Південним» та ін.).

На багатьох його творах, зокрема, повісті «Викликаю вогонь» про подільця, Героя Радянського Союзу Володимира Майборського, романі «Буремний Буг» про проскурівське підпілля, романі – трилогії «Серце мусить боліти» молоде покоління хмельничан пізнає героїку і драматизм історії українського народу, вчиться бути справжніми патріотами рідної землі.

Відомий подільський поет і прозаїк Микола Антонович Мачківський народився 10 січня 1942 р. в с. Хоросток Славутського району в селянській родині. Його сім'я, як багато інших в Україні пройшла через жорна

30-х та 40-х років ХХ ст.: голодомор, репресії, війна, повоєнне лихоліття... Багато родичів були ув'язнені, батько загинув у фашистському концтаборі. Вижили вдвох з матір'ю, тяжко працювали, однак Микола тягнувся до знань, 1968 року закінчив факультет журналістики Львівського університету ім. І. Франка. Працював редактором районної газети «Радянське село» (Білогір'я), літературним редактором і літературним консультантом обласних газет «Радянське Поділля» і «Корчагінець», працював у видавництві «Поділля», редагував газету «Подільська панорама», завідував кабінетом молодого автора при обласній організації Спілки письменників України, був у витоків музею «Літературна Хмельниччина». Він є автором багатьох збірок поезій, художньо – документальної повісті «Сорокодуби» та художньо – документального роману «Пароль – «Проскурів». Член Спілки письменників України з 1979 р.

Повість «Сорокодуби», яка з'явилася в 1994 р., присвячена історії рідного села подільського поета Володимира Булаєнка, трагічній долі односельчан і поета-воїна в роки фашистської окупації і в післявоєнний час.

Життя наших земляків-проскурівчан, які пережили страшні часи, достовірно, на документальній основі, відображено в романі «Пароль – «Проскурів». Повісті «Явочна квартира», «Поштова дорога», «Щоденник Карла Кошарського», які входять до цієї книги, подають нам картини мужньої боротьби молодих підпільників із ненависним ворогом. Серед них – Микола Храновський, Петро Семенюк, Павло Вітанов, Микола Ченаш, Марія Трембовецька, Ольга Кшевінська та багато інших, які віддали своє молоде життя за свободу і незалежність своєї Батьківщини.

Письменник та журналіст Мар'ян Іванович Красуцький народився 5 січня 1943 року в с. Воскодавинці Красилівського району у бідній хліборобській багатодітній родині. Сім'я пережила голодомор 1932-1933 рр., сталінські репресії, лихоліття війни, голод 1946-1947 рр. Майбутній митець, автор багатьох романів, повістей, десь понад 200 оповідань та новел, більше 12 тисяч нарисів, кореспонденцій, репортажів був в сім'ї наймолодшим, однак на собі відчув важкі воєнні і перші повоєнні роки, пізнав, що таке нелегка селянська праця, запашний житній хліб, спечений натрудженими материнськими руками.

Навчання Мар'яну давалося легко, уже в ранньому віці він виявив небиякі творчі здібності, літературний талант. Складав вірші, писав оповідання, а у п'ятому класі навіть розпочав писати повість про партизанів – підпільників.

Життєві шляхи Мар'яна Красуцького пролягли через Донбас, певний час працював слюсарем – монтажником на заводах «Азовсталь», ім. Ілліча (м. Маріуполь), на Алчевському металургійному заводі, навчався у Ростовському – на – Дону державному університеті. У 1965 р. повер-

нுவся на рідне Поділля, працював на різних посадах, насамперед журналістських, в Старій Синяві, Новій Ушиці, Ладижині, закінчив Вінницький педагогічний інститут, понад 30 років редагував регіональну газету «Край Кам'янецький» (м. Кам'янець-Подільський). Як вже відзначалося, у творчому доробку митця десятки великих прозових творів, тисячі публікацій тощо. Він лауреат багатьох премій та державних нагород, має звання «Почесний громадянин міста Кам'янець-Подільського». В книзі «На білому коні світання» йдеться про найважчий період життя і творчості молодого подільського поета Володимира Буласенка – перебування у рідному селі Сорокодуби після важкого поранення у запеклому бою під Ростовом і сміливої втечі з фашистського полону – до визволення рідного краю від окупантів. Через всю повість проходить світлий образ матері поета, яка виходила пораненого сина, повернула йому віру в життя. Цей твір М. Красуцького побудований на реальних фактах підневільного життя мешканців Поділля в жахливих умовах нацистської окупаційної політики.

Наш земляк, письменник Микола Федорович Федунець народився 1 січня 1944 р. в с. Сушівці Білогірського району в селянській сім'ї. Малий Микола також з ранніх літ пізнав нелегку селянську працю. Він закінчив факультет журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка, майже двадцять років віддав журналістській праці – у редакціях газет: білогірської районної «Життя і слово», обласних – «Подільські вісті» та «Ровесник». Член Спілки письменників України з 1978 р. Із 1986 р. протягом майже двадцяти років очолював обласну організацію Національної спілки письменників України. Друкувався з 1957 р. Перша книжка віршів «Адрес юності» з'явилася у 1972 р. Згодом, майже кожного року (1987 – 2005 рр.) вийшло біля 20 видань збірок поезій. Особливо цікаві його спогади, які будуються в його уяві на різних кольорах і образах страшної війни, яку пережило старше покоління українців.

Серед таких образів: батьки – Федір Демидорович та Надія Хомівна, поет-воїн Володимир Буласенко, вдова, тітка Текля, фронтовичка Марія Іванівна Лагунова – механік-водій танка Т-34, яка втратила обидві ноги і знову повернулася в стрій, останні роки проживала у м. Хмельницькому. Микола Федунець використовує кольороназву «чорний» для підсилення характеристики лексеми «війна», відчуває глибину цього слова, що викликає душевні переживання: «У свинцеві кидали замети, - У штрафбати – чорний вир війни». У мертвих, чорних тонах поет висвітлює все, що пов'язане зі стихією, яка руйнує долі та забирає життя. Караїна – одне із 28 сіл, спалених фашистами за дні окупації Хмельниччини: «Ні осель, ні могил – нічого. Тільки мертва дорога й вись. Тільки ясен самотній вбого біля пругу чорно схилився». Як бачимо, воєнна тематика була близькою для творчості цього знаного подільського поета і прозаїка.

В цьому ракурсі є цікавою творчість ще одного подільського поета і журналіста Анатолія Йосиповича Ненцінського (народився 20 липня 1944 р. в с. Веснянка Староконстантинівського району в селянській сім'ї). Закінчив історичний факультет Кам'янець – Подільського педагогічного інституту, спочатку працював в районних газетах Староконстантинова і Кам'янця-Подільського, а потім – завідуючим відділом культури і шкіл обласної газети «Радянське Поділля», відповідальним секретарем газети «Подільські вісті».

Анатолій Ненцінський – член Національної спілки письменників України, автор поетичних книг «Вірність»(1975), «Передчуття польоту»(1980), «Атакуючий ряд»(1984), «Комаргород» (1992), «Весталка»(1994), «Закон руки»(1997) та ін.

У творі «Комаргород» автор поставив за мету дослідити історію одного роду, адже Україна – це не тільки степи, ліси, річки і озера, а й люди – непересічні особистості, творці історії, носії самобутніх українських обрядів, традицій та звичаїв. Рід подільських Комарів пережив Хмельниччину, Руїну, Коліївщину, кріпаччину, буремні революційні події початку ХХ ст., неп, колективізацію та індустріалізацію, голодомори, ГУЛАГи, репресії, війну, нацистські табори і при цьому залишався вірним своїй батьківщині, своїм рідним і близьким. Зазвичай, як підкреслює поет, хтось виявився боягузом, а хтось став героєм, хтось прославився і став майстром своєї справи, хтось утопив свій розум у горілці, а хтось піднявся на вершини духовного Евересту...

Педагог і краєзнавець, журналіст і публіцист, учасник війни Анатолій Володимирович Сваричевський понад 50 своїх статей, нарисів і досліджень присвятив подіям Великої Вітчизняної війни на Поділлі, які публікувались у місцевій періодичній пресі. У 2004 р. він опублікував історико-публіцистичне видання «Йшла війна Поділлям (нарис, статті, дослідження)», в якому розповів про пам'ятні події на Поділлі в роки війни, героїзм подолян і визволителів нашого краю, участь педагогів і учнівської молоді у боротьбі з фашизмом.

До 85-річчя Атаманюка Григорія Сергійовича – учасника бойових дій, інваліда І-ої групи Великої Вітчизняної війни, кавалера 4 медалей «За відвагу», героя штурму Берліна та Рейхстагу у 1945 р., Почесного ветерана України упорядники Гордова А.М. і Мішина Л.А. видали ювілейну збірку про героя «Через роки пам'ять проростає».

На жаль обмеженість статті не дає можливості повністю розкрити воєнну тематику подільських поетів і прозаїків, однак надіємося, що ця проблема не лишиться осторонь допитливих дослідників в майбутніх публікаціях і книгах. Адже тема військово-патріотичного виховання наших людей завжди була, є буде в центрі уваги майстрів слова і пензля, особливо в нинішні часи воєнного протистояння на Сході України з путінськими полчищами бандитів і зрадників.

ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНЕ (РЕЛІГІЙНЕ) КРАЄЗНАВСТВО НА ПОДІЛЛІ: ВИТОКИ, СТАНОВЛЕННЯ, ЦЕРКОВНІ ІСТОРИКИ ТА ДІЯЧІ (XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТ.)

В статті на основі ґрунтовного аналізу документальних, історичних та архівних матеріалів, публікацій періодичних видань, мемуарної літератури висвітлено важливий період становлення і розвитку церковно-історичного релігійного краєзнавства на Поділлі XIX – першої третини XX ст. Автором проаналізовано і встановлено три етапи формування релігійно-краєзнавчих досліджень в зазначений період:

Перший етап – кінець XVIII – перша половина XIX ст., другий – середина XIX – 1900 р., третій – 1901–1930-ті рр.

Перший етап розпочинається 1793 роком, коли Правобережна Україна, зокрема й Поділля, були інкорпоровані до складу Російської імперії після другого поділу Речі Посполитої. В цей період, пов'язаний із важливими політичними, економічними і ДУХОВНИМИ процесами, що розпочалися після входження подільського регіону в імперську систему самодержавних і синодальних правил та стандартів, а також цензурних обмежень і початком політики русифікації та нищення української самобутньої народної і православної культури, фактично систематичного вивчення церковної історії не було, тому що такі дослідження ніким не планувалися, не координувалися. Не було й спеціальних структур, друкованих органів і видань, які висвітлювали б зазначену проблему. Певні розвідки і описи носили епізодичний і розрізнений характер, хоча й ці праці, незважаючи на ідеологічну та конфесійну заангажованість й понині мають певну цінність завдяки значному фактичному матеріалу.

Другий етап характеризувався активним початком історико-релігійного дослідження краю, пов'язаним із широким залученням до цієї справи подільського духовенства, появою таких друкованих органів як «Подільські губернські відомості» та «Подільські єпархіальні відомості», створенням статистичного губернського комітету, єпархіального комітету для історико-статистичного опису церков і парафій, який пізніше одержав назву Подільського історико-статистичного комітету, до складу якого були залучені кращі дослідники історії, духовності, культури, етнографії краю. Їх беззаперечною заслугою стало заснування в 1878 р. при редакції друкованого органу «Праці Подільського єпархіального історико-статистичного комітету». Із 1883 р. цей збірник вийшов з-під опіки редакції єпархіальних «Відомостей» і протягом 1876–1916 рр. було

опубліковано 12 випусків праць. У 1906–1917 рр. виходив також журнал «Православна Подолія» і газета «Подолія».

Третій етап характеризувався виникненням науково-громадських об'єднань нового типу, які поступово перетворювались у масові, широкопрофільні організації, згуртували краєзнавчий рух у регіонах, а в 1917–1930-тих роках створили об'єктивні умови для розвитку всіх галузей краєзнавства, зокрема й церковно-історичного.

Ключові слова: Поділля, церковно-історичне (релігійне) краєзнавство, духовенство, краєзнавці, Комітет, єпархія, духовні органи.

Актуальність проблеми і стан її дослідження. Поділля здавна відзначалося глибокими традиціями поліетноконфесійності із значним впливом не лише православної, а й католицької, уніатської та іудейської конфесій. Комплексного вивчення проблеми витоків, становлення і розвитку релігійного краєзнавства в Подільському регіоні, який ввійшов до складу Російської імперії після другого поділу Польщі, в українській історіографії системно не проводилось. Найменш вивченим виявився досліджуваний період, хоча саме у цей час церковно-релігійне життя краю зазнало істотних інституційних, канонічно-юрисдикційних, етноконфесійних змін, що надає зазначеній проблемі ще більшої актуальності. Водночас необхідно зазначити, що окремі аспекти церковної історії і роль її дослідників ХІХ – першої третини ХХ ст. висвітлені в монографіях сучасних українських і подільських вчених Л.Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст.» (1993), «Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ століть» (1995), В.Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» (1995), а також в книзі «Репресоване краєзнавство» (1991), низці статей і розвідок С.Єсюніна, А.Трембіцького, Л.Іваневич, А.Філінука, П.Слободянюка, Ю.Телячого, О.Григорука, В.Меха, І.Олійника, М.Костриці, І.Винокура, О.Завальнюка, О.Дацюка, С.Причишина, автора цієї статті та інших. Однак такі матеріали написані в основному в руслі історичного краєзнавства і, певною мірою, тільки дотично аналізують вклад дослідників церковної історії зазначеного періоду з позиції наукового релігійного краєзнавства.

Виклад основного матеріалу. Церковно-історичні дослідження або релігійне краєзнавство – це галузь гуманітарної науки, об'єктом вивчення якої є дослідження проблем церковної історії і духовної культури українського народу, зокрема й мешканців Поділля, в контексті краєзнавчої роботи в Україні. Адже нині вже ніхто не може заперечувати того могутнього потенціалу, який містять в собі церковна історія і культура. Тому сьогодні, в умовах духовного відродження української нації, коли державний атеїзм відійшов у небуття, необхідно глибоко і всебічно проаналізувати архівні, документальні, меморіальні та рукописні матеріали, публікації періо-

дичних видань щодо історії релігійних конфесій і їх організацій, окремих церков, храмів, соборів, костьолів, будинків молитви, синагог, мечетей, монастирів, скитів, священних місць і святинь тощо. Важливе значення у цьому контексті має значення етапів і їх особливостей в процесі становлення, розвитку і функціонування церковно-історичного (релігійного) краєзнавства на теренах Подільського краю в XIX – першій третині XX ст.

Увесь історіографічний процес із вивченням аналізу і систематизації відповідних матеріалів та фактів щодо витоків, становлення та розвитку церковно-історичного (релігійного) краєзнавства на Поділлі в XIX – в першій третині XX ст. можна умовно розділити на три великих етапи: перший – кінець XVIII – середина XIX ст.; другий – середина XIX ст. – 1900 р.; третій – 1901 – 1930-ті роки XX ст.

Перший етап розпочався в 1793 р., коли Правобережна Україна, зокрема й Поділля, в результаті другого поділу Речі Посполитої Австрією, Прусією і Росією були інкорпоровані до складу Російської імперії і на цих новоприєднаних українських землях розпочалися адміністративно-територіальні, політичні, економічні, культурні і духовно-релігійні реформи та зміни. Насамперед це було викликано суто політичними міркуваннями. Адже польський вплив на українських землях, що попали в сферу імперських самодержавних інтересів і принципів, залишався в краї ще досить значним. Представники польської меншини, як і раніше, складали значний прошарок серед панівних класів регіону. У краї активно діяли католицькі храми і монастирі, польські освітянські заклади, театри і видавництва, різні товариства і гуртки. Цьому, на жаль, сприяла й політика імператорів Павла I, Олександра I, і, на початковому етапі, Миколи I. Тому при першій-ліпшій можливості поляки підкреслювали приналежність подільського краю до колишньої Речі Посполитої.

Зрозуміло, що такий стан справ зовсім не влаштовував царизм, який, у свою чергу, прагнув довести одвічну приналежність Поділля до Російської імперії. З цією метою, на тлі загального посилення русифікаторської політики, вже в першій половині XIX ст. здійснюються спочатку дещо примітивні і епізодичні, а пізніше – більш цілеспрямованіші, з відповідним ідеологічним забарвленням, дослідження, описи, розвідки з історії Південно-Західного краю Росії, до складу якого входила й Подільська губернія. Це були лише окремі спроби, фрагментарні і неглибокі ні за змістом, ні за формою, які в більшості випадків носили загальноформальний характер. Однак вони започатковували історичні і релігієзнавчі підходи до вивчення минувшини краю. Так, наприклад, уже починаючи з 20-х років XIX ст. зусиллями вчених і письменників В.Ломиковського, М.Цертелєва, М.Максимовнча, П.Куліша, В.Полетики, З.Доленги-Ходаковського та інших сформувався український напрям у комплексному дослідженні ре-

гійонів України, зокрема й Поділля. У 40-х роках XIX ст. це визначалося такими термінами як «вітчизнознавство» або «батьківщинознавство», що означало по суті «краєзнавство», хоча цей термін набув самостійного значення лише на початку XX ст.

Специфіка досліджень Поділля з кінця XVIII – до середини XIX ст. полягала в тому, що цим займалися переважно польські вчені. Цьому сприяли об'єктивні чинники: понад трьохсотрічне панування Польщі над цими землями, застосування до 1831 р. державної польської мови, засилля католицизму, міцні соціально-економічні позиції шляхти, спроби поляків повернути Поділля до складу Польщі під час повстань 1830 – 1831 і 1863 – 1864 років. Тому майже у всіх польських дослідженнях Поділля розглядалося в контексті історії Речі Посполитої як її невід'ємна складова частина і обґрунтовувалося право Польщі на цю територію. Не сприймаючи нині подібні концепції, доцільно віддати належне польським дослідникам Поділля першої половини XIX ст. за зібраний ними великий фактичний матеріал з життя регіону, зокрема й з питань церковної історії. Важливі відомості щодо цього містяться в історико-статистичних і географічних описах Подільської губернії польських істориків подолян В.Марчинського, О.Пшездзецького, М.Балінського, Т.Ліпінського, Т.Стецького та інших. Однак вже більш кваліфіковано описали побут і духовне життя подолян Ф.Гіжицький у «Щоденнику подорожі з Вільно через Одесу до Стамбула», Ю.Крашевський у «Спогадах з Одеси, Едесану і Буджаку», а В.Завадський у праці «Картини Русі Червоної» дав детальний аналіз життя населення Західного Поділля [1, с.13-14]. Зрозуміло, що релігійні аспекти в цих дослідженнях займали мало місця, однак давали певні уявлення про духовне життя мешканців краю, їх обряди, звичаї, традиції відзначення язичницьких і християнських свят тощо.

Доцільно зазначити, що як представники прогресивної української інтелігенції, так і незначна частина польських письменників та етнографів – представників «української школи» (С.Грищинський, М.Гославський, Т.Падура, В.Залеський, Ю.Коженювський), визнавали право на існування українського народу, вивчали мову, культуру, вірування, звичаї та традиції корінного населення, що в подальшому стало основою національного пробудження і відродження української нації, її самобутніх духовних витоків.

З метою протистояння офіційній польській пропаганді щодо Східного Поділля в 1842 р. подільський цивільний губернатор К.Фліче опублікував ілюстрований «Атлас Подільської губернії», який містив цінні відомості з історії, релігії та культури краю, це було перше по суті санкціоноване царським урядом видання, котре, поряд із започаткованими у 1838 р. «Подільськими губернськими відомостями», стало значною віхою у русифікаторській політиці царизму на Поділлі. Відповідно з'явилися праці дво-

рянсько-монархічних істориків М.Маркевича «Історія Малоросії. Т. I–V», А.Скальковського «Історія Нової Січі або останнього Коша Запорізького» та інших які негативно розцінювали козацтво і його дії у захисті грецької (православної) віри, також гайдамацькі заворушення, повстання селян тощо [1, с.14].

Як вже зазначалося, національне відродження в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. активізувало інтерес суспільства до питань релігії, історії її виникнення та розвитку, значення і ролі особистостей, пов'язаних з діяльністю релігійних інституцій, як в якості церковних ієрархів, так і в якості дослідників цього процесу. Зрозуміло, що правдиве вивчення історії регіонів України неможливе без всебічного аналізу діянь релігійних діячів і краєзнавців-релігієзнавців. Це пояснюється тим, що релігія протягом багатьох віків була одним із основних чинників соціально-політичного життя української спільноти. З релігією була пов'язана діяльність найбільш освіченої частини суспільства. Релігійні діячі користувалися авторитетом і займали найвищі щаблі в політикумі держави, активно впливаючи на національну самосвідомість народу. Тому висвітлення життєдіяльності релігійних діячів сприятиме глибшому розкриттю духовних витоків українського народу, зокрема й мешканців Подільського регіону.

Першою фундаментальною працею щодо висвітлення життєписів і діянь православних ієрархів Російської православної церкви, зокрема й біо-бібліографічних відомостей про 268 українських релігійних діячів різних рангів, стало дослідження Київського митрополита Євгенія Болховітінова «Словник історичний про письменників духовного сану Греко-Російської церкви» (1818). В умовах засилля іноземної літератури і чужоземних авторитетів владика Євгеній Болховітінов зробив початок висвітленню однієї з важливих сторін суспільної думки, адже церква, як особлива соціальна інституція, завжди була в епіцентрі політичних подій.

Значні матеріали щодо релігійної ситуації в регіоні, ролі православ'я, становища духовенства, господарської духовної діяльності монастирів, релігійних навчальних закладів ми знаходимо в інформаційних звітах, рапортах, довідках, статистичних і фінансових документах Подільської духовної консисторії, канцелярії архієпископів, донесеннях благочинних округів, інформаціях священників, які можна побачити і проаналізувати в Хмельницькому обласному державному архіві (фонд № 315 «Подільська духовна консисторія») в якому знаходиться велика кількість документів інформативного характеру щодо окремих сторін і аспектів церковно-релігійного життя регіону [2, справи № №1, 225, 234, 298, 339, 387, 1096].

Певну інформацію щодо деяких аспектів релігійного життя, стану православ'я на Поділлі, особливо стану церков і становища священників на початку 30-х років ХІХ ст. ми знаходимо у звіті доктора богослов'я орди-

нарного професора Київського університету Святого Володимира й Київської духовної академії протоієрея Іоанна Скворцова, який за дорученням Священного Синоду з 22 березня 1831 р. до 20 лютого 1832 р. ревізував церкви Подільської єпархії. Згідно зі звітом на Поділлі діяло 1839 церков, однак більшість з них були вкрай бідними, облупленими, деякі покриті соломомою, іконостаси не відповідали церковним канонам, ікони траплялися католицького і уніатського походження, не вистачало церковного начиння (чаш, підсвічників, кадильниць, корогв, свічок), при церквах не було бібліотек, богослужбові книги у багатьох випадках були уніатського походження, більшість священників не мали духовної освіти, досить часто потерпали від сваволі і гніту польських поміщиків тощо. Священний Синод і правлячий архієпископ Кирило дещо виправили становище, однак лише після польського повстання 1863 – 1864 рр. XIX ст. царський уряд більш ретельно взявся налагоджувати православне життя в Подільській єпархії, хоча вже у 1831 – 1838 рр. було побудовано 41 церкву, а 769 відремонтовано та перебудовано [3, с.27-32].

На нашу думку, в першій половині XIX ст. відомості щодо духовного життя на Поділлі можна також знайти в книгах проповідей подільських архієреїв того періоду Іоаннікія (1795–1819рр.), Ксенофонта (1821–1832 рр.), Кирила (1829–1841 рр.), Євсефія (1851–1858 рр.), Іринарха (1858–1863 рр.), священника, протоієрея Василя Гречулевича, який, закінчивши Подільську духовну семінарію, 1820 р. був висвячений у священники і 50 років свого життя обіймав парафію в с. Ганнополі, що в 30 кілометрах від Тульчина на Вінничині. Він єдиний із священників нашого краю, який всупереч розпорядженням царського уряду та єпархіального начальства, протягом усього періоду парафіяльної служби вів проповіді тільки українською мовою. Це пояснюється тим, що протягом багатьох років він був захисником інтересів простого люду, виступаючи в судах і складаючи скарги до вищих інстанцій. Його авторитет настільки був високим, що власті не наважувались відкрито виступити проти нього [4, арк.17].

У 1849 р. В.Гречулевич видав свої проповіді українською мовою, хоча під назвою «Проповеди на малороссийском языке, протоієрея и кавалера Василя Гречулевича», що вміщувала 59 текстів, підкресливши, що «для успіху проповіді чи не понад усе важливіше й доконечніше... говорити народові мовою цілком зрозумілою, близькою, до серця рідною...» [4, арк.17-18]. Книга проповідей розійшлася досить швидко, а Пантелеймон Куліш здійснив два перевидання книги у 1857 і 1860 роках, що дало змогу поширити її по всій Україні і зробити настільною для багатьох православних священників. Проповіді користувалися великим попитом і на початку XX ст. Онук В.Гречулевича перевідав у 1917 р. цю книгу, яка знову не залегалась на книжкових полицях [5, с.24-25].

В 1850 р. єпархіальне начальство доручило П.Гліщинському, сину священника, випускнику Подільської духовної семінарії і Петербургської духовної академії, викладачу і бібліотекарю Подільської духовної семінарії, знавцю багатьох історичних переказів Поділля, скласти історико-статистичний опис Подільської єпархії. П.Гліщинський підтримував тісний зв'язок із М.Орловським, відомим істориком і краєзнавцем, користувався його багатою бібліотекою, порадами і консультаціями. Дослідник, працюючи над «Описом», вивчав також велику кількість джерел і назбирав значне число різних свідчень і інформації щодо зазначеної проблеми. Однак його праця залишилась незавершеною через смерть автора. Його рукописи, після певної обробки, були надруковані у «Подільських єпархіальних відомостях» у 1862 р. (№№ 5, 7, 11, 13, 14, 20, 22). Опис мав 26 підзаголовків, для нас цікавими є дванадцятий: «Стан віри в Подоллі після роздроблення Русі і нашестя татар» і 24: «Історичні відомості про православних архієреїв, які самостійно керували нинішньою Подільською єпархією».

Певне місце в цьому напрямі щодо окремих аспектів релігійного життя краю займають описи Подільської губернії Екстера (1800) і В.Рудлицького (1819), в яких фрагментарно відображені відомості про православ'я, католицизм, уніатство, старовірів, іудеїв тощо. Необхідно також зазначити, що на базі Подільської духовної семінарії в 50-ті рр. XIX ст. сформувався осередок прогресивної студентської молоді, діяльність якого була спрямована на вивчення самобутності подільського села, народного побуту, релігійних уявлень, фольклору. Пізніше в історії етнографії він отримав назву фольклорно-етнографічної наукової школи, яка була найбільш тривалою в часі (середина XIX – початок XX ст.) та мала значну кількість послідовників. Серед них найбільш активними були майбутні видатні письменники, фольклористи, етнографи демократичного напрямку С.Руданський, А.Свидницький, К.Шейковський. Вони перебували під впливом відомого польсько-українського фольклориста і композитора А.Коціпінського, який проживав у Кам'янці-Подільському в 1846 – 1850 рр. Члени цього народознавчого осередку вперше ввели в практику дослідження Поділля фольклорно-етнографічні обстеження, які здійснили в селах Кам'янецького та інших повітів Подільської губернії. Ними був зібраний значний фольклорно-етнографічний та релігієзнавчий матеріал, який вони використовували у своїй творчості. Як бачимо, кінець XVIII – перша половина XIX ст. характеризувалися формуванням передумов і витоків релігійного краєзнавства Поділля, готували ґрунт для його становлення і розвитку.

Другий етап став активним початком історико-релігійного дослідження краю, пов'язаним із широким залученням до цієї справи подільського духовенства, появою таких друкованих органів як «Подільські губернські

відомості» та «Подільські єпархіальні відомості», створенням статистичного губернського комітету, єпархіального комітету для історико-статистичного опису церков і парафій, який пізніше одержав назву «Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет». До його складу були залучені кращі дослідники історії, духовності, культури та етнографії краю. Це були насамперед викладачі і вихованці Подільської духовної семінарії, інших навчальних закладів регіону, вихідці із давніх священницьких родин краю. Для більшості з них поява друкованих органів стала стимулом до науково-дослідницької праці. Серед священників виявилось чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно, за покликанням робили свою щоденну справу в царині духовності і дослідження церковної історії своєї малої батьківщини. Окремі з них стали згодом справжніми краєзнавцями. Таке явище для того часу було цілком закономірним і зумовлювалося соціальним статусом священника. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції не тільки духівників, але й вели різноманітну документацію – оформляли паспорти і різні свідоцтва (шлюбу, хрещення, похорон), духовні заповіді, метричні і сповідальні книги, фінансові звіти, щомісячні інформації і повідомлення на адресу статистичних комітетів, поліцейських чинів і повітових землемірів, військових органів і медичних установ, пожежних команд, судових органів, поштових відомств тощо. Священик повинен був розбиратись в сільському господарстві, будівельних справах тощо. Так, наприклад, в середині XIX ст. духовенство навіть зобов'язали брати участь у розведенні картоплі, подавати селянам приклад її вирощування в себе на городі, готування з неї їжі [6, арк. 3-11]. Водночас вони були офіційними істориками, хронікерами і реєстраторами подій, що відбувалися в їх парафіях. У віданні священників знаходились церковні архіви, вони вели, як вже зазначалося, метричні і сповідальні книги, клірові відомості. Все це дозволяло їм ґрунтовніше орієнтуватися щодо минулих часів і сьогодення. Значну роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів культури відіграла спрямованість системи духовної освіти на теренах краю, де закладались ази православ'я, а також виховувалась працездатність, сумлінність, тренування пам'яті та інші важливі риси, необхідні для дослідницьких пошуків.

Таким чином на українському Поділлі зросла чимала когорта діячів і подвижників краєзнавчого руху та історико-регіональних досліджень, зусиллями яких сформувалась галузь регіональної історичної науки – поділезнавство. До цієї плеяди, яка залишила фундаментальну творчу спадщину з історії та культури Подільської землі, відносяться місцеві вчені і краєзнавці Павло Гліщинський, Михайло Орловський, Митрофан Сімашкевич, Віктор Гульдман, Моєсей Доронович, Євфимій Сіцінський, Микола Яворовський, Олександр Прусевич, П. Батюшков, М. Теодорович, О.

Павлович, В. Зеньковський, К. Широцький, О. Лотоцький, І. Шиневич, М. Яворський, І. Сулковський та ін.

З поміж них вирізняється нині визнаний подільський історик, етнограф, літератор, протоієрей Михайло Якимович Орловський (1807 – 1887), який 52 роки обіймав парафію в с. Глядки Проскурівського повіту (нині Волочиського району Хмельницької області). Знаходячись у віддаленій частині Подільської губернії, у 60–80-ті роки XIX ст. зумів вперше створити наукові історичні нариси про всі міста, містечка та значущі села цього регіону, зібрати у записах тисячі зразків побуту, обрядів, звичаїв, традицій, казок, приказок, гаївок, щедрівок, народних пісень, а також видати художні історичні повісті, поезії й, таким чином, досліджуючи і популяризуючи історичні, культурні й духовні надбання краю, в першу чергу подільського селянства, виступив як діяч українського національно-культурного відродження другої половини XIX ст.

Водночас він вважається одним з тих краєзнавців, що залишили значний слід в релігійному та науково-просвітницькому житті регіону, фактично став одним з перших справжніх подвижників церковно-історичного краєзнавства. Один перелік робіт релігієзнавчого характеру свідчить про це: «Історико-статистичний опис містечка Сатанова Проскурівського повіту Подільської губернії і Свято-Троїцького заштатного монастиря, що знаходиться неподалік, складений із відомостей, наданих священником М.Орловським», «Відомості про чудотворну ікону Божої Матері, що зберігається в церкві с. Глядки Проскурівського повіту Подільської єпархії», «Короткі відомості про Кам'янецькі православні церкви і католицькі костьоли», «Історико-статистичний опис поселення Конищева і церкви, що там знаходиться, Ново-Ушицького повіту Подільської єпархії», «Короткі записки про Подільську архієрейську церкву», «Народні повір'я католицьких мешканців м. Кам'янця про архієрейську церкву», «Історичний запис про ікону св. Анни біля Подільських воріт м. Кам'янця», «Короткий опис обрядів, здійснюваних протягом року євреями західних губерній Російської імперії», «Записки про преосвященного Кирила, Архієпископа Подільського і Брацлавського» тощо. Варто також зазначити, що значні релігієзнавчі матеріали знаходились в історичних описах міст, містечок і сіл Подільської єпархії, в зібраних М.Орловським народних казках, повір'ях, сказаннях та переказах. Саме завдяки численним історико-краєзнавчим і релігійно-етнографічним публікаціям у «Подільських єпархіальних відомостях» він здобув визнання серед науковців і краєзнавців України та Росії. Його цінували за глибокі різнобічні знання, любов до культурної спадщини українського народу. Життя протоієрея невіддільне від Поділля, тут він жив і працював. З часописом «Подільські єпархіальні відомості» він розпочав співпрацювати з моменту їх заснування і на протязі 1862–1885

рр. видрукував декілька десятків праць, які й понині складають історичну та релігієзнавчу цінність [17, с. 8-15].

Одним із фундаторів подільського релігійного краєзнавства став видатний церковний історик, етнограф, археолог, музеєзнавець, громадський діяч, священник Євфимій (Юхим) Сіцінський. Три покоління Сіцінських – прадід Федір, дід Симеон і батько Йосип, які з 1770 р. по 1898 р. почергово священствували в с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (нині Деражнянського району Хмельницької області), заклали міцну генетичну основу для майбутньої церковної діяльності їх нащадка Євфимія (Юхима) Сіцінського. Проте доля була для нього набагато щедрішою. Він став не тільки церковнослужителем, а й визначним подільським вченим-істориком, краєзнавцем, археологом, етнографом, музеєзнавцем, редактором низки губернських друкованих видань, професором, церковним і громадським діячем.

Та до цього ще був довгий життєвий шлях. В дитячі роки майбутній дослідник навчався в сільській церковнопарафіяльній школі, пізнавав нелегку селянську працю (батько, маючи двох синів і п'ятеро дочок та скромні доходи з парафії, змушений був вести велике господарство). Водночас допитливий хлопець всотував в себе всі нюанси народного побуту – хліборобство, ремісництво, традиції, звичаї, вірування, дуже любив слухати українські пісні і казки, із захопленням читав релігійні книжки, пробував малювати. Після закінчення сільської школи батько послав молодшого сина здобувати духовну освіту, спочатку в Кам'янець-Подільське духовне училище, а пізніше в Подільську духовну семінарію (1876-1881 рр.). Семінаристи вивчали тут загальну та церковна історію, богослов'я, філософію, математичні та природничі науки, географію, словесність, логіку, російську, грецьку та латинську мови [7, с. 36-38].

В семінарії в той час працювало чимало викладачів, відомих не тільки в Кам'янці-Подільському, а й в Російській державі та за кордоном. Серед них – М. Сімашкевич, ректор семінарії, магістр богослов'я, відомий своїми книгами і статтями з релігієзнавства та етнографії Подільського краю та М. Яворовський, автор багатьох статей краєзнавчого та етнографічного характеру, редактор «Подільських єпархіальних відомостей», п'яти томів «Праць Подільського єпархіального історико-статистичного комітету».

Ці та інші вчені-дослідники (І.Васьков, Й.Ролле, Д.Синицький) справили визначальний вплив на майбутнього талановитого юнака. Він стає одним з послідовників фольклорно-етнографічної наукової школи, що склалася при духовній семінарії. Під безпосереднім керівництвом М. Сімашкевича Євфимій (Юхим) Сіцінський розпочав свій нелегкий шлях в історичну науку, активно вивчаючи і фіксуючи звичаї, традиції, побут, вірування подолян, що мало важливе значення для утвердження української нації.

Першу наукову розвідку «Народне передання про Полоза (етнографічний ескіз)» Сіцинський написав під впливом свого наставника і надрукував її у Кам'янець-Подільській газеті «Подільський листок».

Важливою віхою в становленні Сіцинського як церковного та громадського діяча стало навчання в Київській духовній академії (1881-1885рр.) на церковно-історичному відділенні. Під впливом видатного українського вченого, професора Володимира Антоновича він вирішив присвятити себе вивченню історії та археології Подільського краю, часто виїжджав з професором на археологічні розкопки, співробітничав з різними науковими виданнями, видруковуючи там статті по історії і археології, етнографії, історії релігії та мистецтва, брав участь у археологічних з'їздах, що проходили в Україні [7, с. 90-93].

Водночас Сіцинський ретельно працював над науковою роботою «Слов'яно-російська язичеська і двоєвірна есхатологія», яку він подав на засідання Ради церковно-історичного відділення як дослідження (обсягом майже в 600 сторінок), підготовлене ним на здобуття ступеня кандидата богослов'я. По закінченню навчання у 1885 році випускникові академії присвоюють ступінь кандидата богослов'я і вручають диплом.

Закінчивши академію, Сіцинський дає згоду на роботу в Бахмутському духовному училищі Єкатеринославської губернії (нині м. Артемівськ Донецької області), де навчалися діти священнослужителів. Майже чотири роки він попрацював на східній Україні, але думками і помислами весь час тягнувся до рідної землі. До речі, в Бахмуті він став професором та продовжував займатися науковою роботою, підготував декілька статей по темі своєї дисертації – народні повір'я і представлення про народження і смерть, про потойбічний світ, про шлюб, про інші традиції і вірування подільців і видрукував ці матеріали в «Подільських єпархіальних відомостях» (1885-1887 рр.). Підтримував Сіцинський й плідні зв'язки з своїми наставниками із Київської духовної академії В 1888 році за наукові заслуги він був обраний членом-кореспондентом церковно-історичного і археологічного товариства при академії [7, с.30].

На початку 1889 року здійснюється заповітна мрія Сіцинського. Разом з сім'єю він повертається до Кам'янця-Подільського, приймає сан священника кафедрального собору Казанської ікони Божої Матері, збудованого в 1878 році. В 1890 році він стає протоієреєм цього собору і водночас – одним з найактивніших членів Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, заснованому в 1865 році за санкцією Синоду спочатку як «Комітет для церковно-історичного і статистичного опису Подільської єпархії». Довгий час цей комітет зберігав вузькоспеціалізований напрям, не мав своїх структур, фактично був громадським об'єднанням краєзнавців губерньського міста. Лише у 80-ті роки XIX ст. керівництво комітету

стало на шлях його реформування – було розширено склад організації, розпочато роботу по активізації фольклорно-етнографічних досліджень, вивченню церковної історії і археології, народних звичаїв та традицій. Це була заслуга ректора семінарії М.Сіماشкевича, професорів семінарії Д.Синицького, Т.Біленького, протоієрея М.Орловського та інших. Подальша діяльність Комітету тісно пов'язана з іменем Євфимія (Юхима) Сіцінського, який після приїзду в Кам'янець-Подільський входить до керівного складу цієї структури і згодом стає визначним організатором краєзнавчого руху на Поділлі, особливо у руслі церковно-історичних досліджень.

З початку 90-х років Комітет перетворився на розгалужену організацію (1890 р. – 64 члени, 1895 р. – 125, 1901 р. – 148 членів). Силами членів Комітету було проведено чимало експедицій, зібрано багато стародруків, археологічних та етнографічних, пам'яток Подільської губернії і за ініціативою М.Яворовського (редактора «Подільських єпархіальних відомостей»), відомих дослідників краю С.Сіцінського, Й.Ролле, В.Якубовича було розглянуто і схвалено на засіданні Комітету пропозицію про створення в Кам'янці-Подільському музею-сховища старовини. 30 січня 1890 р. Комітет затвердив правила Давньосховища і, таким чином, поклав початок музейній справі на Поділлі. На зборах Комітету директором Давньосховища було обрано педагога, краєзнавця і священика В.С.Якубовича, але вже з наступного року фактичним керівником музею стає Сіцінський, який очолював його протягом 25 років [7, с. 38-40].

Він не тільки займався поповненням експонатів для давньосховища, а й активно працював у сфері церковної історії та археології. Зокрема в цей період він готує документи з історії унії в Брацлавському воєводстві, веде широкі пошуки та відпрацьовує матеріали до історії монастирів Подільської єпархії, які були видрукувані у 5-му випуску «Праць Подільського єпархіального історико-статистичного комітету», здійснює велику роботу по виданню сьомого випуску «Праць» Комітету, присвяченого опису церков і парафій Кам'янецького повіту. Особливої уваги заслуговує діяльність Сіцінського по підготовці, редагуванню і надрукуванню дев'ятого випуску матеріалів, у яких вміщено історико-статистичний опис усіх парафій і церков Подільської єпархії, поданий в контексті історії населених пунктів краю. Взагалі матеріали, які стосуються історії православної церкви на Поділлі, описів найдавніших культових споруд (Сутківці, Зіньків, Кам'янець-Подільський), були найтіснішим чином пов'язані з його етнографічно-мистецькими спостереженнями. Він детально з'ясував вплив візантійської архітектури на будівництво мурованих церков краю, синтезував матеріали про південну церковну архітектуру Поділля, про твори мистецтва, що знаходились у приміщеннях видатних храмових споруд тощо. Водночас на цей період припадає активна польова археологічна

практика, яку проводив сам Сіцинський в багатьох місцях Поділля, а також спільно з своїм наставником В.Антоновичем, особливо по дослідженню давньоруської Бакоти, столиці Пониззя і її Бакотського скельного монастиря [7, с. 17-21].

В кінці XIX ст. по всіх Подільській єпархії пройшли різноманітні заходи, пов'язані із сторіччям її утворення. В 1897 році було завершено будівництво і освячено кафедральний собор О.Невського, який було споруджено на пагорбі Нового плану міста Кам'янця-Подільського. Сіцинський стає протоієреєм цього собору, ключником і радником архієрея. В його обов'язки входило складання графіку архієрейських богослужінь, призначення учасників цих служб з місцевого духовенства, проведення ревізій по єпархії з його безпосередньою участю. Водночас він продовжує викладати Закон божий в деяких школах та училищах міста та активно займатись науковою і громадською діяльністю. На початку XX ст. значно розширюються рамки історико-краєзнавчих, церковних та етнографічних досліджень і знову прийшов час реформування єпархіального історико-статистичного комітету. Є.Сіцинський та М.Яворовський в довгих муках і суперечках розробили проект нового статуту і програми, залишивши все краще, що було набуто в другій половині XIX ст.

У вересні 1903 р. Священний Синод РПЦ прийняв рішення про перетворення Комітету у Подільське Церковне історико-археологічне товариство і затвердив його статут, який націлював членів товариства на вивчення церковно-релігійного і суспільного життя краю, зобов'язував обстежувати, охороняти і збирати всі важливі пам'ятки матеріальної та духовної культури подолян для користі церкви і держави [7]. В цьому ж 1903 р. пройшли вибори керівника реорганізованого товариства. Якщо раніше його завжди очолював правлячий архієрей, то тут вперше головою товариства став професійний краєзнавець, науковець і священнослужитель Є.Сіцинський. Він також був затверджений редактором видання «Праці Подільського церковного історико-археологічного товариства», «Єпархіальних відомостей» (до 1906 року), часописів «Православне Подолія» і «Подолія» (1906-1917 рр.). Хоча кількісний склад товариства значно не зріс, проте новообраний керівник активно впроваджує нові форми і методи роботи.

В 1905 році у Кам'янці-Подільському було утворено Комітет правки та видання «Четвероевангелія» українською мовою у перекладі П.Морачевського. Сіцинський узяв на себе основний тягар цієї справи – правку окремих частин тексту, підготовку до друку, листування з коректорами та московською синодальною друкарнею, координацію та фінансово-господарські справи. В міському архіві знаходяться десятки листів від працівників тогочасного українського руху: С.Єфремова, П.Житецького,

О.Лотоцького, О.Левицького, адресовані Сіцінському з приводу цього видання.

Довгі роки він також, як вже зазначалося, редагував журнал «Подільські єпархіальні відомості», які, власне, і замінила «Православне Подолія». Для того, щоб значно покращити зміст видання, надати йому більш національного спрямування, редактор намагався залучити до співпраці кращих українських публіцистів зі всієї Російської імперії. Хоч газета та журнал виходили російською мовою, на її сторінках широко пропагувалась українська справа. Так, в «Православній Подолії» неодноразово висвітлювались рішення 38-го Подільського єпархіального з'їзду (відбувся наприкінці вересня 1906 року), які передбачали вивчення в Подільській духовній семінарії української літератури, історії України та Поділля, а також вивчення у церковнопарафіяльних школах рідної мови. Популяризація та підтримка цих рішень, переклад Євангелія українською мовою, поширення духовної літератури і читання проповідей українською було основною турботою Сіцінського в той час. Цьому слугували основні теми публікацій «Подолії» та «Православної Подолії» з національної проблематики [7, с. 76-79].

Багато уваги товариство надавало розбудові свого історичного музею, який з 1912 р. одержав назву «Музей Подільської губернії». Порівняно з 1896 р. кількість речових і писемних пам'яток зросла вдвічі і складала біля 8 тисяч одиниць. При музеї діяли бібліотека, відділ речових пам'яток старовини та архів. Сіцінський разом з своїми однодумцями підтримав створення в 1906 р. в Кам'янці-Подільському осередку товариства «Прогресу», сам увійшов до його керівного ядра. Діяльність Сіцінського як голови історико-археологічного товариства, директора музею, священнослужителя, редактора кількох періодичних видань тільки допомагала йому у науковій роботі. За період з 1904 по 1916 роки у випусках «Праць» товариства були видрукувані історико-краєзнавчі матеріали про церкви, парафії, населені пункти Ушицького повіту. В 1907 р. побачила світ його монографія «Південно-руське церковне зодчество», ціла низка інших статей релігійного та етнографічного характеру [7].

Події 1917-1920 рр. негативно вплинули на діяльність товариства. У цей період чимало його членів виїхало за кордон, майже припинилась дослідницька робота на місцях. Сіцінський спочатку схвально сприймає 1917 рік, разом з друзями активно відстоює на черговому Подільському єпархіальному з'їзді питання українізації та автокефалії Церкви, докладає чимало зусиль для відкриття у Кам'янці-Подільському державного університету. Він став членом університетської комісії з його заснування, разом з іншими декілька раз виїжджав в Київ, добре розуміючи, що відкриття такого закладу вдихне нову енергію в діяльність товариства, адже сюди по-

винні приїхати кращі вчені України. На святі відкриття університету, яке відбулось 22 жовтня 1918 р., Є.Сіцінський на чолі всього кам'янецького українського духовенства проводить урочисте богослужіння. Ще до того, у вересні 1918 року він стає священиком університетської церкви. На початку 1919 року його обирають приват-доцентом кафедри церковної археології, історії українського мистецтва, а дещо пізніше професором кафедри археології та історії Поділля. Як і сподівався Сіцінський, на роботу в університет прибули такі відомі вчені як І.Огієнко, Д.Дорошенко, В.Буднов, П.Клеменко, П.Клепатський, І.Крип'якевич, В.Геренович та інші. Вони дали новий імпульс історико-краєзнавчим, релігієзнавчим та етнографічним дослідженням, видрукували кілька монографій з цих питань, залучили до пошукової роботи студентську молодь.

Значну підтримку церковному історико-археологічному товариству надав М.Грушевський, який в лютому-березні 1919 р. перебував в Кам'янці-Подільському, разом з Є.Сіцінським організував наукові експедиції по Кам'яниччині, опрацьовував стародруки, інші документи музейних фондів [8, с. 23-28].

У часи Директорії Є.Сіцінський входив до Ради Міністерства віровизнать, був активним членом православного Кирило-Мефодіївського братства. За активну підтримку УАПЦ єпископ Пімен відлучив його від богослужіння, наклавши анафему. Проте Є. Сіцінський цього акту не визнав і лише в 1926 р. добровільно зрікся сану священика. А Подільське церковне історико-археологічне товариство, головою якого незмінно був Є.Сіцінський, з кінця 1920 року припинило свою діяльність. А Є. Сіцінський, як один з організаторів краєзнавчого руху на Поділлі, ще 17 років намагався плідно працювати в цій сфері, навіть переїжджав в Київ, проте недовір'я, хвороби, а деколи й вороже ставлення влади до визначного поділезнавця не сприяли цьому. Є.Сіцінський пішов у небуття в грудні 1937 р., всіма забутий і покинутий. Проте справедливість завжди перемагає, і нині робиться все, щоб ім'я і творча спадщина протоієрея Євфимія (Юхи́ма) Сіцінського, одного з фундаторів церковно-історичного краєзнавства, повною мірою слугували незалежній Україні, його рідному Поділлю.

Одним з активних організаторів церковно-історичних досліджень на Поділлі був Яворовський Микола Іванович (1842-1919) – відомий поділезнавець, історик, етнограф та фольклорист. Народився він на Вінничині, в с. Голубеве Ольгопільського повіту у священицькій родині. Відомо, що закінчив він Подільську духовну семінарію і, як кращий випускник, був направлений у Київську духовну академію для здобуття вищої богословської освіти. Навчався старанно, пізнавав не тільки богословську, але й світську літературу. 1867 р. завершив навчання й отримав ступінь кандидата богословських наук. Цього ж року приступив до обов'язків

помічника інспектора Подільської духовної семінарії в приміщенні на Новому плані, куди семінаристи 1865 р. перебралися зі Старого міста. 1868 р. почав викладати гомілетіку і літургіку. Досконало володів кількома мовами. 1870 р. вже викладав грецьку, 1885-го – словесність та історію російської літератури. Його любов до книги, знання мов, літератури дали підстави ректору запропонувати М.Яворовському посаду завідуючого семінарською бібліотекою, яку він обіймав упродовж 15 років, суміщаючи з викладацькою роботою.

У ці роки в семінарії навчався Є. Сіцінський, здібний і дуже зацікавлений семінарист, який потягнувся до свого учителя Миколи Івановича Яворовського, під його впливом почав дослідницьку роботу, підготував, як вже зазначалося, свою першу етнографічну розвідку про Полоза. Стосунки між учнем і учителем були гарні, Є.Сіцінський бував удома в М.Яворовського, користувався його бібліотекою, отримував консультації. Ці відносини витримали перевірку часом, бо їх єднала любов до Поділля, вивченню якого вони присвятили все своє життя.

Свою педагогічну і бібліотечну діяльність М. Яворовський успішно поєднував з науково-дослідницькою. Вже в перші роки перебування в Кам'янці-Подільському в «Подільських єпархіальних відомостях» опублікував етнографічний нарис про побут подільських сільських священників та історичну розвідку про спробу католицького єпископа ще в XIII ст., у часи княжіння Данила Галицького, підпорядкувати собі православну церкву в південно-західному регіоні. Цілком ймовірно, що талановитий дослідник, який до того ж вправно володів пером, вже 1868 р. був залучений до праці в Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті, бо вже на цьому початковому етапі діяльності після Л.Гліщинського й М.Орловського зайняв одне з провідних місць у підготовці нарисів – описів церков і парафій, зокрема рідного села Голубече на Вінниччині, м. Гусятина, м. Бар та Барського Свято-Покровського монастиря. У першому випуску «Праць Комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії», що побачили світ 1876 р., представив ґрунтовні історико-статистичні описи м. Жванця, сіл Ісаківці, Устя з приписаними до нього Цвіклівцями і Кізям [1, с.409].

Окремо треба сказати про редакторську діяльність Миколи Івановича. Його талант дослідника, помножений на знання кількох мов і, в першу чергу, російської, загальноновживаної у той час, логічно привів його до обов'язків редактора «Подільських єпархіальних відомостей», які він виконував протягом 1883-1892 рр. Цілком логічно перебрав він на себе й обов'язки редактора додатків до «Подільських єпархіальних відомостей», збірників вищезазначених наукових праць. Третій випуск «Праць» (1887), за ним четвертий (1889) і п'ятий (1891), вже вийшли під редакцією

М.Яворовського. Вони представили краєзнавчому активу – творцям історико-статистичних описів церков і парафій, багатий джерельний матеріал – результат багаторічної праці членів Комітету над розробкою історичних рукописних матеріалів, які стали документальною базою підготовки, доопрацювання і публікації у наступних шостому, сьомому, дев'ятому, одинадцятому випусках історико-статистичних описів церков і парафій усіх 62 благочинних округів Подільської єпархії.

1886 р. стався крутий поворот у долі М.Яворовського – 11 лютого він очолив Кам'янецьке духовне училище для хлопчиків. Дев'яте число «Подільських єпархіальних відомостей» в офіційній хроніці, як тоді водилося, повідомило громадськість про переміщення колишнього смотрителя училища ієромонаха Климента на посаду інспектора Вологодської духовної семінарії і призначення на його місце викладача Подільської духовної семінарії колезького радника М.Яворовського. Так закінчилася дев'ятнадцятилітня його праця в семінарії і розпочалася кар'єра керівника одного з провідних духовних навчальних закладів Поділля, яка тривала 16 років, до його виходу як державного службовця, у відставку [18].

1886 року М.Яворовський прийняв Кам'янець-Подільське духовне училище для хлопчиків в складі чотирьох основних і одного підготовчого класів. Постало питання про будівництво нового приміщення для училища, чим досить діяльно зайнявся новий його керівник, на Польських фільварках була придбана садиба, складений проект і кошторис будівництва, почалося накопичення коштів. Питання будівництва він неодноразово порушував він на засіданнях Подільської єпархіальної училищної ради, членом якої був, на єпархіальних з'їздах. Авторитет Миколи Івановича засвідчив і факт його делегування від Подільської єпархії до Києва на святкування 900-річчя хрещення Русі й обрання членом-кореспондентом церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії.

Важливе місце в житті М.Яворовського займала духовно-громадська діяльність. Він був членом Кам'янець-Подільського православного Св. Іоанно-Предтеченського братства, всіляко допомагав братській ремісничій школі, в якій діти селян, міщан, духовенства вивчали як загальноосвітні предмети так і оволодівали професіями. 1910 р., наприклад, із 66 учнів 21 хлопчик навчався столярної, токарної чоботарної справи.

Весь вільний від службової діяльності час віддавав історико-краєзнавчим заняттям, роботі в складі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Саме М.Яворовський на засідання Комітету 29 жовтня 1889 р. вніс пропозицію облаштувати єпархіальне Давньосховище, де можна було б зберігати предмети старовини, архівні матеріали, рукописи, книги. Він не тільки ініціював добрі справи, але й власним прикладом заохочував членів Комітету до науково-громадської діяльності. 1889 р. завер-

шив редагування IV випуску «Праць», вмістив у 9-му числі «Подільських єпархіальних відомостей» статтю з історії колишньої Миколаївської церкви. Того ж 1889 р. М. Яворовський окремою книгою опублікував документальні матеріали про парафію свого батька під назвою «Церковно-парафіяльні документи XVIII і початку XIX ст. с.Голубече Ольгопільського повіту». А 18 вересня, дізнавшись, що в Бакоті знайдено старовинні печери, разом з Є.Сіцінським виїхав на місце, вони обслідували розкопані селянами входи, коридори, гробниці, окремі пам'ятки привезли до Кам'янця, а інформацію про Бакоту повідомили В.Антоновичу, який в наступні роки організував розкопки монастиря. Микола Іванович сприяв поширенню в єпархії виданих П. Батюшковим книги «Подолія». Як фактичний керівник Комітету, дбав про налагодження контактів з дослідниками, науковими й навчальними закладами. Побувавши в Одесі, встановив зв'язок з викладачем Одеської духовної семінарії Л.Мацевичем, залучив його до пошукової діяльності [18].

Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет велику увагу приділяв веденню церковних літописів – важливого джерела місцевих фактів. 1896 р. Комітет запросив від благочинних інформацію про те, як і чи в усіх парафіях вони ведуться. Оскільки не всі священники знали, яку інформацію подавати, тому в 1897 р. були підготовлені і направлені в кожную церкву друковані програми – анкети, а згодом – спеціальні бланкові книги для літописів, які треба було заповнити по розділах на основі документів, переказів і повернути до Комітету. Планувалося на основі тих записів, а також за рахунок напрацьованого членами Комітету і опублікованого джерельного матеріалу, завершити складання коротких описів усіх парафій, здійснити їх опублікування. 1898 р. розподілили цю роботу між членами Комітету. В результаті 1901 р. описи побачили світ у редагованому Є.Сіцінським з допомогою М.Яворовського IX-му випуску «Праць» на 80 друкованих аркушах. 5 лютого 1895 р. відбулися річні збори Комітету, на яких Микола Іванович оголосив доповідь «Релігійне життя Подолії перед возз'єднанням з Росією». Відповідно до §17-го нового статуту відбулися вибори: керуючим справами, редакційною частиною і казначеєм знову був обраний М.Яворовський, секретарем Комітету і завідувачем Давньосховища – Є.Сіцінський, завідувачем єпархіальної бібліотеки – священник П.Вікул.

Наприкінці 1902 р. гостро постало питання реорганізації Комітету в історико-археологічне товариство з ширшими можливостями досліджувати не тільки церковну, але й світську історію. Був вироблений проект статуту з пропозицією перейменувати Комітет. У квітні 1903 р. проект був переправлений до Синоду, а – 29 вересня затверджений. Синод постановив: «Діючий в м. Кам'янці-Подільському Єпархіальний історико-статистич-

ний комітет реорганізувати в Церковне історико-археологічне товариство і статут цього Товариства затвердити» [19].

Микола Іванович був талановитим дослідником. Його наукові інтереси відзначалися широким діапазоном. Насамперед, він – церковний історик як за освітою, службовою діяльністю, так і сімейним вихованням. Починав з етнографічних замальовок про традицію скликання на церковну службу з допомогою дзвонів, клепал, бил, про деякі церковні обряди. В історичному минулому він шукав уроки для удосконалення тодішнього церковного життя. Чимало уваги приділив історії унії, переходу від унії до православ'я після приєднання краю до Росії, ролі митрополита Литовського Й.Семашка в об'єднанні уніатів 1839 р. Серед його розвідок чимало місця зайняла історія конкретних церков і парафій, окрім раніш згаданих – Кам'янецької Христо-Воздвиженської на Карвасарах, Миколаївської церков, печерної церкви в с. Берізки-Бершадські Ольгопольського повіту. Його «Історичні відомості про Кам'янець-Подільський і його православні церкви у зв'язку з світським і церковним життям Подолії» публікувалися протягом 1889-1891 рр. у восьми випусках «Подільських єпархіальних відомостей».

Його наукові дослідження, опубліковані праці відрізняються вмілим поєднанням церковної і світської історії краю. Це прослідковується як в ранніх історико-статистичних описах Жванця, Ісаковець, Устя, Цвіклівців, Кізя, Голубечого, Бара, Гусятина, так і в нарисі «Подолія 100 років тому назад і в нинішній час», і, особливо, – у праці «Історія світського і церковного життя Подолії» (1912).

Відомий в краї і в Україні й Широцький Костянтин (Кость) Віталійович (1886-1919), уродженець с. Вільшанка (нині Крижопільський район Вінницької обл.) – український історик мистецтва, дослідник церковного архітектурного і образотворчого здобутків українців, краєзнавець і релігієзнавець Поділля, етнограф, вчений. В основі усіх історичних досліджень Костя Широцького проглядала національна ідея. Зокрема, у праці «Про церковну мову на Україні» (1911 р.) він показав історію незаконної насильної русифікації українського духовенства й закликав боротися за незалежне існування, розвиток і запровадження української мови в усі сфери життя української нації. На його думку, початок русифікації було покладено після Переяславської Ради, коли Українську Церкву підпорядкували Синоду, а в церковних службах запровадили російську вимову. Кость Віталійович з гіркотою відзначав, що інші слов'янські держави впевнено зберігають свої національні відмінності у мові, зокрема в церковній, лише українцям не вистачає сил відстояти своє право у цьому.

Характеристиці стародавніх українських церковних стародруків професор К.Широцький присвятив працю «Церковні стародруки» (1918). До-

сліджуючи різноманітні записи на сторінках стародруків, він виокремив серед них повідомлення про ціну книги, місце її купівлі, кількість та імена її приватних власників або певних церков, стародавні терміни друкарського мистецтва, відомості про розміри книги й оправу, матеріал, з якого вона виготовлена, імена майстрів. Ці записи, на думку Костя Віталійовича, давали можливість вивчати минуле книжкової справи, зокрема й релігійних видань. Окрім цього, у записах дослідник знаходив інформацію про важливі події в природі, країні, у відносинах міських громадян, релігійних та військовій сферах життя, згадки про дива від святих образів, різноманітні життєві події, заповіді тощо [9, с. 392-393].

Важливе місце у науковій спадщині Костя Широцького займають змістовні дослідження світської і церковної архітектури та сакрального мистецтва різних регіонів України. Адже ці галузі користувалися широкою популярністю серед нашого народу і здобули протягом історичного розвитку нації значних успіхів, що й привернуло увагу вченого. Так, влітку 1914 р. К. Широцький організував у с. Білоусівка Гайсинського повіту Подільської губернії (тепер Тульчинський район Вінницької обл.), в парафії свого батька, розпис місцевої церкви. Дослідник вважав, що в уцілілих староукраїнських стінописах, іконографіях та декоративному мистецтві нашого народу міститься цінний матеріал для відновлення і відродження українського живопису в його національному дусі. Всі свої спостереження та спогади про безпосередню участь у розписі церкви, вчений передав у праці «Білоусівська церква» (1915). К. Широцький, як справжній подвижник українського культурного відродження, організував гурт молодих художників на чолі з Г. Золотовим для розпису цієї церкви й взяв участь як ініціатор, організатор та маляр і намагався на реальному прикладі переконати суспільство в існуванні самобутнього українського стилю.

У дослідженні «Білоусівська церква» він охарактеризував історію давньоукраїнської архітектури, а найбільше особливості внутрішнього оздоблення церков на основі вивчення та аналізу стародавніх стінописів і церковних іконописів. Дослідник відзначив існування певних особливостей, якими відрізнялися церковні іконографії колишніх українських майстрів-малярів, назвавши серед них, народну самобутність у komponуванні, технічних прикладах, місцевих побутових прикмет та улюблених сюжетах українців, які одночасно під впливом західного мистецтва містили натуралістичні образи без місцевих облич та одягу, але при багатій побутовій обстановці [8]. Питання особливостей архітектури церков рідного краю вчений торкнувся і в праці «Минуле Подільської землі», зауваживши, що саме для Поділля були характерні церкви з каменю й дерева, з великими найчастіше з однією або трьома банями, багатьма верхами, увінчаними хрестами, прикрашені всередині дорогими образами та іконостасами, що

були обрамлені золотими чи срібними виноградними орнаментами [9, с. 395-400].

У своїх подальших дослідженнях з історії церковного мистецтва, зокрема, у праці «Дещо з української іконографії» (1911) вчений висвітлив поєднання в церковному іконописі релігійних і народних рис із зображенням святих у національному одязі в оточенні, наближеному до українського народного побуту та зробив спробу вияснити причини виникнення цікавої та незвичайної теми – іпостасі на конях. Своєрідність елементів церковної мозаїки, фрески, різьби та різнокольорових інкрустацій професор К.Широцький висвітлив у праці «Старовинне мистецтво на Україні» (1918).

Ім'я видатного вченого, християнського православного мислителя, дослідника церковної історії і філософських моральних цінностей Василя Васильовича Зеньковського, уродженця Проскурова (1881-1962) останнім часом стало відомим не тільки на Заході, але й на батьківщині. Народився він у родині вчителя, що водночас був церковним старостою. Після закінчення гімназії в Києві юнак навчався на природничо-математичному, а згодом на історико-філологічному факультетах Київського університету. Потім продовжив навчання у Німеччині, Австрії та Італії. Згодом В.Зеньковський стає професором філософії Київського університету, у травні-жовтні 1918 р. він входив до складу уряду гетьмана Скоропадського як міністр віросповідань. В обставині ворогуючих церковних течій він наполегливо шукав єдино вірний шлях заради єднання і духовності, знайомився з релігійною ситуацією в регіонах, зокрема й на Поділлі. З ініціативи В.Зеньковського було скликано Український церковний Собор. Міністру віросповідань довелось докласти неабияких зусиль, щоб Собор ухвалив рішення про те, що мир, толерантність і співробітництво відповідають гідності церкви.

Перебуваючи на посаді міністра віросповідань В.Зеньковський порушив важливе питання українізації богослужіння, зокрема перекладу Біблії і богослужбових книг на українську мову. На той час навіть багатьом церковним ієрархам це здавалось не припустимим блюзнірством. Співчуваючи розвитку української церковної культури, В.Зеньковський вбачав серйозну проблему лише в тому, щоб переклади цілком задовольняли вимоги як з релігійного, так і з філологічного та художнього погляду. Вихід було знайдено. При міністерстві віросповідань утворили Вчений комітет, залучивши до нього серйозні наукові сили. Комітет відразу ж розпочав інтенсивну роботу. Однак мінлива політична обстановка не дала змоги закінчити задумане і В.Зеньковський змушений був виїхати за кордон [10, с. 542-544].

Починаючи з 1926 року, вже в Парижі, В.Зеньковський одночасно з викладанням у Православному богословському інституті імені Сергія Ра-

донського організував Вищі богословські курси, заснував Релігійно-педагогічний кабінет, редагував «Релігійно-педагогічний бюлетень», співробітничав у філософсько-релігійному журналі «Шлях», що у 1925-1940 рр. друкувався у Парижі під редакцією М. Бердяєва. Сучасники пояснювали широчінь його наукових інтересів особливостями світогляду, що міг би бути визначений як «православний універсалізм». Богословським поглядам присвячено його книгу «Апологетика». Серед основних праць цього ж напрямку – «Проблеми виховання в світлі християнської антропології», «Основи християнської філософії», численні роботи, присвячені гносеології, космології, екуменізму, релігійній педагогіці. В.Зеньковський розробив власну цілісну філософсько-педагогічну систему, яка складається з трьох розділів: гносеології, метафізики та вчення про людину.

Питанням педагогіки він присвятив багато своїх досліджень, наукових праць і навіть частку свого життя. В.Зеньковським фактично було створено напрям російської релігійної педагогіки у зарубіжжі (Л.Зандер, І.Лаговський та ін.). Для нього педагогіка повинна бути релігійною. У вірі, в православ'ї він бачив і засіб, і мету педагогіки. «Від цинізму, аморальності, меланхолії і песимізму ми можемо врятувати дитячі душі лише живою і глибокою релігійністю». «... Не можна вести дітей, якщо попереду немає дійсної правди, якщо попереду немає Царства Божого» [10, с. 544-547].

Говорячи про духовне виховання школярів, В.Зеньковський наголошував на тому, що християнські заповіді утверджуються при зустрічі віри з життям. Саме гуманне ставлення до людей, які нас оточують, виховує в дитини почуття правди і справедливості. Привчити дитину проймається душевним станом інших людей, значить дати дитині розумову можливість бути завжди справедливою.

Тому нині, втілюючи у життя основні засади морально-етичного, духовного, християнського та національного вихованки школярів, ми повинні ще раз звернутися до творчих надбань нашого відомого земляка, філософа, мислителя, педагога протоієрея Василя Зеньковського, які стали відомі широкій громадськості лише наприкінці ХХ століття.

Уродженець Волині, вихованець Київської духовної академії, церковний і культурно-освітній діяч Поділля Олександр Павлович (1839-1901) вніс значний науковий внесок у становлення і розвиток історичного і релігійного краєзнавства в другій половині ХІХ ст. Після закінчення академії молодий магістр у 1863 р. обійняв посаду викладача кафедри педагогіки Подільської духовної семінарії. Науково-методичну роботу розпочав з опрацювання курсу педагогіки, розробив програму та наукову систему нововведеної навчальної дисципліни «Огляд філософських вчень» тощо. Коли в 1865 р. з ініціативи Св. Синоду при семінарії було створено По-

дільський епархіальний історико-статистичний комітет, перед яким офіційна влада поставила завдання обґрунтувати з допомогою історичних документів інкорпорацію і русифікацію Поділля, боротьбу з католицькою та греко-католицькими церквами і відкинути польські претензії на споконвічні українські землі. Ось таку позицію, враховуючи жорстку позицію імперської ідеології і цензури, змушений був сповідувати й секретар вищезазначеного комітету Олександр Павлович, водночас, як людина освічена і вдумлива, він добре розумів роль церковно-історичних досліджень у пастирській діяльності. Тому і за його ініціативою до складання історико-статистичних описів монастирів, церков і парафій було залучено широкий загал священиків. Для налагодження зв'язків із духовництвом та надання їм практичної допомоги у повіті призначили досвідчених краєзнавців. Так, О.Павлович допомагав складати описи священикам Ольгопільського повіту. Для цього він часто виїздив на місця, перевіряв церковну документацію, рецензував описи та відправляв їх на доопрацювання. З метою покращення цієї роботи, ефективнішої організації збору матеріалів та складання історико-статистичних описів він розробив «Програму для поповнення історико-статистичних описів церков і парафій» [20].

В «Подільських епархіальних відомостях» дослідник опублікував низку статей релігієзнавчого характеру: «Єзуїти як вихователі Польщі і Західної Росії в XVI столітті», «Сучасна діяльність древніх Братств в Південно-західному краї», «Як утворилась унія в західній і південно-західній Росії», «Благочинницькі соборники Західно-руської церкви і їх значення в давній і нинішній час», «Побут священиків – дідів і батьків і священиків – внуків нашого краю», «Нариси деяких вірувань і обрядів простолюття в Південно-Західному краї» тощо. В своїх дослідженнях автор подав чимало матеріалу з історії церковного життя Поділля, детально описав побут його жителів та взаємин різних релігійних громад, подав цікаві відомості про календарну і родинну обрядовість подолян, про забуті легенди сакрально-го змісту [21, с. 224-225].

Досить плідним у діяльності О.Павловича був період його перебування на посаді головного редактора «Подільських епархіальних відомостей» (1876-1883). Він особливо дбав про оперативність рецензування, підготовки до друку й публікації у часописі матеріалів про життя парафій, історико-краєзнавчої та іншої інформації. За часів редакторства О.Павловича провідними стали теми пробудження пастирської самосвідомості, активізації духовно-просвітницької діяльності священнослужителів, піднесення їх проповідницької майстерності. Головний редактор опублікував низку власних статей про зміст і форму проповідей для сільських слухачів, подав зразки церковного красномовства. Їхня переконливість і доступність зумовлена тим, що автор з дитинства був близьким до простих людей. Дбаючи про

актуальність і переконливість проповідей, головний редактор домігся того, що при журналі упродовж 1881–1882 років періодично виходив окремий збірник «Праці подільських пастирів». Вміщені у ньому повчання, слова і проповіді стали у пригоді духівництву цілої єпархії. На сторінках часопису часто з'являлися матеріали щодо допомоги знедоленим, немічним і сиротам, про християнське милосердя, висвітлювалася діяльність благодійних товариств, церковних братств. Головного редактора хвилювало важке матеріальне становище сільського духівництва, а особливо духовних навчальних закладів. Завдяки цілій низці його статей про свічний промисел на Поділлі з часом було відкрито свічний завод, доходи від якого використовувалися й на потреби духовних навчальних закладів єпархії [20].

Необхідно зазначити, що світогляд О.Павловича формувався під впливом потужної ідеологічної машини Російської імперії, тому у багатьох моментах він із самодержавних і синодальних позицій висвітлював деякі сторони духовного життя подолян, негативно сприймав значення української мови для проповідей Слова Божого, хоча, водночас, у дослідженні «Декілька слів про сучасний стан Болгарської Церкви», він говорив про використання болгарської мови як єдиного засобу істинного розуміння християнського віровивчення. З позицій казенного православ'я він розглядав роль та вплив уніатства і католицизму в тогочасних умовах, а залишки язичницьких вірувань трактував як зло для православного люду. Однак громадська і педагогічна діяльність, наукова і церковно-публіцистична спадщина О. Павловича заслуговують гідної оцінки і розуміння його діяльності в царині релігійного краєзнавства.

Олександр Гнатович Лотоцький – знаний історик церкви і церковного права, економіст, письменник, поет і публіцист, визначний громадський і державний діяч. Він також відіграв важливу роль у становленні церковно-історичного релігієзнавства в кінці XIX – у 30-ті роки XX ст. Олександр народився 9 березня 1870 р. в с. Брониці біля Могилева на Поділлі у сім'ї православного священика Гната Лотоцького. За словами сина, батько був «одною з кращих постатей людських» серед усіх, кого він зустрічав у своєму житті. Гнат Лотоцький учився разом із С.Руданським та А.Свидницьким, його «національне почуття було щире, природне». У родині завжди звучала виключно українська мова. Мати – дочка відомого протоієрея Северіяна Дложевського, вихованка приватного польського пансіону – жваво цікавилася національним життям, політикою, регулярно читала газети і «мала свою власну думку». Олександр дуже рано навчився читати. Особливо тягнувся хлопчик до українських книг або російськомовних книг про Україну. У досить багатій дідовій бібліотеці Олександр найбільше уподобав «Розповіді про Південну Русь» Щебальського, які дали йому «перші підвалини історичної свідомості».

Діставши початкову домашню освіту, 10-річний Олександр був відданий до духовної повітової школи у Шаргороді. У 1881 р. Гнат Лотоцький переїхав на інший приход – у с. Білоусівку, і Олександр був переведений до другого класу тульчинської школи. Олександр продовжував читання українських книжок. Особливо велике враження на хлопця справили «Хмари» І.Левицького, і в першу чергу образ Радюка, який став зразком для наслідування. Невимовний захват у хлопця викликав повний «Кобзар» Шевченка (двотомне празьке видання), що, як зауважував пізніше О.Лотоцький, «зробив на мене вражіння найсильніше за все, що я взагалі коли читав». По закінченні повітової школи у Тульчині у 1884 р. за рекомендацією вчителів Олександр був прийнятий до Подільської духовної семінарії у Кам'янці. Викладачі семінарії підтримували в ній національний дух. Особливо виділялися Митрофан Симашкевич, який був чудовим етнографом-краєзнавцем, та члени його гуртка – М.Багинський, М.Яворовський, І.Біленький, С.Дложевський (дядько О.Лотоцького), В.Якубовський, К.Стиранкевич і найбільш відомий пізніше Євфимій (Юхим) Сіцінський. Проте з наступом реакції та виходом нового уставу про семінарії кращі вчителі були звільнені і життя завмерло.

У 1892 р. О.Лотоцький став студентом Київської Духовної академії. У своїх споминах він писав: «На поріг вищої школи вступив я вже національно свідомим... Родинне суто українське оточення, стихійний вплив українського села дали ті підсвідомі підстави, на яких виростала національна думка» [11]. Символічно, що наміри Лотоцького почали здійснюватися у стінах, зведених Мазепою, і мрія гетьмана про незалежну українську державу, почерпнута ще в дитинстві з поеми Пушкіна «Полтава», стала гаслом життя Олександра Лотоцького [12, с. 7-16]. В стінах КДА О.Лотоцький дістав добрі знання, навички наукової праці, в ньому розвинувся сталий інтерес до історії церкви на Україні. О.Лотоцький із братом і батьком часто подорожував по Україні, головним чином Поділлям. «Я використовував всі подорожі для розмов з священниками, учителями, дяками на теми українські». Одночасно він досліджував місцеві архіви, книжкові колекції, збирав етнографічний матеріал, зокрема кількості пісень. На підставі архіву Браїлівського та Богуславського монастирів пізніше були написані цінні розвідки, а матеріали сільських церковних архівів (записи парафіяльних братств XVII ст.) були передані до єпархіального музею.

О. Лотоцький почав складати свою колекцію з матеріалів по історії церкви, яка з часів навчання в Академії стала основним предметом його наукових занять. Ще на третьому курсі він взяв у проф. І.Малишевського тему про устрій української церкви. Найбільший вплив на становлення світогляду Лотоцького здійснювали В.Антонович і О.Кониський.

Першою науковою працею з церковної історії стала кандидатська дисертація про становище духовенства України у XVIII ст., що вилилась у низку статей: «Керівництво для сільських пастирів», «Суспільне становище білого духовенства на Україні і в Росії в XVIII ст.», дві статті про протоієрея Василя Грегулевича, дослідження про церковні школи Поділля, серію статей про духовні навчальні заклади краю, опубліковані московським часописом «Вісник виховання». Сюди ж можна віднести матеріали з історії Поділля, особливо щодо становища, структури і діяльності різних церковних організацій, братств, біографії діячів церкви, численні рецензії на праці відомих істориків церкви Є.Голубинського, М.Петрова, Ф.Титова, на церковно-релігійні видання тощо [12, с. 97-127].

У петербурзький період (1900-1917) наукова, публіцистична та літературна діяльність О.Лотоцького була дуже різнобічною, однак важливе місце, як і раніше, продовжувала займати церковна історія, народні релігійні звичаї та обряди, духовна освіта, історія монастирів. Вийшли його статті про народне вшанування Миколи-Чудотворця, про іконопис, про український переклад Євангелія, про пасхальні яйця, святки і ворожіння, благочинну діяльність парафіяльного духовенства та ін.

В період діяльності Центральної Ради О.Лотоцький був призначений генеральним писарем Генерального секретаріату, за гетьмана П.Скоропадського став міністром сповідань замість В.Зеньківського. З приходом до влади Директорії в січні 1919 р. був опублікований «Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви», який базувався на програмі О.Лотоцького. Пізніше він був направлений послом в Туреччину, насамперед для того, щоб зав'язати контакти з Константинопольським патріархом щодо вирішення питання про автокефалію Української церкви. Однак це не вдалося зробити через вакантність патріаршого престолу до 1922 р. Тому він після приходу до влади більшовиків не повертається в Україну, а виїжджає у Відень, пізніше у Прагу, і стає доцентом історії канонічного права Українського Вільного університету. Празький період у житті Лотоцького тривав недовго – лише сім років. За цей час науковий доробок ученого поповнився вагомими здобутками. Лотоцький видав конспект лекцій із церковного права, статті про церковні устами князів Володимира та Ярослава, цикл статей про церковний устрій, єдність і національний елемент у християнстві. У Львові та Варшаві в 1923 – 1928 рр. вийшло кілька популярних книг О. Лотоцького з історії Старого та Нового Заповіту, «Катехизм», короткі нариси історії та сучасного стану церкви на Україні [12, с. 128-147].

У 1930 р. виникла можливість створення Українського наукового інституту у Варшаві. Його основним організатором і першим директором став Лотоцький. Із притаманною йому енергією він зосередив тут ква-

ліфковані кадри і створив значний центр української науки. Діяльність цього закладу порівнювали лише з діяльністю НТШ за часів головування М.Грушевського. І дійсно: Інститут за дев'ять років видав 50 цінних наукових праць. Особливе значення серед них і сьогодні мають 13-томне видання творів Т.Шевченка (з 6 запланованих), двотомна праця «Автокефалія», том «Діяріуш Пилипа Орлика», два томи збірника статей «Мазепа», праці з економіки та демографії України. Для інституту О.Лотоцький придбав архів М.Драгоманова, з якого вийшов один том. Роботу в УНІ вчений поєднував із викладацькою діяльністю у Варшавському університеті. Завдяки йому понад 200 українських священників дістали систематичні знання з історії церкви та релігійної думки на Україні (професор читав курс історії православних слов'янських та румунської церков). Окрім того, О.Лотоцький стояв біля витоків ще однієї надзвичайно важливої справи: навесні 1932 р. з його ініціативи у Варшаві була створена спеціальна «Комісія перекладу Св. Письма та книг богословських». У результаті її діяльності були видані «Літургія св. Іоана Золотоустого», Псалтир, «Божественна літургія св. Василя Великого», «Літургія Раніш Освячених Дарів св. Григорія Богослова», Малий требник, Служебник, «Господа нашого Ісуса Новий Заповіт». Лотоцький уклав також кілька підручників Закону Божого українською мовою для початкових шкіл: «Священна історія Старого Заповіту», «Священна історія Нового Заповіту» (під псевдонімом О.Білоусенко) [13].

Учений брав активну участь у церковно-громадському житті. У червні 1930 р. він був членом української групи на передсоборному зібранні, яке готувало собор православної церкви у Польщі. Коли в листопаді 1931 р. в Луцьку виникло Товариство ім. митрополита Петра Могили, О.Лотоцький прийняв його запрошення і прочитав низку лекцій на тему «Церковна соборність». Слід відзначити, що вчений був проти швидких і рішучих змін в устрої церкви і закликав спиратися на канонічні засади та національні традиції. Двотомна праця «Автокефалія» (Варшава, 1935, 1938) мала метою обґрунтувати канонічні засади автокефалії та показати історію виникнення, практику розвитку та устрій автокефальних православних церков. У першому томі з'ясовувалися догмати церковного устрою, принципи єдності християнської церкви та поняття соборності. Автор розкривав форми соборності (собор, його склад, участь єпископів, кліру і мирян, голосування та постанови; братства і виборні засади у церкві, виборча практика в різних церквах), історичний розвиток соборної засади та еволюцію церковних канонів і церковного устрою. В книзі аналізувалися церковно-правові та державно-правові основи автокефалії, зміст і умови автокефальності, конституція автокефального устрою церкви. У другому томі поданий синтетичний нарис історії автокефальних церков. Розгля-

далися поняття митрополії і патріархату, історія окремих патріархатів та церков. У книзі вміщений також загальний нарис головних подій з історії української церкви, її генези та боротьби за самостійність від початків християнства на території України аж до середини 20-х років нашого століття. Автор аналізує становище церкви на усіх етнічних землях України в умовах її розчленування. Окремо виділені розділи про церковне життя в СРСР та УРСР та про українські церкви на еміграції. Том завершується нарисами про нові церкви (албанську, естонську, латвійську, литовську, фінляндську) та про становище церкви у Чехословаччині. Відомо, що автор почав працю й над третім томом, який мав бути присвячений виключно історії Української православної церкви та її автокефальним намаганням. Цей рукопис не був завершений і, як вважають, загинув під час війни.

Унікальною працею О. Лотоцького була книга «Українські джерела церковного права» (Варшава, 1931), яка по-новому висвітлювала устрій української церкви і заперечувала думку про нерозмежованість історії церкви в Росії та Україні, про відсутність у них специфічних особливостей. Автор поділив джерела церковного права на внутрішні (які визначала сама церква) та зовнішні (які подавала світська влада). До внутрішніх джерел автор відносив Святе Письмо, богослужбові та канонічні книги, канонічні кодекси, соборні постанови (з 1147 р.), патріарші грамоти, канонічні трактати, полемічну літературу, устави церковних установ, акти обрання на церковні посади, тестаменти. До зовнішніх джерел Лотоцький відносив церковні устави, князівські уставні грамоти та ханські ярлики, грамоти литовських великих князів, польських королів і російських царів, законодавчі акти, юридичні трактати в оборону прав церкви. Окремо розглядалися відповідні документи російської доби: «Духовний регламент», «Устав Духовних Консисторій» тощо. Цінними є розділи, присвячені аналізу документації конгрегацій та державних угод (Зборівська, Гадяцька, «Статті Богдана Хмельницького»), гетьманської документації. Завершував книгу розгляд закону про церкву від 1 січня 1919 р. [12, с. 120-156]. Актуальні й понині його статті «Патріарші грамоти», «Церковна соборність», «Український Архієратикон», «Автокефалія української православної церкви», «Справа православної анафемування гетьмана Івана Мазепи», які у 1931-1938 рр. друкувалися у Польщі. Земне життя Лотоцького закінчилося 22 жовтня 1939 р. у Варшаві.

Значення наукової та релігієзнавчої спадщини О. Лотоцького важко переоцінити. Найкраще це підтверджується постійними посмертними перевиданнями його творів. Це «Українські джерела церковного права» (Баунд-Брук, 1983), «Сторінки минулого» (Баунд-Брук, 1966), «Український Архієратикон» (Баунд-Брук, 1983), окремі праці про автокефалію (1971 р.), «Наша віра» (1956 р.), та ін. [13].

Одне з помітних місць в подільському релігієзнавстві другої половини XIX – 30-х років XX ст. займав Іван Омелянович Шипович (1857- 1936), який народився в с. Медвеже Вушко Вінницького повіту Подільської губернії в сім'ї священика. Навчався у Шаргородському духовному училищі, Подільській духовній семінарії, закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я, працював у Подільській духовній семінарії на посаді помічника інспектора семінарії. У цей час він стає членом Подільського історико-статистичного комітету і розпочинає роботу по дослідженню церковно-історичної спадщини краю. Також у цей час у «Подільських єпархіальних відомостях» він друкує свої праці: «З минулого Сатанівського монастиря та літопис цього монастиря», «Микулинський монастир», «Історичні відомості про село Борівку Ямпільського повіту», «Нові відомості з історії Поділля...», «Два писемних документи XVIII ст.» та ін. 1 червня 1893 р. отця Іоанна було призначено викладачем Закону Божого у Вінницькому реальному училищі, а також священиком домового храму при училищі. Про сумлінну роботу отця Іоанна у реальному училищі свідчать рапорти директора училища на ім'я попечителя Київського навчального округу про відзначення його церковними та світськими нагородами.

Особистість отця Іоанна поєднувала у собі пастиря, богослова, історика краєзнавця та археолога. Його поважали та любили як викладачі, так і студенти реального училища. Про неординарність отця Іоанна писав його учень Георгій Брілінг: «Хіба можливо забути, з якої широкої точки зору трактував він Біблію і як часто зупинявся на виключно історичному значенні багатьох її розділів, на її літературних достоїнствах. Ніколи не забуду його читання П'ятикнижжя, де йшла мова і про стародавнє законодавство, і про умови побудови військового табору, і про відомості з медицини, гігієни, фінансового права, шлюбу тощо. З ним можна було порозмовляти на будь-які історичні чи літературні теми. А головне, він був чудовим педагогом, зовсім позбавленим релігійного фанатизму. Його уроки проходили дуже легко. Усяка зовнішня муштра була відсутня. Викладач знав не тільки історію релігій, а і російську, польську, єврейську та західноєвропейську літератури. Для своїх історичних пошуків він використовував джерела на багатьох мовах».

Працюючи у Вінниці отець Іоанн пише «Літопис Вінницького капучинського кляштору». У цій роботі автор поряд з монастирським життям описує події, котрі розгортались на той час у місті. Також тут приводяться історичні нариси днів започаткувати Вінниці, опис перебування Івана Богуна та події пов'язані з ним 1648-1654 рр. У 1926 році підготував спогади «Про Шаргородське духовне училище», які були опубліковані у збірнику «Спогади про Михайла Коцюбинського» (1989). Після 1917 р. був свяще-

ником у с. Шереметка (нині Пирогово в межах Вінниці). У грудні 1932 року батьошку засудили за статтею 54-10 (контрреволюційна пропаганда та агітація) і у віці 75 років його відправили до Сибіру. 1934 р. сім'ю І. Шиповича вигнали з його власного будинку, збудувавши на місці садиби Обласне управління НКВС. Був членом Подільського історико-археологічного товариства (1903-1920). Помер у 1936 році.

Істориком релігії Поділля називали Орловського Петра Івановича (1825-1913), члена Подільського історико-археологічного товариства (з 1903 р.). закінчив Київську духовну академію. Працював священником, протоієреєм Софіївського собору в Києві. Активно публікував статті з історії православної церкви XVII-XVIII ст. в Україні, зокрема й на Поділлі, в журналі «київська старовина», в губернських газетах, зокрема й в Подільських єпархіальних відомостях». І нині не втратили своєї актуальності його праці «Матеріали для історії православної церкви в колишньому Брацлавському воєводстві з 1776 по 1782 рр.», «Матеріали для історії православ'я і унії на Поділлі в другій половині минулого (XVIII – авт.) століття» тощо [1, с. 301].

Пулковський Йосип Іванович (1854-1917), уродженець Кам'янець-Подільського, краєзнавець-релігієзнавець. У 1885-1896 рр. працював священником у с. Субот Ушицького повіту Подільської губернії. З 1896 р. священствував в Кам'янці-Подільському, з 1903 р. – настоятель Георгіївської церкви. Публікував статті з історії сіл і парафій Ушицького повіту (тепер Кам'янець-Подільського району) [1, с. 369].

Певну частку у дослідження історії населених пунктів, їх церков і парафій вніс краєзнавець Волині, священник, громадський діяч Аполон Дорофійович Сендульський (1830-1882), який опублікував багато статей у «Волинський єпархіальних відомостях» та інших періодичних виданнях з історії, географії, історико-статистичних описів міст і сіл, парафій Волині, зокрема з північних районів сучасної Хмельницької області, які не втратили свого значення й понині. Це, насамперед, церковно-історичні дослідження таких населених пунктів як Заславль, Городище, Лабунь, Поляхова, Полонне, Ляхівці (сучасне Білогір'я), Тихомль, Кременець та ін. [1, с. 345-346].

Дослідником церковного життя на Поділлі був Лабатинський Созонт Михайлович (1842-1909), уродженець с. Дмитришківка Ольгопільського повіту (Вінниччина). після закінчення Київської духовної академії працював викладачем Подільської духовної семінарії, до 1899 р. був настоятелем Петропавлівської церкви у м. Кам'янці. Публікував статті головним чином у «Подільських єпархіальних відомостях». Серед них: «Історико-статистичний опис парафій і церков Брацлавського повіту Подільської єпархії з історичним нарисом Брацлавського воєводства», «Заснування Мінської,

Ізяславської і Брацлавської єпархії і возз'єднання уніатів із православною церквою Поділля», «До історії возз'єднання уніатів Брацлавського воєводства в другій половині минулого століття», «Про розкольників Подільської єпархії», «Історико-статистичний опис м. Тульчина Вінницького повіту» тощо [1, с. 271-272].

Цікаві церковно-історичні дослідження залишив Мойсей Захарович Доронович (1828-1891) із с. Кумари Балтського повіту Подільської губернії (Вінниччина), красзнавець Поділля, педагог, протоієрей Казанського собору в Кам'янці. Після Подільської духовної семінарії працював священником у с. Нетенчинці Летичівського повіту, з 1855 р. проживав у Кам'янці, був священником міських церков. У 1890 р. був одним із засновників Давньосховища (музею) в губернському центрі. Досліджував різні аспекти історії Поділля, найбільше – діяльність церков на Кам'янецьчині. Цікавими є його розвідки «Вірмени на Поділлі і перша їх церква в Кам'янці-Подільському, нині міська церква православна в ім'я св. Миколая», «Передмістя Кам'янець-Подільського. Руські фільварки до XIX ст.» тощо [1, с. 200].

Микола Іванович Теодорович (1856-1933) народився в м. Гродно (Білорусь), відомий як історик-краєзнавець, педагог, церковний діяч, член Подільського історико-археологічного товариства. Закінчив Петербурзьку духовну академію, у 1883-1899 роках працював викладачем Волинської духовної семінарії у Кременці, потім працював у Польщі, став єпископом Української автокефальної церкви на Волині, Польщі і США. Вніс значний вклад у створення історико-статистичних описів міст і сіл парафій Волинської губернії. Автор п'ятитомної фундаментальної праці «Волинь. Історико-статистичний опис церков і парафій», в якій третій і четвертий томи присвячені опису сучасних північних районів Хмельниччини і Тернопільщини. Окрім цього ним написані праці «Волинська духовна семінарія: історія в період із 1796 по 1900 рр.», «Місто Старокостянтинів Волинської губернії, заснований в 1561 р. Історичний нарис», «Село Сковорідки і поселення Круглик, Новоселиця (Старокостянтинівського повіту)» тощо [1, с.372-373].

Деякі аспекти духовно-релігійного життя Поділля відображені в працях історика і етнографа, члена Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, російського державного діяча, книговидавця Помпея Миколайовича Батюшкова (1811-1892). З 1850 р. – віце-губернатор у Ковно (Каунас), Подільський губернатор, згодом – помічник попечителя Віленського навчального округу, куди входила в той час і Подільська губернія. У 1856-1867 роках – був віце-директором Департаменту духовних справ іноземних віросповідань при Міністерстві внутрішніх справ. В 1865-1867 рр. керував церковно-будівельним комітетом в Західному краї,

результатом діяльності якого стало будівництво на Україні і в Білорусії більше двох тисяч церков, а також багато було зроблено для покращення матеріального становища духовенства. Із 1868 р. – попечитель Віленського навчального округу, з 1869 р. – член Ради міністрів народної освіти.

П.Батюшков – автор праць по історії, археології та етнографії Південно-Західного і Північного країв Російської імперії. По службі часто відвідуючи Подільську губернію, він сприяв академіку М.Петрову і М.Городецькому в підбірці джерел, історичних карт для написання книг «Волинь. Історичний опис» (1888), «Подолія. Історичний опис» (1891). Під його керівництвом виданій «Атлас народонаселення західноруського краю по віросповіданнях», «Пам'ятки руської старини в західних губерніях», «Волинь. Історичні долі Південно-Західного краю» та ін.

Необхідно зазначити, що праці П.Батюшкова, в яких відображено історію побуту, вірування, обряди та традиції мешканців волино-подільського регіону, написані з великодержавних позицій, з тенденційним ставленням до самотутньої історії і духовної культури подолян і волинян.

Важливу пізнавальну цінність мають церковно-історичні дослідження краєзнавця Поділля, педагога, священика, члена Подільського єпархіального історико-статистичного комітету Яворського Миколи Йосиповича (1866-1900), уродженця с. Поташня Ольгопільського повіту Подільської губернії. Після закінчення у 1886 р. Подільської духовної семінарії викладав у Кам'янець-Подільському духовному училищі, завідував Вінницькою церковною школою, був священиком у селах Врублівці Кам'янецького і Пеньківці Ямпільського повітів. З 1897 р. – соборний священик у м. Вінниці. Досліджував історію церкви на Поділлі, різні аспекти минулих часів регіону. Основні праці: «Історичні відомості про Кам'янець-Подільський і його православних церквах в зв'язку з цивільним і церковним життям Подолії», «Кам'янецька Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах», «Замітки про Залучські печери», «Народні передання с. Маньківки про відлюдників XVIII ст.» та ін. [1, с.409-410].

Активно досліджував різні аспекти минулого і особливо історію церкви Поділля краєзнавець Степан Сергійович Дложевський з м. Кам'янця-Подільського (1861-1922). У 1886-1917 рр. працював викладачем Кам'янець-Подільського духовного чоловічого училища. Брав активну участь у діяльності Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і в заснуванні Давньосховища. Одним із важливих досліджень є «Кордони Подільської єпархії з 1793 р.»

Церковним істориком Поділля називали Гогоцького Михайла Сільверстовича (1822-1900), уродженця Кам'янця-Подільського, члена Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. Закінчив Подільську духовну семінарію та Київський університет св. Володимира. Із 1880

р. проживав у Кам'янці, брав активну участь у церковному і громадському житті та історико-краєзнавчому русі. Публікував у місцевих виданнях статті з релігійної історії краю: «Про возз'єднання подільських уніатів з православною церквою в кінці минулого століття», «Духовенство Поділля кінця минулого і першої половини поточного століття» та ін. [1, с. 196].

В XII випуску «Праць Подільського єпархіального історико-статистичного комітету» (1916) було надруковане цікаве дослідження І. Сулковського «Долі православ'я на Подолії в період унії», в якій поряд з церковною хронологією подано чимало фактів і подій з історією краю другої половини XVII – початку XVIII ст., періоду розрухи і спустошення Поділля [14, с.51].

Суттєвим джерелом, яке висвітлювало церковно-історичні дослідження на Поділлі в другій половині XIX – на початку XX ст. стали «Подільські єпархіальні відомості», які, як офіційне видання Подільської єпископської кафедри, почали виходити друком у Кам'янці-Подільському із січня 1862 р. До 1880 р. часопис публікувався двічі на місяць, у 1880-1905 рр. періодичність його виходу було збільшено вдвічі. За задумом самодержавної влади та Священного Синоду РПЦ, такі видання були започатковані для формування імперських і синодальних взірців та стандартів, маніпулювання громадською думкою в усіх православних єпархіях Росії і, насамперед, на новоприєднаних територіях Правобережної України, зокрема й Подільської губернії. Аналіз публікацій показав, що більшість з них призначалися для місцевого духівництва, а також для широкого загалу вірян. За змістом часопису пильно стежила духовна влада і державна цензура, тим більше, що він був покликаний насамперед впливати на світогляд рядових священнослужителів, підвищувати їх культурно-освітній рівень, перетворюючи на слухняне знаряддя царизму та чинник ідеологічного впливу на маси. Адже парафіяльні священники мали безпосередній обов'язок і вплив на найширші верстви населення, користувалися, у більшості випадків, їх довірою і були єдиними керівниками духовного життя на селі [15, с. 316-317].

За затвердженою Синодом програмою часопис складався з офіційної та неофіційної частин, кожна з яких мала чітко визначене тематичне спрямування, рубрики, призначення. Редакція дотримувалась встановленої структури видання упродовж усього його існування. Щоправда вносилися певні зміни, продиктовані духовним керівництвом та потребами життя єпархії. В частині «Урядові розпорядження» офіційного відділу друкувалися царські маніфести, повеління, укази по духовному відомству, оприлюднювалися керівні настанови Синоду та іншої вищих духовних установ – як загальні, так і ті, що стосувалися Подільської єпархії. Значною інформативною наповненістю характеризується рубрика «Розпорядження єпархіального начальства». В ній представлені директиви кафедрального керівництва – архієреїв, консисторії, Училищної ради, котрі безпосеред-

ньо регулювали життя єпархії. Тут же вміщувалися офіційні матеріали Семінарського та училищного правління, Управління товариства взаємодопомоги подільського духовництва, Єпархіального опікунства про бідних духовного сану, братств, Будівельного комітету, Подільського єпархіального історико-статистичного комітету тощо. На особливу увагу дослідників заслуговують протоколи засідань єпархіальних та окружних з'їздів духовництва, котрі оприлюднювалися на шпальтах видання з 1869 р.

Важливе місце посідає неофіційний відділ або додаток до ПЕВ. Чільне місце у ньому займали історико-краєзнавчі праці, розвідки з етнографії, археології, іконографії, книгознавства, описи церковних старожитностей. Минуле краю оживало в життєписах отців Православної Церкви, в дослідженнях з історії освіти на Поділлі, в розповідях про діяльність православних братств тощо. В статтях богословського та морально-релігійного змісту інформації було обмаль і подавали її так, щоб у читачів не виникало зайвих питань. Все прочитане слід було сприймати на віру і не заглиблюватись в суть фактів та явищ. Однак і тут містилася важлива інформація. Зокрема, в щорічних привітальних редакції з нагоди початку Нового року містили узагальнюючі огляди життя єпархії за попередній період, порушувались проблеми, які потребували якнайшвидшого розв'язання. Публікації з питань пастирської практики, професійної етики, моралі, освіти подільського духовництва, його матеріального забезпечення в значній своїй більшості ґрунтувалися на спогадах і спостереженнях дописувачів. Особливу увагу неофіційна частина звертала на педагогічні теми, на питання освіти й виховання юного покоління, на проблеми поширення грамотності серед найширших верств населення. Висвітлювалися здобутки і труднощі в просвітницькій діяльності пастирів. Значна частина матеріалів була присвячена поточним подіям в житті єпархії. Їх зміст зводився до інформування про ту чи іншу подію в житті села чи міста, а потім йшов дидактичний коментар з християнських позицій. Узагальнюючі дані про духовно-релігійну ситуацію на Поділлі знаходимо у витягах із звітів обер-прокурорів, статистичних зведеннях, повідомленнях про огляди парафій та церков православними ієрархами, інших аналітичних статтях [14, с.318-322].

На справжнього виразника інтересів та потреб подільського духовництва часопис перетворився за часів, коли редакторами часопису були О. Павлович, С.Яворовський і Є.Сіцінський. Саме тоді з'являються численні публікації про значущі події в житті парафій, церковних шкіл тощо. Почастішали аналітичні підсумкові матеріали про життя єпархії в попередні роки, про діяльність місцевих установ духовного відомства. Обговорювалися насамперед проблеми благодійництва, поновлення тісних духовних зв'язків священників з паствою, підвищення авторитету подільського духовництва серед народу. М.Яворовський увів у практику видання систематичну публікацію

некрологів та спогадів про подільських пастирів. Скупа інформація з клірових відомостей доповнювалася свідченнями рідних та знайомих померлих. Таким чином за час виходу «Відомостей» на їхніх шпальтах, попри імперський заідеологізований і заангажований підхід, подано загалом досить широко картину духовно-релігійного життя подолян.

Як вже зазначалось, важливе місце в релігієзнавчих дослідженнях подільських краєзнавців посідали матеріали церковних (парафіяльних) архівів, бібліотек монастирів і храмів, приватних архівів і бібліотеки священнослужителів. Магнатських архівів. Характерною особливістю системи архівів Поділля, як і всієї Правобережної України була широка мережа церковних архівів, до яких належали архіви церковної адміністрації, зокрема духовної консисторії, канцелярії архіпастиря, структурних підрозділів єпархіального управління: духовних судів, єпархіального архітектора, архієрейського дому, духовних навчальних закладів, повітових духовних правлень, опікунських рад, храмів та монастирів. Завдяки кліровим відомостям, метричним та сповідальним книгам, фінансовим документам, переписці з різноманітними державними і релігійними установами, протоколами засідань, звітам, інформаціям, скаргам і заявам дослідники намагались відтворити реальну картину подій, проаналізувати і узагальнити духовно-релігійні процеси на теренах Подільської губернії, що знаходило своє відображення в описах церков і парафій, в працях відомих подільських церковних літописців тощо.

Після революційних подій 1905 р. на Поділлі активізувалось громадське і церковне життя. На єпархіальному з'їзді духовенства, який проходив з 20 вересня по 6 жовтня 1905 р., була підтримана ідея про реформатування «Подільських єпархіальних відомостей» і створення на їх базі щоденної газети «Подолія» і щомісячного журналу «Православна Подолія». За поданням преосвященного Парфенія, керуючого Подільською православною єпархією, Св. Синод указом від 8 грудня 1905 р. (№12298) дозволив видавати вищезазначені видання під редакцією протоієрея Є.Сіцінського («Павославна Подолія») і С.Киржацького («Подолія»). Із 12 лютого 1906 р. редактором «Подолії» став С.Дложевський, викладач Кам'янецького духовного училища. Однак через дефіцит коштів газета «Подолія» стала виходити тричі на тиждень.

Так, наприклад, в щотижневику «Православна «Подолія» від 29 січня 1912 р. (№4) був розміщений коментарій щодо нової програми для викладання Закону Божого в однокласних церковно-парафіяльних школах, розпорядження правлячого архієрея про затвердження на посадах церковних старост, кошти на утримання духовно-навчальних закладів, відомості щодо одноразової допомоги із коштів каси взаємодопомоги вдовам священиків, дітям-сиротам церковнослужителів, заштатним священикам,

пономарям, дияконам тощо. Окрім цього друкувались вакансії для церковного кліру єпархії, звіт управління Подільського єпархіального свічкового заводу за 1910 р., список духовно-музикальних творів, які повинні були виконуватись у монастирських храмах для змішаного хору. Цей список друкувався (продовження) і в №7 за 19 лютого 1912 р. Водночас в багатьох номерах за цей рік друкувались статті священників єпархії С.Козубовського «Духовні вовки» (щодо протестантських течій), Г.Ворникова «Кооперація і духовенство», С.Льменського «Для чого він страждав», О.Яновича «Знахарство на селі», Ф.Хотовицького «Про організацію в парафіях місіонерів з місцевих парафій, сповідників православ'я», Ф.Філоненка «Жінки – мироносиці», С.Козубовського «Грановський місіонерський з'їзд» (Гайсинський повіт), О.Тиховського «Участь духовенства в боротьбі із п'янством», І.Шиповича «Боротьба Росії з Наполеоном і ставлення до неї подільського духовенства», І.Хохановського «До питання про пастирську боротьбу з соціалізмом», «Пасторський авторитет в минулому і в сьогоденні», М.Яворовського «Базари в дні релігійних народних свят, особливо під час «відпустів», М.Любинського «Про іконошанування» та ін.

В часописі за 1913 р. священнослужителі друкували такі свої статті і роздуми: М.Яворовський «Вінки на честь і в пам'ять про померлих», «Домашня молитва», В.Троїцький «Життєве завдання пастирської проповіді», С.Козубовський «Христос воскрес», М.Доброхольський «Життя святих як предмет вивчення в наших духовних семінаріях», «Священик Св.-Миколаївської церкви м. Балти Феодосій Левицький і старовіри», О.Хотовицький «Одна із церковно-парафіяльних дилем», М.Левицький «Пам'яті померлого духівника 5-го Ушицького округу священика Йосипа Сніжинського», С.Козубовський «Діяч недавнього минулого Подолії, протоіерей Никандр Гаврилович Михневич», С.Марунчак «Життєєське море», «Вчення про таїнствах православних, католицьких, лютеранських і реформаторських», С.Козубовський «Короткі катехізичні бесіди з людьми проти католиків» та ін.

Водночас необхідно зазначити, що в цьому часописі друкувались різні звіти про стан церковної освіти, про діяльність чоловічих і жіночих навчальних закладів, церковних братств, благодійних та місіонерських організацій, розповіді про парафіяльне життя, передруковані богословські бесіди і повчання, журнали засідань духовної консисторії щодо господарського стану духовних училищ, єпархії та навчально-виховного процесу в цих навчальних закладах, звіти різноманітних церковних служб тощо.

Єпархіальна газета «Подолія» подавала більше місцевої інформації щодо духовно-релігійного життя парафій, друкувала спогади вірян, священнослужителів, монахів і монашок, оповідання і притчі з сільського побуту, описи різних обрядів, звичаїв та традицій подолян.

Одним із напрямків релігієзнавчої діяльності подільського духовенства було збереження пам'яток церковної архітектури, залишків скельних монастирів, сакральних пам'ятників, склепів, різних старожитностей, ікон, церковної утварі, богослужбових книг. Подільська духовна консисторія контролювала процес будівництва і реконструкції церков, що, зокрема, відображала рубрика «Єпархіальні розпорядження та відомості» в «Подільських єпархіальних відомостях» (пізніше «Православної Подолії» і «Подолія»). Так, наприклад, за 1872-1882 рр. тільки в Летичівському повіті було реконструйовано 67 церков. Подільський архієрей постійно здійснював огляди парафій єпархії, у ході яких фіксував стан церковних споруд, надавав рекомендації щодо їх подальшого утримання, реконструкції. Досить значні повноваження мав Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет (з 1903 р. – Подільське церковне історико-археологічне товариство). Щоб розібрати стару церкву і побудувати на її місці нову, парафіяни мали через благочинного звернутися до консисторії за дозволом. Він надавався лише після обстеження, опису, фотофіксації церковної споруди представниками комітету і єпархіального архітектора. Однак через фінансові труднощі не завжди була змога зберегти споруду, що загаяло пам'яткоохоронців «у глухий кут, особливо якщо це стосувалося дерев'яних церков» [15, арк. 21-22зв.].

Проте найбільшу тривогу серед пам'яткоохоронців викликала доля Сутковецької церкви-фортеці. Цій визначній святині Є.Сіцінський присвятив розвідку «Церква-замок в Сутківцях Летичівського повіту», яка вийшла також окремим відбитком. Наприкінці XIX століття місцеве духовенство провело перебудову церкви, внаслідок якої було спотворено стародавню архітектуру церкви. Є.Сіцінський у листі до Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва від 7 березня 1915 року із сумом зазначав, що священник провів ремонт Сутковецької церкви-фортеці «на свій лад» – «давні форми дахів і куполів були спрощені» [15, арк. 21зв.].

Займалося подільське духовенство й охороною некрополів. Робота в цьому напрямку велася переважно через фіксацію та взяття на облік пам'яток некрополі стики. Синод своїм розпорядженням від 29 листопада 1908 року зобов'язав усіх єпархіальних та монастирських керівників організувати вивчення сакральних пам'яток і формування списку осіб, похованих у церквах та на кладовищах, з чітким зазначенням надгробних написів, збережених на могилах духовних осіб, дворян і найбільш видатних місцевих діячів. Це дало змогу привернути увагу до збереження некрополів, організувати їх вивчення, охорону, створити первісний реєстр пам'яток такого типу на території Поділля тощо. У березні 1910 року розпорядження було підтверджене, а до єпархій були розіслані інструкції, які детально пояснювали, що саме, як і про яких осіб потрібно фіксувати. 26

січня 1909 р. Подільська духовна консисторія видала розпорядження, за яким у місячний термін священники мали надіслати відомості про місцеві некрополі. З низки об'єктивних причин виконати це завдання у встановлений термін не вдалося, і основний масив матеріалу надійшов лише влітку того ж року. Таким чином духовенство стало на чолі цієї важливої охоронної справи, що дало змогу зберегти значний масив пам'яток. Досвід такої роботи залишається актуальним і сьогодні, особливо форма обліку, методика популяризації пам'яток старовини тощо.

Висновки. Як показало дослідження зазначеної проблеми, релігійне або церковно-історичне краєзнавство Поділля формувалося в умовах інкорпорації краю до складу Російської імперії, нищення самобутності українського православ'я, русифікації усіх сфер життя подолян, зокрема й духовно-релігійної галузі. За цих обставин нелегко було відстоювати ідею національно-духовного відродження в ХІХ – на початку ХХ ст., однак прогресивна громадськість, насамперед священники, освітяни, деякі чиновники державного апарату, творча інтелігенція відстоювали право українців на визнання їх як нації, право мати свою культуру, мову, релігійну самобутність, традиції, звичаї та обряди. Особливо важливо, що такі інформаційні матеріали давали поштовх до пошуків, аналізу і започаткування релігійного краєзнавства як складової частини поділлєзнавчої науки. Фактично цією статтею зроблено перші кроки у дослідженні цього процесу в Подільському регіоні.

Матеріали статті необхідно використовувати в курсах релігієзнавства, історії України, краєзнавства, історії української культури, у виховних заходах тощо.

Джерела і література

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ-ХХ ст.: Історіографія. Біобібліографія. Матеріали / Л.В.Баженов // Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – 480 с.

2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), фонд 315 «Подільська духовна консисторія»:

– Оп.1. Спр.1. Відомості церков і поселень, мешканці яких із унії приєдналися до православного віросповідання колишньої Брацлавської губернії, 1795 р., 44 арк.;

– Оп.1. Спр.225. Про нагородження орденами священників церков Подільської єпархії, 1833-1835 рр., 20 арк.;

– Оп.1. Спр.234. Про організацію Подільського вікаріатства і призначення вікарного єпископа, 1836 р., 70 арк.;

– Оп.1. Спр.298. Рапорти секретаря консисторії, столоначальників духовних правлень обер-прокурору Священного Синоду консисторії про подання звітів щодо будівництва церков в 1846 р., про провини церковнослужителів, звіти за літерами А, Б і т.д. Відомості наявності церковних грошових сум в округах правлень, 1847 р., 57 арк.;

– Оп.1. Спр.339. Журнали засідань консисторії, рапорти духовних правлїн та інші документи про ревізію церков Подільської єпархії, 18/50-1852 pp., 81 арк.;

– Оп.1. Спр.387. Переписка із Священим Синодом і духовним правлінням єпархії, відомості та інші документи про хід укладення проектів щодо забезпечення сільського православного духовенства Подільської єпархії, 1852-1865 pp., 105 арк.;

– Оп.1. Спр.1096. Рапорти духовних правлїн єпархії про отримання ними указів консисторії про порядок приєднання до православ'я осіб із других вір., 1799., 13 арк.

3. Вукул П. Подольские Архипастыри (1795-1895 гг.) / П.Вукул // Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. Выпуск 8. – Каменец-Подольский: Тип. губ. управления, 1897. – 498 с.

4. ДАХМО. – Ф. Р-3333. – Оп. 1. – Спр. 33.

5. Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А.Л.Зінченко // – Київ: Освіта, 1993. – 110 с.

6. ДАХМО. – Ф. 739. – Оп. 1. – Спр.123.

7. Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – 180 с.

8. Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського: збірник матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Ю.Сіцінського і 115-річчю від дня народження В.Січинського. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – 312 с.

9. Іваневич Л. Українське сакральне мистецтво в працях К. Широцького / Л. Іваневич // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Церква і Держава у служінні народів» (2-4 листопада 2005 р.). – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2005. – С. 392-401.

10. Чайковський М.Є. Протопресвітер В.В.Зеньковський / М. Є. Чайковський // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті України». – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2011. – С. 542-547.

11. Яворовський В. Памяти Александра Яковлевича Павловича / В.Яворовский // Подольские епархиальные ведомости. – 1901. – №50.

12. Лотоцький О. Сторінки минулого / О.Лотоцький // Праці українського наукового інституту. Серія: Мемуари. – Т.VI. – Кн.2. – 4.1. – Варшава: УНІ, 1932. – 632 с.

13. Друковані праці Олександра Лотоцького (1891-1983). Бібліографія // Лицар праці і обов'язку. – Електронний ресурс: <http://litopys.org.ua/cultur/cult31.htm>.

14. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / В.С. Прокопчук // – Київ: Рідний край, 1995. – 204 с.

15. Григоров О. «Подольские епархиальные ведомости» як джерело з церковної історії Поділля / О.Григоров // Український історичний збірник: Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Вип.12. – 704 с.

16. Центральний державний історичний архів України в Києві. – Ф.725. Оп. 1. – Спр. 66. – 43 арк.

17. Михайло Якимович Орловський (1807-1887). Вибрані праці / Упорядники А.М.Трембіцький, С.М.Єсюнін. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2007. – Ч.1. – 276 с.

18. Микола Іванович Яворовський. Життя і діяльність. Бібліографія. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://ru.wikipedia.org>.

19. Прокопчук В.С. Микола Іванович Яворовський: учитель Ю.Й.Сіцинського по Кам'янець-Подільській семінарії, соратник по краєзнавчій науці / В.С.Прокопчук // Матеріали IV Могилів-Подільської конференції. – Могилів-Подільський: Міська друкарня, 2012. – С. 102-111.

20. Павлович Олександр Якович. Бібліографія. – Електронний ресурс. – [Режим доступу]. – <http://ru.wikipedia.org>.

21. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть. Становлення. Історіографія. Бібліографія / Л.В.Баженов. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.

МОВНА КАРТИНА СВІТУ В ТВОРАХ ПОДІЛЬСЬКОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ ВАСИЛЯ ДУМАНСЬКОГО

У статті розглянуто особливість вживання лексико-стилістичних засобів у творах В. Думанського, зокрема подається аналіз прикладів порівнянь, епітетів, метафор, персоніфікації. Визначено роль мовних фігур у формуванні неповторного стилю автора.

Ключові слова: художня мова, стиль автора, образність, експресія, порівняння, епітети, метафори, персоніфікація, лексичний повтор.

Актуальність дослідження. Мова художнього твору - мовна система, яка функціонує в художній літературі як засіб створення художніх образів і слугує основним матеріалом художника слова [2, с.86]. Оскільки мовні одиниці в художньому тексті виконують подвійну функцію - комунікативну та естетичну, - слово в ньому може реалізувати не тільки свої номінативні значення, але й художньо-стилістичні зі всіма притаманними їм емоційними, експресивно-образними компонентами [6, с.97].

Особливості використання лексичних одиниць повністю розкриваються лише у цілісному контексті твору. Деякі слова зазнають різкого семантичного зсуву та набувають незвичайної сутності і стають важливими художньо-образними елементами ідейно-естетичної структури художнього твору. Аналіз художньої мови передбачає виділення набору маркованих елементів у тексті художнього твору та вивчення тих зв'язків, які встановлюються між мовними одиницями для виявлення ідентифікаційних характеристик твору. Такий аналіз мови проводиться шляхом виділення лексичних угруповань різного об'єму, які характерні власне для цього твору і зумовлені взаємодією лінгвістичних та екстралінгвістичних факторів[4, с.50].

Дослідження мови художніх творів є досить широким полем для вивчення, оскільки письменники використовують велику кількість різноманітних мовних засобів. Український письменник Василь Думанський досягнув надзвичайних успіхів у розвитку мови прозових творів, що характеризується майстерним поєднанням різноманітних лексико-стилістичних засобів, і, на нашу думку, є досить невивченим явищем української літератури. Письменник посідає непересічне місце в історії національного письменства як видатний майстер індивідуально-авторських образних констант, втілених в епічних видових структурах мініатюр, новел, есе та поезій у прозі.

Актуальність даного дослідження полягає у тому, що вперше розглядається образний простір творів Василя Думанського та лексико-стилістичні засоби його вираження. Стаття присвячена вивченню мовної системи письменника та висвітлює цілу низку питань індивідуального лексично-стилю письменника.

Огляд останніх досліджень та публікацій. У конкретно-життєвому зображенні дійсності, яке дають твори літератури, важливу роль відіграють спеціальні засоби образності мови. Вони допомагають письменнику втілити в словесну форму конкретні уявлення про предмети і вислови, своє ставлення до них. Це завдання виконують не тільки слова і словосполучення, вжиті у прямому значенні, а також слова і вислови, вжиті у переносному значенні, які називаються тропами [1, с.121]. Наукові роботи про особливості емоційних лексико-стилістичних засобів представлені працями Бандура О.М., Крайнікової Т.М., Ткаченко О.М., Вовк В.М., Якобсон Г., Нікітіна М.В., Апресяна Ю.Д. та ін.

Постановка проблеми. Проаналізовані нами праці свідчать, що досі у лінгвістичній науковій літературі відсутнє дослідження особливостей лексико-стилістичних засобів вираження мовного стилю письменника-прозаїста Василя Думанського. Над цим питанням слід працювати і у вищих навчальних закладах освіти під час підготовки майбутніх фахівців вчителів початкових класів з метою збагачення словникового запасу, розширення кругозору ту мовленнєвої діяльності.

Метою статті є виявлення лексико-стилістичних особливостей літературного мовлення Василя Думанського, зокрема визначення мовних особливостей функціонування мовних засобів у прозі письменника. Об'єктом даного дослідження є твори Думанського В. Предмет вивчення становлять лексико-стилістичні засоби вираження образного простору творів письменника.

Виклад основного змісту. Серед неповторних ознак стилю письменника можна виділити надзвичайну виразність образно-поетичних засобів. Залежно від принципів зближення ознак предмета і перенесення їх з одних явищ на інші у Думанського В. яскраво окреслюються прості (епітет та порівняння) та складні (метафора, персоніфікація, перифраз) тропи, які створюють дивовижну емоційно-експресивну канву його творів.

Первісним тропом, своєрідною «молекулою художності» є порівняння. Воно викликає певні почуттєво-оцінні асоціації, спонукає читача до образної співпраці з його творцем: *«Сніг холодний і хрусткий, ніби накрохмалена незаймана постіль»* [3, с.8], *«Дивлюсь на тебе — й неначе вербовими котиками розворушується моя закоцюбля душа»* [3, с.9], *«Грудь, мов розхристана сорочка, наповнювалися пахоцями вологої зелені»* [3, с. 10]. *«Бо якщо нема любові до навколишнього життя, то життя стає*

ненависним і людина неприкаяно котиться світом, як почорнілий листок по весняній траві» [3, с.13].

Порівняння у творах Думанського В. є виразником образотворчої мовленнєвої експресивності: *«Ми зближались, наче двоє сонць»* [3, с.29], *«У душі так сумно болить, наче там коні прогналися спустошливо-дику»* [3, с.18]. Воно підкреслює й посилює образ одного предмета чи явища за рахунок іншого, викликає певні естетичні направлені асоціації та почуттєво-оцінні реакції, а найголовніше активізує увагу й образне мислення читача: *«Обережно ступаю по шерхкій гамі осінніх кольорів, наче по своїх літах, і серцю хочеться знати, яким кольором воно колись упаде до рідної землі»* [3, с.19].

Експресія, на думку вчених [1,4,6] це якість мовлення, що притаманна в більшій мірі текстам художнього стилю. Прикладом вираження експресивності у творах Думанського В. є використання епітетів, художнього означення, яке дає образне змалювання якоїсь ознаки предмета чи явища, або передає емоційне ставлення до них: *«квітневий досвіток»*, *«розвеселений світ»*, *«світлий смуток»*, *«осиротіле кохання»*. Такі епітети мають здатність виконувати експресивну функцію та мають оцінну забарвленість.

Специфічна особливість творів Думанського В. - дивна змістова різноманітність і свіжість метафоричних сполучень, яку неможливо ні з чим зіставити. Це можуть бути будь-які образно вжиті явища дійсності: люди і прояви їхнього внутрішнього світу, найрізноманітніші властивості неживої природи, явища іншого характеру. Можна виявити, зокрема, такі найтипівіші різновиди метафоричних перенесень: *«сум стін»*, *«проміння ковзає по верховіттях і золотить небо»*, *«серце допитувалось»*, *«годинник квапить»*, *«думкою спотикаюся»*, *«просто хмари над світом нагрималися і прорвалися»*.

Приписування властивостей живих істот предметам і явищам неживої природи, що складає сутність уособлення (персоніфікації) як основного виду метафоризації і засобу художнього засвоєння дійсності взагалі, складає одну із специфічних особливостей художнього мовлення Думанського В. Об'єкти, яким приписуються ознаки живих істот у письменника надзвичайно різноманітні. Художня роль персоніфікації полягає в тому, що, оживлюючи, олюднюючи природу, предмети, вони ніби наближають їх до читача, роблять більш зрозумілими: *«Болить мене клацання вмикача серед глухої ночі: сухе, коротке, як близький постріл - на смерть»* [3, с.21]. Уособлення збуджують, посилюють конкретні уявлення й емоції.

Використовує письменник лексичний повтор, що надає висловлюванню більшої сили, напруженості, експресивності: *«І враз зів'яло і полетіло з дерев листя. І сумно зашелестіли пожовклі кукурудзи. І дуже вкоро-*

тилися дні і остудилися ночі» [З, с. 8], або «Куди не поткнуся — скрізь тебе треба, і скрізь тебе - нема, нема, нема..» [З, с. 35]. У творах Думанського В. ми можемо простежити так званий синонімічний повтор, що дає можливість уповільнити розповідь, деталізувати зміст, спонукати уважно слідкувати за розвитком думки: «Кинувся за літом — на городах лише купки попелу сивіють. Вибіг за село - до горизонту рілля, рілля, рілля...» [З, с. 25]. Емоційна експресивність тут досягається не лише повторенням слів, а й відповідним інтонаційним оформленням, що виражає психічний стан того, хто говорить.

Висновки. Проаналізувавши прозові твори Василя Думанського, можна з упевненістю стверджувати, що автор використовує значну кількість лексико-стилістичних засобів вираження мови, що забезпечують мелодійність та експресивність творів. Крім того, всі перераховані вище мовні фігури відіграють важливу роль у формуванні неповторного стилю автора. На нашу думку, твори Василя Думанського є неоціненним скарбом для лінгвістів.

Слід відзначити, що свій естетичний ідеал як уявлення про найвищу досконалість Думанський В. убачав у гармонійному існуванні людини в соціумі національного буття, у превалюванні духовних цінностей над матеріальними, у багатстві внутрішнього світу людини.

Джерела та література:

1. Бандура О.М. Мова художнього твору / О.М. Бандура. - К.: Дніпро, 1964. -С.121.
2. Ганич Д.І., Олійник І. Словник лінгвістичних термінів / Д.І. Ганич, І. О. Олійник. - К.: Вища школа, 1985. - С.86.
3. Думанський В.М. Мій день / В.М. Думанський. - Вінниця, 1993. - 69с.
4. Крайнікова Т.М. Мова художнього твору / Т.М. Крайнікова. - К.: Дніпро, 2002.-С.150.
5. Лесин В.М. Літературознавчі терміни/ В.М. Лесин . - К.: Радянська школа, 1985.-250 с. ;
6. Ткаченко О.А. Мистецтво слова / О.А. Ткаченко. - К.: Київський університет, 2003.-С.97.

*Григоренко Л. О.
Григоренко О. П.
м. Хмельницький*

ЖИТТЄПИС НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОСЛІДНИКА КОРДОНІВ І ПРИКОРДОННОЇ ВАРТИ УКРАЇНИ ПРОФЕСОРА М. І. КАБАЧИНСЬКОГО

У статті досліджено життєвий, професійний та науковий шлях відомого українського історика, доктора історичних наук, професора М. І. Кабачинського.

Ключові слова: студент, викладач, дослідження, дисертація, історична наука, кордон, прикордонна варта.

В славетній когорті визначних подолян доречно виділено місце відомому історик, науково-педагогічному працівнику, автору значної кількості різнопланових досліджень, доктору історичних наук, професору Миколі Іллічу Кабачинському. Мета цієї статті – висвітлити й дослідити основні етапи біографії і творчого шляху М. І. Кабачинського. Він народився 10 січня 1964 року в селі Зіньків Віньковецького району Хмельницької області в сім'ї вчителів. З 1970 по 1980 рік навчався в Зіньківській середній школі.

І ще він був дуже щасливий тим, що з народження і до вступу у вищий навчальний заклад прожив у чарівному подільському селі Зінькові. Тут все навколо дихало історією – давньою, багатою! Саме село мало вже до 600 років, в які з 1458 року стало містечком, що отримало Магдебурзьке право. Навчався Микола в приміщенні школи, яке, як виявилось, колись було палацом князя Вюртембергського, котрий ще 1820 року, провівши кількохкілометровий водогін з сусіднього села, спорудив на містечковому ринку фонтан! А старовинні церкви і костьол, залишки замку XV століття... все-все навколо було самою історією! [1].

У шістнадцять з половиною років Микола закінчує десятирічку з золотою медаллю і поступає в Київський державний університет ім. Т. Шевченка на історичний факультет. Цікавий був час, маса відкриттів, вражень і новин. А окрім навчання – студентський загін, виїзди з однокурсниками на сільськогосподарські роботи, подорожі по інших містах Радянського Союзу – надзвичайно цікаво і пізнавально, а спілкування, а враження – світ здавався безкраїм і безтурботним. Відразу ж після закінчення навчання лейтенанта Кабачинського (навчання на військовій кафедрі проходили всі чоловіки призовного віку в обов'язковому порядку) призивають до

лав Радянської армії. М. Кабачинський проходить службу в Білоруському військовому окрузі, спочатку командиром мотострілецького, а потім танкового взводу, а його військова частина знаходиться аж у Лепельському районі Вітебської області. Так, і там була надзвичайно прекрасною природа, чудові люди, надбані прекрасні друзі, але два роки проведені в суворих умовах військової служби навчили бути витривалим і наполегливим у пошуку виходу з усяких складних ситуацій, яких було досить в час виходів на полігони, військових навчань, спортивних зборів тощо. Загалом все завершилось добре. Як годиться, в кінці терміну служби було присвоєно чергове військове звання – старший лейтенант і начальник відділу кадрів навіть запропонував залишитись у Збройних силах.

Саме в цей час Микола Іллч зазнав однієї з найважчих втрат у своєму житті. 6 березня 1986 року помер батько і з того часу він зрозумів, що далі все потрібно здобувати самому, адже найміцнішої, найнадійнішої опори в житті вже більше ніколи не буде. Дякувати Богу, поруч завжди були сестра і брат, а дома залишилась мати. І хоча матеріальної допомоги частіше потребувала вже вона, але її духовна підтримка залишалась чи не найважливішою у житті.

Повернення до цивільного життя не було надто болісним, адже навчальною та виховною роботою з особовим складом в Збройних силах доводилось займатись повсякчас. Сходинки професійного зростання були пройдені мабуть усі. Ще під час навчальної практики в університеті М. Кабачинський ознайомився з роботою в школі, де працював вчителем-вихователем молодших класів, а також вчителем історії старших класів. У 1987 році недовго довелось попрацювати в Хмельницькому професійно-технічному училищі № 7. З 1987 по 1994 рік – викладач Хмельницького медичного училища. Професійне становлення відбулось саме там, адже надзвичайно вимогливі директор Павло Михайлович Тимочків та його заступник Тамара Григорівна Вознюк, високопрофесійний викладацький колектив створили атмосферу постійного пошуку й творчості, а допитливі й розумні студенти не давали розслаблятися ні на хвилину. В цей час Микола Іллч опанував і різноманітні методики викладання навчальних дисциплін, і досконало розібрався в премудростях виховної роботи, адже чотири роки був куратором групи з 30 хлопчиків, які навчались на військових фельдшерів.

Надворі йшов час перемін. Розвалювався Радянський Союз, Україна здобула незалежність... І все це супроводжувалось надзвичайно динамічними, новими для вихованої в застійній радянській атмосфері людини подіями. Багато хто з надзвичайною пересторогою, навіть переляком сприймав ці зміни – адже часто вони набували революційного характеру. Але для молодого історика навіть китайська пересторога: “Щоб ти жив у

час перемін” не викликала сумнівів. Він з головою поринає у вир нових відчуттів і перетворень, адже на очах творилось нове життя, яке дихало свободою і демократією, улюблена Україна здобувала віками вистраждану волю.

Вир подій захоплював і тривожив, але Микола Ілліч з особливою теплою згадує той час, адже вважає, що жоден історик, жоден свідомий член нації не може стояти осторонь таких процесів. Тому збори Спілки незалежної української молоді, дискусійні клуби, мітинги, демонстрації, голодування, інші політичні та соціальні акції – це була його стихія. Але, підтримавши на вихідні голодуючих на майдані, в понеділок зранку він біг в училище, адже понад усе переймався своїми учнями, їхньою поведінкою, підготовкою, успішністю, що можливо й стало основним фактором, котрий дозволив залишитись у професії.

А ще той час переконливо підтвердив, що вчитель таки досить вартісна для суспільства, для формування індивідуальної і суспільної свідомості підлітків фігура. Микола Ілліч згадує, що якось йому закинули пошкодження державного майна. Його вихованець намалював на дверцятах шафи в гуртожитку тризуба. Вчитель довго не міг зрозуміти звинувачення, адже він не те що не брав участі в цих подіях, а взагалі не знав про них, але йому заперечили: “А хто так красномовно і переконливо розповідав учням про те, що тризуб самий дорогий і важливий символ для української нації?”

3 липня 1994 року капітан М.І. Кабачинський вже викладач кафедри суспільних наук Інституту Прикордонних військ України. Молодий офіцер-викладач зовсім не розгубився в новій обстановці й у навчальному закладі вищого рівня. Зрозумівши сутність справи, попри величезне навчальне навантаження (більше 1000 годин), він багато займається методичною роботою й уже в наступному році збільшує й удосконалює курс Історії України, починає займатись науковою роботою. Саме 1995 роком виходить його перший, підготовлений у співавторстві з Д. В. Іщенко та А. Ф. Філіпповим навчальний посібник – “Історія України”, він бере участь у своєму першому круглому столі “Пилявецька битва 1648 р.: минуле і сучасне”, котрий відбувся у м. Стара Синява [2, с. 32-37], й проводить підготовлену власноруч студентську конференцію присвячену 400-літньому ювілею Богдана Хмельницького, починає публікувати наукові праці.

Варто зауважити, що в цей час прикордонний заклад надзвичайно активно розвивається. Цьому він передусім завдячує надзвичайно активному керівникові, професіоналу найвищого рівня Б. М. Олексієнку, який прийшовши з Московської академії ім. М. Фрунзе зумів переконливо довести можливість створення в Хмельницькому військового вишу найвищого рівня [3, с.32-48]. Саме він сприяв тому, що вже у 1995 р. інститут

отримує статус академії. Тоді ж відкривається перша спеціалізована вчена рада для захисту кандидатських дисертацій.

Для того, аби підтвердити, що прикордонна академія має повне право на існування, перед науково-педагогічним колективом було поставлено нове конкретне завдання – в найкоротші терміни заклад повинен бути забезпечений власними науковими кадрами. Серед перших був і М. І. Кабачинський.

Даремно сьогодні молоді науковці заздять тим, хто в 1990-х захищав дисертації. Часу було обмаль, технічні можливості... Так, просто нічого сказати, комп'ютерів обмаль, а принтер роздруковував одну сторінку за п'ять-вісім хвилин. Коштів практично не було, здобувачі працювали над науковими дослідженнями без відриву від викладацької роботи. Отже, знову як в студентські роки – ніч подруга дисертанта, а о 8³⁰ вже знову на службі, читаєш лекції й проводиш семінари.

Захист у спецраді, в якій було 25 членів і могли захищатись і педагоги з психологами, і техніки з військовиками? Уявляєте, які запитання задавали здобувачам наукового ступеня кандидата педагогічних наук під час захисту дисертації доктори технічних, фізико-математичних, військових наук? Однак всі труднощі були подолані й 16 грудня 1996 року М. Кабачинський здобуває науковий ступінь кандидата педагогічних наук.

Наукові здобутки й активна навчально-методична робота сприяють і кар'єрному зростанню. В 1996 р. Микола Ілліч – старший викладач кафедри педагогіки та соціології АПВУ, в 1998 р. – заступник начальника кафедри соціально-економічних дисциплін Національної академії ПВУ. В цьому ж році йому присвоюють вчене звання доцента.

Однак, смак наукової роботи вже не полишає М. Кабачинського. У цей час він остаточно визначається й з її основним напрямком – історія кордонів і прикордонної варту України, проблемою, яка ще ніким не була комплексно опрацьована в українській історичній науці.

Першим здобутком на цьому шляху стала опублікована в 2000 році монографія “Історія кордонів та прикордонних військ України” [4], ряд статей присвячених становленню кордонів та розвитку прикордонних структур України в різні періоди її історії. Врешті, для того, щоб ґрунтовно зайнятись науковими дослідженнями М. Кабачинський у 2003 році стає докторантом Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького.

Навчання в докторантурі принесло свій перший вагомий, несподіваний, хоча й дуже очікуваний результат вже за два роки. М. І. Кабачинському в 2005 році присвоюють вище військове звання полковник. А в січні 2007 року відбувається й захист самої дисертації.

Вперше... Це слово не раз звучало під час прилюдного захисту полковником М. Кабачинським дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук, який відбувався в спеціалізованій вченій раді Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Так, справді, в українській історичній науці вперше була представлена до захисту дисертація, в котрій досліджувалися проблеми, пов'язані з розвитком прикордонної варті – “Становлення та розбудова Прикордонних військ України в 1991-2003 роках: історичний аспект”.

Захист докторської дисертації – нелегка справа. Чотири години поспіль Микола Ілліч відповідав на запитання членів спеціалізованої вченої ради – дванадцяти докторів історичних наук, професорів. Широка ерудиція дисертанта і глибокий всеохоплюючий аналіз подій та явищ досліджуваної проблеми проведений ним захопили присутніх, тому й результат виявився блискучим – всі проголосували “за”.

Повністю підтримали дисертанта, висловивши позитивні відгуки на дисертаційну роботу, й опоненти, серед яких були такі корифеї української історичної науки, як В. М. Литвин – доктор історичних наук, академік НАНУ, доктор історичних наук, член-кореспондент Академії педагогічних наук генерал-лейтенант СБУ В. С. Сідак, доктор історичних наук, професор Л. В. Баженов.

Безперечно, це було повністю виправдане рішення. Адже про великий науковий потенціал дисертації свідчить значна джерельна база дослідження – понад 1,5 тис. одиниць. Зокрема, автор вперше ввів до наукового обігу понад 300 документів з якими він працював у 12 архівосховищах. Об'єктивність викладу матеріалу підтверджена посиланнями на більш ніж 250 нормативно-правових актів. Глибина аналізу досягнута роботою з сотнями наукових праць, публікацій і матеріалів засобів масової інформації як українських, так і зарубіжних вчених і дослідників.

Понад те, Микола Ілліч не обмежився дослідженням теми, що стосувалася тільки Прикордонних військ України. Його наукові інтереси охоплюють всю історію прикордонної варті. Це засвідчують видані вченим монографії: “Історія охорони кордонів України” [5] та “На варті рубежів Батьківщини: Прикордонні війська України в 1991-2003 роках” [6], а також більше ста наукових статей та навчально-методичних праць, які прямо чи опосередковано стосуються питань, пов'язаних з історією кордонів та прикордонної варті України.

Загалом у цих наукових працях досить значні хронологічні рамки досліджуваних процесів – з середини першого тисячоліття до початку XXI століття, адже свої дослідження М. Кабачинський розпочинає ще з докняжого періоду нашої історії. Так, уже в ті далекі часи наші предки для захисту від ворогів почали будувати прикордонні укріплення – так звані Змієві й Траянові вали, зводити фортифіковані городища тощо [7, с. 37–39].

Багато уваги надає дослідник прикордонним укріпленням і вартовим

рубежів Київської і Галицько-Волинської Русі, адже саме з цього часу дійшла до нас перша літописна згадка про початок будівництва князем Володимиром Святославовичем фортифікацій на південному кордоні Київської Русі. У 988 р., як зазначив літописець, "...сказав Володимир: це не добре, що мало городів довкола Києва. І почав ставити городи вздовж Десни, вздовж Остра і вздовж Трубежа, вздовж Сули і вздовж Стугни". Як вияснили сучасні археологи, ці городи були фортецями в єдиній захисній системі, в яку також входили деревоземляні вали, вежі, брами тощо [8, с. 222-229].

Літописи допомогли дізнатися й про тих, хто був призваний князем захищати державний рубіж: "І став він набирати мужів ліпших із словен, і з кривичів, і з чуді, і з в'ятичів і ними населив городи...". А досліджуючи складені народом билини вдалося дізнатися й деякі імена тогочасних прикордонників [9, с. 47-50; 47-49]:

*На горах, горах та на високих,
На горбах похилих,
Там стояв намет шовковий, білий,
А в наметі сміливі добрі молодці
Перший - старий козак Ілля Муромець,
Другий - Добринюшка Микитович молодий,
А третій - Альошка Попович.
Стояли на заставі вони на міцній,
Стерегли-берегли красен Київ-град...*

Саме так, знайомі кожному ще з дитинства казкові богатирі були реальними прикордонниками могутньої держави і служили на заставі, начальником якої був старий козак Ілля Муромець. Вдивіться в картину, де вони зображені, погодьтеся, так не дивляться в очі ворогу – так спостерігають, чи не ворухнеться десь степова трава, чи не здійметься зграя вороння, а, отже, чи не закрадається ворог до рідної домівки? Чи не так прикордонний наряд здійснює дозор?

Однозначні висновки робить Микола Ілліч й щодо ролі українського козацтва. Безперечно, представники всіх козацьких станів виконували прикордонні функції у Литовській, Польській, Московській, а потім Російській державах, про що зібрані свідчення офіційних документів [10, с. 167-172; 247-252].

Досить значний час українці перебували в колоніальному ярмі, але й тоді кордони охоронялись, а метрополії використовували для цієї мети передусім місцевих мешканців, які були і вправніші, і спритніші, і, звичайно ж, більш завзяті, адже саме від них залежала доля рідної землі, родин, господарства. Тому й ці періоди М. Кабачинський не обділяє увагою, глибоко аналізуючи перший прикордонний статут Московського царства

“Боярський приговор про станичну і сторожову службу” від 16 лютого 1571 р., службу ландміліційних полків (1713-1775 рр.), прикордонної митної сторожі (1782-1893 рр.), Окремого корпусу прикордонної стражі (1893-1917 рр.). Багато уваги приділяє вчений аналізу службово-бойової діяльності радянських прикордонних військ на теренах України (1918-1991 рр.).

Відрадно, що вчений взагалі одним із перших досліджує історію прикордонних формувань України 1917-1921 років та вперше піддає комплексному аналізу сучасну історію Прикордонної служби України.

Загалом у Миколи Ілліча Кабачинського вже більше 160 наукових та навчально методичних праць, але зупинятися на досягнутому він не збирається. Адже обдумані великі плани на майбутнє: вже започатковані комплексні роботи і цикли наукових досліджень: “Командувачі прикордонної варті України” та “Історія прикордонних структур зарубіжних країн”; чекає свого часу матеріал, що стосується питань кадрової, навчальної, виховної роботи, професійної підготовки прикордонників, інших напрямків історії розвитку їхньої оперативно-службової діяльності.

Разом з тим необхідно зазначити, що Микола Ілліч не зосереджувався лише на науковій роботі, адже він передусім викладач і сутністю його професії є необхідність дбати про освіченість та інтелектуальний розвиток нового покоління прикордонників. Тому, на основі матеріалу напрацьованого під час проведення дослідження, він написав навчальний посібник “Історія кордонів України” [11], підготував, а керівництво Національної академії ДПСУ включало в план роботи навчальні дисципліни: “Історія кордонів та прикордонних військ України” обсягом у 108 год., що викладалася при підготовці слухачів за напрямком підготовки “Військові науки”; “Історія кордонів України” обсягом у 54 год., що викладається при підготовці курсантів за напрямком підготовки “Охорона та захист державного кордону”; розділи і теми в навчальних дисциплінах: “Воєнно-політичні та соціально-економічні проблеми державного і військового управління”, “Актуальні проблеми Історії України”, “Суспільні дисципліни”. Варто зауважити, що такі навчальні дисципліни і спецкурси також підготовлені вперше і викладаються лише в прикордонному навчальному закладі.

І, звичайно ж, найбільша мрія кожного вченого – розвиток започаткованого ним наукового напрямку. Микола Ілліч з неприхованою заздрістю розповідає про прикордонників сусідньої держави, у навчальних закладах яких створені кафедри історії, в наукових установах – спеціальні відділи, що досліджують історію та традиції служби, і навіть започаткована нова наука – “погранологія”. “Так, я розумію, – каже вчений, – у нас не ті масштаби, але ж хочеться, щоб і в нас була змога збирати матеріал і видавати монографії, підручники, книги пам’яті тих, хто здійснив подвиг в

ім'я Батьківщини, хто поклав своє життя, охороняючи рідні рубежі, хто загинув в Афганістані... А ті, хто хоче присвятити своє життя прикордонній службі, щоб могли прочитати ці книги й сказати: "Вдячний вам, мої предки-герої: за життя, за волю й надію. І я не буду вар'ятом, і ніколи не зраджу вашого славного імені".

У липні 2008 року Миколі Іллічу Міністерством освіти і науки України присвоєно вчене звання професор.

В травні 2009 року полковник Кабачинський звільнився в запас, але продовжує плідну співпрацю з прикордонниками, з Національною академією ДПСУ. Він є учасником всіх наукових форумів, історичних наукових досліджень, а в 2011 році був одним з тих, хто сприяв створенню в академії кафедри прикордоннології.

В той же час, отримавши запрошення в кілька ВНЗ, він пристає на пропозицію з Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту (далі – ХКТЕІ) й пройшовши сито конкурсного відбору обіймає в ньому посаду проректора з наукової роботи.

І знову з головою поринає в роботу, адже, не дивлячись на більш ніж п'ятидесятирічну історію, ВНЗ отримав статус інституту лише в 2008 році (до цього це був технікум, а потім коледж). Зрозуміло, що наукова робота в обсязі потрібному для вищих вищих рівнів акредитації, в навчальному закладі робила лише перші кроки. Тому розпочали з положень, які унормували роботу за всіма напрямками, створили Раду молодих вчених, в якій основну увагу приділили підготовці аспірантів та здобувачів, активізували роботу з підготовки та публікацій наукових праць тощо.

А як ретельно готувався перший власний науковий захід – круглий стіл "Практика як основоположна складова підготовки фахівців галузі знань "Економіка та підприємництво": діалог з роботодавцями", результатом якого стали конкретні домовленості про проходження практики студентами інституту. Вже у наступному році було заплановано і проведено три загальноінститутських всеукраїнських наукових заходи: конференцію молодих вчених, аспірантів, студентів "Творчий пошук молоді – курс на ефективність" та конференції науковців: "Суспільний сектор економіки в ситуації системних змін ХХІ ст." і "Забезпечення наступності змісту в системі ступеневої вищої та післядипломної освіти: українські традиції та європейська практика", які з того часу проводяться регулярно.

Кожна з конференцій мала свій успіх передовсім завдяки прекрасному умінню Миколи Ілліча виступати в якості організатора та ведучого, або, як якось в ході чергового засідання професор Ю. І. Стадницький осучаснив поняття – модератора.

Завдяки активній співпраці з зарубіжними навчальними закладами у 2012 році всі конференції, що проводяться ХКТЕІ отримали статус між-

народних. Так, співпраця з вищими навчальними закладами та науковими установами України та зарубіжжя стала одним з пріоритетних напрямків роботи Миколи Ілліча. І це зрозуміло, адже де, як не в колег, молодому ВНЗ перейняти безцінний досвід, обмінятися досягненнями, поділитись здобутками, вяснити проблемні питання.

Але й спрямовані науковими структурами науково-педагогічні працівники ХКТЕІ не пасли задніх – відгукувались на запрошення взяти участь в конференціях студентів та науковців, публікувались в наукових часописах дружніх університетів, брали участь в олімпіадах, конкурсах тощо. Тому не погребували Хмельницьким інститутом й підписали з ним угоди Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, Національний університет “Львівська політехніка”, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, Тернопільський національний економічний університет та національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, вищі навчальні заклади Укоопспілки.

Микола Ілліч також був безпосереднім організатором та учасником розвитку співпраці з зарубіжними навчальними закладами. Найактивніше вона проявилась у спілкуванні з польськими ВНЗ – Вроцлава, Кельце, Гданська, налагоджуються контакти з білоруськими та російськими кооперативними вишами. Особливо хочеться згадати про Гданську Вищу школу туризму та готельного бізнесу і її проректора з наукової роботи професора Мірослава Борушача. Мабуть саме завдяки його невгамовності між закладами зав’язались настільки тісні стосунки, що лише в 2011 році делегацію з Гданська двічі приймали в Хмельницькому (особливо сподобалось як професійно і впевнено вели себе на конференції студентки Вищої школи) й двічі студенти і викладачі ХКТЕІ відвідали колег у Гданську.

Турботи й старання не минулись безслідно. З кожним роком науково-педагогічні працівники інституту все більше захищають дисертацій, створено власний збірник наукових праць в якому залюбки друкуються кращі науковці країни та зарубіжжя, в Хмельницькому та за його межами захоплено переповідають про те на якому високому рівні у ХКТЕІ проводяться наукові заходи [12, с. 63-74].

Попри всю завантаженість роботою Микола Ілліч ще й активно займається громадською діяльністю. Під час Революції Гідності він не раз підтримував різні акції на хмельницькому й київському майданах. А коли вже стало зовсім гаряче – в прямому розумінні цього слова, адже палав весь Майдан Незалежності, М. Кабачинський з побратимами, не злякавшись куль і кийків, пішов в останній штурм, завдяки якому, врешті, вдалось вигнати з України новоявленого диктатора і відновити поступ країни по шляху демократії і прогресу.

Підступна війна теж не застала професора схилити посивілу голову. Коли не вдалось поновитись в лавах Збройних сил, він вже в березні 2014 р. збирає однодумців і створює громадську організацію “Громадянська оборона Хмельниччини”. Її члени спочатку пройшли вишкіл початкової військової підготовки, навчилися надавати домедичну допомогу, а потім, зрозумівши, що ворога вдалось зупинити на Сході, переорієнтовують свою діяльність. Сьогодні організація М. Кабачинського, якщо можна так сказати – громадська тилова структура Збройних сил швидкого реагування. Працюючи на волонтерських засадах її члени забезпечують необхідним одягом, продуктами харчування, засобами гігієни, ліками, спорядженням тощо бійців АТО, часто самостійно проходячи весь шлях: отримання замовлення – збір коштів – пошук і закупівля товару – передача його замовнику. І ще, керівник організації встановив головне правило – вся діяльність публічна і прозора, адже довіра мешканців для нього понад усе.

Громадські справи відбирають надто багато часу і коштів, але Микола Ілліч впевнений, коли Вітчизна в небезпеці – вся нація, в єдиному пориві, повинна піднятися на боротьбу і тоді перемога обов’язково буде за нами, а майбутнє України – світлим і щасливим. Микола Ілліч Кабачинський цілеспрямовано і впевнено крокує своїм життєвим, професійним, науковим раз і назавжди обраним шляхом.

Джерела та література

1. Рибак І.В. Зіньків від найдавніших часів до сьогодення. – Кам’янець-Подільський, 2010. – 160 с.
2. Кабачинський М.І. Богдан Хмельницький та розвиток традицій військового мистецтва в Україні // “Пилявецька битва 1648 р.: минуле і сучасне”. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Стара Синява, 1995. – С. 32–37.
3. Кабачинський М.І. Борис Миколайович Олексієнко – командуючий Прикордонними військами України // Видатні постаті міста Хмельницького (Матеріали Другої науково-практичної конференції “Місто Хмельницький в контексті історії України”). – Хмельницький, 2007. – С. 32–48.
4. Кабачинський М.І. Історія кордонів та прикордонних військ України. – Хмельницький, 2000. – 216 с.
5. Кабачинський М.І. Історія охорони кордонів України. – Хмельницький, 2005. – 355 с.
6. Кабачинський М.І. На варті рубежів Батьківщини : Прикордонні війська України в 1991-2003 роках. – Хмельницький, 2006. – 564 с.
7. Кабачинський М.І. Перші прикордонники // Науково-практичний альманах “Науковий вісник Прикордонних військ”. – 2002. – № 1. – С. 37–39.
8. Кабачинський М.І. Охорона українських кордонів в епоху Київської Русі: історіографічний огляд // Наукові праці Кам’янець-Подільського дер-

жавного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.7 (9). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 222–229.

9. Кабачинський М.І. Кордони та прикордонні споруди і системи середньовічних українських держав Київської Русі та Галицько-Волинського князівства // Науково-практичний альманах “Науковий вісник Прикордонних військ”. – 2002. – № 2. – С. 47–50; Його ж. Прикордонники Київської Русі та Галицько-Волинського князівства // Науково-практичний альманах “Науковий вісник Прикордонних військ”. – 2003. – № 1. – С. 47–49.

10. Кабачинський М.І. Охорона кордонів запорозьким та слободським козацтвом // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наук. статей. – Вип. 12. – Київ, 2003. – С. 167–172; Його ж. Українське козацтво на охороні кордонів російської держави // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наук. статей. – Вип. 13. – Київ, 2004. – С. 247–252.

11. Кабачинський М.І. Історія кордонів України. Навчальний посібник. – Хмельницький, 2008. – 344 с.

12. Григоренко О.П. Доктор історичних наук, професор Микола Кабачинський – літописець українських кордонів // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України. Науковий вісник з проблем регіональної історії та пам'яткознавства. Науковий вісник “Межибіж”. – 1'2013. – Ч. 2. – Хмельницький, 2013. – С. 63–74.

*о. Олександр Дацюк
м.Хмельницький*

ПАСТИР, ВЧИТЕЛЬ, ПАТРІОТ (світлої пам'яті Блаженнішого Митрополита ВОЛОДИМИРА)

«Пастирство є служіння особливе
і не для усіх синів Церкви доступне»
Митрополит Антоній (Храповицький) [7, с.7].

5 липня 2014 року відійшов у вічність Предстоятель Української Православної Церкви, Митрополит Київський і всієї України Володимир, уродженець нашого Подільського краю.

За словом самого Блаженнішого Митрополита Володимира: «Діяльність пастиря має універсальний характер. Він – співпрацівник Бога, проповідник вічної Христової істини, здійснювач Божих Таїн, наставник народу Божого, блюститель духовних основ життя і посланник Господній на землі, він вказує усім реальний шлях до досягнення мети людського буття, до вічної і досконалої радості ...» [4, с.123]. У працях Блаженнішого Митрополита Володимира, в його гомілітичній спадщині пред'явлено цільне, глибоке наукове вчення про пастирство, яке він у повноті втілює у своє життя, давши взірць для наслідування не лише багатьом пастирям, але й простим українцям – віруючим людям нашої Держави.

Ще з дитинства Владика обрав свій життєвий шлях – служіння Богові і людям. Отримав ґрунтовну богословську освіту (Одеська духовна семінарія, Ленінградська духовна академія, аспірантура Московської духовної академії), захистив кандидатську та магістерську дисертації, має докторський науковий ступінь. Владика – талановитий церковний діяч, педагог, дипломат, вчений. Він викладав в Одеській духовній семінарії, був ректором Московських духовних шкіл – академії та семінарії (у часи, коли в СРСР існували тільки 2 православні духовні академії – в Москві та Ленінграді).

«Авторитет Митрополита Володимира дуже великий і за кордоном – він працював у ЮНЕСКО, на Конференціях Європейських Церков, у Всесвітній Раді Церков; він – академік та почесний доктор престижних міжнародних інститутів, академік Академії інформації при ООН, Міжнародної кадрової академії Ради Європи ЮНЕСКО. Як видатного церковного лідера було обрано Почесним головою Оргкомітету ООН щодо святкування 2000-річчя Різдва Христового.

У 1992 р. Блаженніший Володимир став Предстоятелем Української Православної Церкви. За роки його предстоятельства українське

Православ'я досягло могутнього злету, стало провідною силою у суспільстві. Завдяки старанням Владики в Україні збільшилася кількість церковних громад, були відкриті нові храми та монастирі; Церква через свої благодійні програми та акції почала активно впливати на суспільство, сприяти гуманізації його пріоритетів, оптимізації соціального клімату; зростає робота з майбутнім нації – молоддю» [2, с.94-96].

Митрополит Володимир був людиною високої культури, багатограних духовних обдаровань і разом з тим – євангельської простоти та смирення. Владика мав світську юридичну освіту, володів французькою мовою, писав вірші, був автором багатьох наукових богословських праць.

Дитинство, юність та початок духовного формування майбутнього Митрополита

Покійний Предстоятель Української Православної Церкви Митрополит Київський і всієї України Володимир є нашим славетним земляком – він народився 23 листопада 1935 року на Поділлі, у селі Марківці Хмельницької області в селянській родині. Батьки Феодосія Іванівна і Маркіян Арсенович були людьми глибоко віруючими, у вірі і благочесті виховали своїх чотирьох синів, з яких Віктор (майбутній Митрополит) був наймолодшим.

Особливу роль у духовному формуванні майбутнього Предстоятеля Церкви відігравала мати, з якою маленький Віктор був дуже близьким. Як молодший, він допомагав виконувати хатню роботу: мив посуд, прибирав, підбілював піч, тощо. Мати була для нього найдорожчою людиною. Вона ніколи не підвищувала голос, завжди була ніжною, ласкавою, стриманою. Мати вчила не тільки словом, а й самою справою. Досить було материнського погляду – схвального чи суворого, щоб діти зрозуміли, чого від них вимагають. Слухняність до старших була беззаперечною. Мати вклала у синів всю свою душу, віддала всі сили для їх гідного виховання. Владика, як і його брати, через усе життя проніс материнську любов у своєму серці.

Таке відношення до батьків, яке мав майбутній Митрополит при їх житті та втілював у молитвах за упокій їх душ, було реальним виконанням Божої заповіді і уроком для усіх, особливо у наш час духовного занепаду, бо визначено говорить Слово Боже: «Проклятий той, хто злословить батька свого і матір свою!» (Втор. 27, 16) [1].

Послух, смирення, невибагливість, скромність та любов до праці, які майбутній ієрарх вірно проніс через усе життя, були сформовані у Владики з дитинства, що дає нам приклад виховання і сьогодні.

Вже з дев'яти років Віктор Сабодан почав виконувати різні послухи у Свято-Архангело-Михайлівському храмі рідного села. У 1944-му році, коли ще гриміла війна, він вступив до марківецької початкової школи. З

5-го по 7-й клас навчався у сусідньому селі Івонинці, де була семирічна школа, потім у меджибізькій середній школі. У школі Віктор відзначався добрими здібностями й старанністю, був відмінником, а серед учнів – внутрішньою силою і доброзичливістю. Діти відчували це і тягнулися до нього.

Після закінчення середньої школи, у 1954 році, попри відомі труднощі, характерні для радянської доби, вступив до Одеської духовної семінарії. Рішення вступити до семінарії було його власним. Він завжди хотів бути священиком. Дізнавшись про вступ Віктора в Одеську Духовну Семінарію, адміністрація середньої школи почала засуджувати його батьків, вимагаючи, щоб вони відмовили сина від духовної школи, тому що, мовляв, «духовна семінарія готує шпигунів». Вступ до семінарії радянські педагоги розцінювали, як зраду Батьківщини. І тому чимало мужності було потрібно мати молодій людині, щоб обрати цей шлях. Наука Віктору давалася легко. Але тільки колишні педагоги ніяк не хотіли залишити його у спокої.

Вражало те, що ще в семінарії Віктор завжди був готовий вислухати іншого, а коли сам починав говорити, зразу опановував увагою слухачів. Його мова вже в семінарії відрізнялась художньою образністю, вмінням посылатися на Святе Письмо та твори святих отців, а також висловлювання вчених, письменників, філософів [3, с.15-16].

У ті часи викладання в семінарії велося російською мовою, а у побуті студенти розмовляли рідною – українською, влаштовували вечори відпочинку, на яких співали українські пісні, колядки і читали вірші. Такі кроки не могли не дратувати тодішніх працівників КДБ, які прискіпливо контролювали Духовні навчальні заклади та вбачали у збереженні українських традицій негативні прояви націоналізму. Така поведінка тодішніх студентів сьогодні нами розцінюється як норма, але ми забуваємо про те, що то були радянські часи, отже збереження мови та культури рідного народу, а особливо в умовах Духовної семінарії було вчинком мужнім. Цей штрих студентського життя Владика Володимира є свідченням про його патріотизм, який він мав з дитинства – справжнім патріотом-українцем Владика залишався усе життя.

Продовжуючи далі про студентські роки Його Блажества, слід зазначити, що у той період йому пощастило почути мудре слово святителя Луки (Войно-Ясенецького). Тричі зустрічався він з ним в Одесі. Святитель розповідав про гоніння, про перебування духовенства в концентраційних таборах. Віктора вражало те, що великий хірург, вчений, архіпастир, незважаючи на страждання, які випали на його долю, ніколи ні на кого не скаржився, нікого не винив, не пам'ятав зла, і від усього серця прощав своїх ворогів. Такий настрій у відношенні до ближніх перейняв у великого святого тоді і майбутній Митрополит: спілкуючись з усіма, хто його оточує, з терплячістю, а прикрості долі та хвороби переносячи з великим смиренням [3, с.34-35].

1958-го року Віктор Сабодан вступає до Ленінградської духовної академії, яку закінчує у 1962-му зі ступенем кандидата та богослов'я за наукову працю «Христос Спаситель – Начальник світу», яка згодом склала окремий том у збірці творів Митрополита [5]. Роки навчання в ЛДА припали на нелегкий час «хрущовської відлиги», яка призвела до нової хвилі гонінь на Церкву. Закривали монастирі, храми, Духовні навчальні заклади. У результаті, на величезній території колишнього Радянського Союзу залишилося тільки дві академії – у Ленінграді та Загорську (під Москвою) і три семінарії – у Ленінграді, Загорську й Одесі (остання була єдиною на території України).

Рукоположення у священство, прийняття чернецтва, викладацька діяльність, архієрейство

11 червня 1962 року Віктору Сабодану було вручено диплом про закінчення повного чотирирічного курсу Ленінградської Духовної Академії. Після закінчення академії, за власним бажанням, він був направлений в Одеську єпархію. 14 червня 1962 року Високопреосвященнішим Борисом (Віком), митрополитом Херсонським і Одеським, Віктор Сабодан був ви-

свячений у сан диякона, 15 червня – у сан ієрея, 26 серпня – пострижений у чернецтво з нареченням імені на честь Святого Рівноапостольного Великого князя Володимира – Хрестителя Русі. Духовним отцем під час постригу став майбутньому митрополитові преподобний Кукша Одеський, який тоді був духівником Свято-Успенського чоловічого монастиря м. Одеси.

Батьки не радили Віктору приймати постриг. Коли він попросив у матері благословення на чернецтво, вона заплакала. Батько також коливався, нарікав на важкі часи, говорив про переслідування духовенства, закриття навіть таких святих обителей, як Києво-Печерська Лавра. Але Віктор вже твердо знав свою долю... Звістка про постриг швидко прокотилася серед віруючих. Увечері в Свято-Успенському храмі чоловічого монастиря міста Одеси зібралося тоді чимало людей. Під час постригу горіли тільки вогні лампад і свічки в руках прихожан. Прийнявши чернецтво, ієромонах Володимир був одразу призначений викладачем Одеської духовної семінарії, де виконував обов'язки старшого помічника інспектора, водночас обіймаючи посаду секретаря Одеського єпархіального управління.

1965-го року майбутній Митрополит закінчив аспірантуру при Мос-

Митрополит Володимир

ковській духовній академії, того ж року був піднесений у сан ігумена. Після закінчення аспірантури, згідно з резолюцією Святішого Патріарха Олексія I, призначений на посаду ректора Одеської Духовної семінарії з возведенням у сан архимандрита. Дотепер з любов'ю згадують одесити ректора семінарії архимандрита Володимира як невтомного трудівника, глибокого богослова, блискучого проповідника, талановитого адміністратора. Можна тільки уявити собі, наскільки важко в ті роки було нести послух ректора єдиної тоді в Україні духовної школи. Простота й мудрість молодого ректора, його доступність, чуйність і уважність до потреб викладачів і учнів на все життя привернули до нього серця його колишніх підопічних, які й зараз, через багато років, молитовно згадують свого колишнього наставника.

Здібності і активна церковна діяльність архимандрита Володимира на посаді ректора ОДС привернули до нього увагу церковного керівництва. Його почали залучати до заходів, що їх організував Відділ зовнішніх церковних зв'язків, а згодом, постановою Святішого Патріарха та Священного Синоду, у 1966-му році, архимандрита Володимира було призначено заступником начальника Руської Духовної Місії в Єрусалимі. Ще під час першої паломницької подорожі на Святу Землю архимандрит Володимир був представлений Йорданському королю. Найбільшим щастям для нього у ті роки, по словам самого Владика, була можливість кожну ніч служити на Гробі Господнім, підносячи молитви на український народ та Святу Церкву.

23 червня 1966 року Святіший Патріарх Московський і всієї Русі Олексій I і Священний Синод визначили архимандритові Володимирі бути єпископом Звенигородським, вікарієм Московської єпархії, з дорученням виконувати обов'язки представника РПЦ у Всесвітній Раді Церков. Єпископську хіротонію очолив тодішній митрополит Крутицький і Коломнський Пимен (Ізвеків). Таїнство хіротонії було здійснене 9 липня 1966 року в Успенському соборі Троїце-Сергієвої Лаври.

28 листопада 1968 року єпископ Володимир був призначений на Переяслав-Хмельницьке вікаріатство Київської єпархії. З 20 березня 1969 року – був єпископом Чернігівським і Ніжинським, тимчасово керуючим Сумською єпархією. Протягом 1970-1973 років ніс послух відповідально редактора журналу «Православний вісник».

Перша єпархія, якою керував владика Володимир, оставила глибокий слід в його душі. Виступаючи у вересні 1992 року на святкуванні 1000-ліття заснування Чернігівської єпархії, митрополит Володимир відмітив, що вона стала його «першою любов'ю», яка залишається у серці на все життя.

У 1973-му році єпископ Володимир був призначений ректором Московських Духовних Академії і Семінарії з возведенням у сан архієписко-

па. У ту пору архієпископа Володимира хвилювало перш за все всебічне виховання студентів духовних навчальних закладів. Він хотів, щоб по закінченню школи вони виходили у світ готовими не тільки до пастирського служіння, але й до захисту прав віруючих. За десять років ректорської роботи владика виховав сотні священнослужителів. Він пам'ятав кожного із них, незалежно від того, як студент навчався, чи виконував послух, чи виявляв інтерес до богословських наук. Випускники семінарії та Академії зажди з вдячністю, повагою та благоговінням згадують свого вчителя. У цей період життя Митрополита вражає його мужність та принциповість, а також дипломатичний хист у спілкуванні з владою, адже відомо які важкі роки тоді переживала Церква. Слід особливо зазначити, що в окремих епархіях у той час було дуже важко здійснити хіротонію священнослужителя – не дозволяла безбожна влада, отже Митрополит Володимир на посаді ректора Московських духовних шкіл своїми силами активно компенсовував цю прогалину, майже щотижня здійснюючи дияконські та священницькі хіротонії у храмах Троїце-Сергієвої Лаври, таким чином Церква у складні часи гонінь не припиняла свого існування на теренах СРСР, маючи молоде поповнення освічених кліриків.

3 18 квітня 1978 року архієпископу Володимирі було присвоєне звання професора Московської Духовної Академії, а 5 червня 1979 року він захистив магістерську дисертацію на тему «Екклезиологія у вітчизняному богослов'ї» [6]. Труди ректора Московських духовних шкіл, його високий авторитет як богослова і церковного діяча здобули йому заслужену повагу на батьківщині й за кордоном.

3 березня 1976-го року архієпископ Володимир, постановою Священного Синоду, був включений до складу Комісії з питань християнської єдності, а у 1981-1988 роках входив до складу Комісії з підготовки та проведення святкування тисячоліття Хрещення Русі.

16 липня 1982 року архієпископа Володимира призначено на Ростовську і Новочеркаську кафедру з возведенням у сан митрополита. 28 березня 1984 року призначений Патріаршим Екзархом Західної Європи. 30 грудня 1987 року – керуючий справами Московського Патріархату й постійний член Священного Синоду. 1989-го року тимчасово керував Газзькою епархією (Голландія). Наприкінці 1980-х років митрополит Володимир активно займався суспільною діяльністю. 16 вересня 1988 року на установчій конференції Радянського фонду милосердя та здоров'я був обраний членом президії і правління фонду. 3 10 квітня 1989 року очолював Комісію з питань вивчення матеріалів з реабілітації духовенства та мирян, репресованих у роки гонінь.

3 травня 1990 року призначений головою Комісії з організації та проведення похорону Патріарха Пімена, а пізніше був одним із трьох кан-

дидатів на Патріарший Престол, другим за кількістю голосів після обраного Патріархом митрополита Ленінградського і Новгородського Алексія (Ридигера). На Архієрейському Соборі РПЦ 30-31 січня 1990 року було прийняте нове «Положення про екзархати». Цей документ надав Українському Екзархату більше прав у самоврядуванні, духовенство й віруючі отримали можливість самостійно будувати церковне життя згідно зі своїми церковно-національними традиціями.

А 25-27 жовтня 1990 року на Архієрейському соборі РПЦ, Українській Православній Церкві було надано статус широкої автономії, відповідно до Патріаршої грамоти від 27.10.1990 р.

Надання УПЦ статусу незалежної й самостійної в управлінні відповідало статусу, який мала Київська митрополія в XVII столітті.

Предстоятельське служіння

27 травня 1992 року Собор архієреїв УПЦ, який через неможливість проведення його в Києві, відбувся у Харкові, більшістю голосів (16 з 18) обрав Предстоятелем УПЦ, Митрополитом Київським і всієї України митрополита Володимира (Сабодана), який у цей час перебував на богословській конференції у Фінляндії.

Згідно з цією постановою, Митрополитові Володимир у межах України був наданий титул «Блаженніший» із правом носіння двох панагій і преднесення хреста під час богослужінь.

20 червня 1992 року Блаженніший Митрополит Володимир прибув до Києва. Його зустрічали десятки тисяч православних кліриків і мирян. Свою першу проповідь Владика Володимир розпочав словами: «Я прибув не у відрядження й не закордон, я прибув на рідну землю служити людям і незалежній Україні...» [4, с.178].

Незважаючи на труднощі, з якими довелося стикатися, за роки служіння Блаженнішого Митрополита Володимира, як Предстоятеля УПЦ, кількість парафій збільшилася з 5,5 тисяч у 1991 році до 12340 у 2014 році. Цими громадами опікуються близько 11,5 тисяч священнослужителів. Кількість монастирів збільшилася з 32-ох у 1991 році до 219 у 2014 році. У них несуть послух близько 5-ти тисяч ченців і черниць.

На час обрання Блаженнішого Митрополита Володимира в УПЦ функціонували лише 4 духовні семінарії та академія, до 2014 року кількість духовних навчальних закладів зросла до 18. Діють більше 4-х тисяч Недільних шкіл. Сьогодні Українська Православна Церква має близько 100 періодичних видань, в багатьох епархіях налагоджені відносини з регіональними теле- і радіо агенціями, що сприяє проповіді Слова Божого [8].

Блаженніший Митрополит Володимир був знаним науковцем, почесним доктором декількох університетів та наукових закладів світу, дійсним

членом Міжнародної академії інформатизації (при Екологічній та Соціальної раді ООН) і Міжнародної кадрової академії Ради Європи.

Рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви Блаженнішому Митрополитові Володимирі було присвоєне звання «Почесний професор Київської Духовної Академії».

У березні 1996 року Блаженніший Митрополит Володимир був обраний почесним головою Міжнародного комітету при ООН із питань святкування 2000-річчя Різдва Христового.

Владика був нагороджений багатьма орденами та медалями як Державними, так і Церковними: преподобного Сергія Радонезького I ступеня, рівноапостольного князя Володимира I ступеня, святого апостола Андрія Первозваного, орденом УПЦ преподобних Антонія та Феодосія Печерських I ступеня, орденами всіх Помісних Православних Церков; орденом Дружби Народів, орденом великого князя Ярослава Мудрого V ступеня (2000), IV-го (2001), III-го (2002), II-го (2005) та I-го (2008) ступенів, а також орденом Свободи. 9 липня 2011 року Блаженніший Митрополит Володимир був удостоєний звання «Герой України» – «за видатні особисті заслуги в утвердженні духовності, гуманізму та милосердя в суспільстві, багатолітнє сумлінне служіння Українському народові, з нагоди 45-річчя хіротонії та 20-ї річниці незалежності України».

Блаженніший Митрополит Володимир був відомим проповідником, богословом, духовним письменником. У 1997-1998 роках побачило світ шеститомне видання його праць. Предстоятель УПЦ особисто редагував найважливіші матеріали журналу «Православний вісник» і щомісячного видання «Вісник прес-служби Української Православної Церкви». З архіпастирським словом він звертався до пастви у щотижневій телепрограмі «Православний світ» і щоденній «Православний календар». Писав вірші, які у повному обсязі побачили світ лише після його смерті (за заповітом Блаженнішого). Багато з них були покладені на музику.

Нам усім відомо, що Митрополит Володимир любив Україну та її страждений народ, був справжнім патріотом Держави. 11 листопада 2008-го року під головуванням Блаженнішого Митрополита Володимира відбулося засідання Священного Синоду УПЦ на якому було прийняте Звернення з нагоди скорботної дати – 75-річниці Голодомору 1932-1933 років в Україні, у якому Голодомор був названий геноцидом українського народу: «На щедрому українському чорноземі, – йшлося у зверненні, – вмирали у страшних муках мільйони людей. Цей геноцид був намаганням знищити саму душу народу, привести її до повного духовного рабства...» [4, с.173].

Митрополит Володимир вболівав за українську Церкву та, як він сам висловлювався, його гостро турбували «проблеми її канонічного статусу» і «єдність Православ'я в Україні» [4, с.324].

Відповідно до тез інавгураційної промови Блаженнішого Митрополита Володимира, яку він виголосив після присвоєння йому ступеня почесного доктора «honoris causa» у Варшаві, «Українська Православна Церква має сьогодні такі канонічні права, які є цілком аналогічними правам Помісної Церкви, а її статус відповідає статусу, який вона мала за часів святителя Петра Могили. Більше того, порівняльний аналіз канонічних прав УПЦ, що сьогодні є самокерованою і канонічних прав автокефальної Елладської Церкви свідчить про те, що наші реальні права навіть більші від тих, які має автокефальна Церква Греції. Українська Православна Церква самостійно вирішує більшість церковних питань, і її канонічна залежність від РПЦ полягає лише у молитовному поминанні Патріарха за богослужінням...» [4, с.325].

Будучи людиною високої, справді європейської культури, та вболівачи душею за майбутнє України, Митрополит Володимир бачив майбутнє своєї Держави у Євросоюзі та наголошував, що в умовах політичної нестабільності, «євроінтеграція для нашої країни є очевидним благом. А складна дистрибуція влади між національними і наднаціональними інституціями, що є неодмінним наслідком вступу країни до Європейського Союзу, зменшує спокусливість влади як такої... Влада десакралізується. Вона починає краще і ефективніше служити людям.... » [4, с.325-326].

Не випадково у м. Хмельницькому один з інститутів – Хмельницький інститут МАУП, носить ім'я Блаженнішого Митрополита Володимира, адже він, маючи великий педагогічний стаж, завжди вболівав за молоде покоління. Так, серед документів, прийнятих Священним Синодом УПЦ під головуванням Блаженнішого Митрополита Володимира, є багато таких, що стосуються турботи про нове покоління наших співвітчизників: «Двадцять років назад, – говориться в документі, – Україна вибрала незалежний шлях свого буття і розвитку. Церква, яка є невід'ємною частиною суспільства і бажає, щоб воно було цивілізованим, правовим, багатим і духовно здоровим. Важливу роль в становленні української держави відіграє і повинна відігравати молодь – її майбутнє. Серед других своїх місій і обов'язків однієї із найбільш важливих для Церкви є необхідність турботи про духовно-моральний стан молодих людей...»

Недосконале положення речей в сфері молодіжної політики викликає стурбованість Української Православної Церкви. Ми усвідомлюємо відповідальність, яку покладає Господь на Церкву і державу. Закликаємо всіх, хто небайдужий до майбутнього України, об'єднати зусилля до рішення проблем, які стоять перед нами тому, що тільки подолавши їх, ми зможемо успішно, з Божою допомогою, творити нашу державу» [8].

Для практичного втілення благих намірів Церкви в питанні роботи з молоддю, в 1997-му році, з благословення Блаженнішого Митрополита

Володимира, була прийнята Концепція православного молодіжного служіння.

Звісно, передати у короткій статті усю велич особи нашого спочилого у Господі Предстоятеля неможливо і моєю метою була лише спроба згадати у рамках роботи вченого зібрання про одного з найвеличніших церковних діячів України, який був нашим земляком і явив своїм життям величний приклад служіння на благо Церкви та народу і творчої реалізації Богом даних талантів. Нехай буде вічна пам'ять Блаженнішому Митрополитові Володимиру, а його благородна справа нехай продовжується нащадками у благо Церкви та народу!

Джерела та література:

1. Біблія. Святе Письмо Ветхого і Нового завіту. – К.: УБО, 1988.
2. Івановська Т. МИТРОПОЛИТ ВОЛОДИМИР – ПАСТИР, ВЧИТЕЛЬ, ПАТРИОТ // Церква і Держава у служінні народові. Матеріали науково-практичної конференції. – Хмельницький, 2005.
3. Пастир. Митрополит Володимир (Сабодан) очима сучасників. – К., 2000.
4. Сабодан Володимир. Митрополит Київський і всієї України. Доповіді, промови, звернення. 2007-2011. – К.: Видавничий відділ УПЦ, 2011.
5. Сабодан Володимир, Митрополит. Христос Спаситель – Начальник мира. – К., 1998.
6. Сабодан Володимир, Митрополит. Екклезиологія у вітчизняному богослов'ї. – К., 1997.
7. Храповицкий Антоний, Митрополит. Пастырское богословие. – Свято-Успенский Псково-Печерский монастырь, 1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформ.: [http: /cerkva.info/](http://cerkva.info/)

*Дячок В. В.,
Дячок О. Я.
м. Хмельницький*

БАР ТА ЙОГО ПЕРЕДМІСТЯ В КАМЕРАЛЬНОМУ І ТОПОГРАФІЧНОМУ ОПИСІ КІНЦЯ ХVІІІ - ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

В структурі джерельної бази про місто Бар та інші поселення Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХІХ століття особливе місце належить камеральним і топографічним описам Подільської губернії (далі – Описам). Слід відзначити той факт, що даний вид документів, зокрема, описи колишньої Подільської губернії, протягом ХХ – початку ХХІ століття періодично були і залишаються об'єктом наукових зацікавлень з боку дослідників [16-24; 27; 31, 33; 34]. На сьогодні чистові і чернеткові примірники описів Подільської губернії, виконані губернськими землемірами Екстером (1800) та Рудлицьким (1819), зберігаються в Російському державному історичному архіві і Державній публічній бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі, ЦДІА України в м. Києві (мікрофільми) та Державному архіві Хмельницької області і частково вже введені до наукового обігу [18-24; 27; 31; 33]. Однак найбільшу цінність мають описи населених місць дванадцяти повітів Подільської губернії, які містять значні потенції щодо вивчення різноманітних аспектів історії Поділля й характеризуються значним ступенем репрезентативності й вірогідності поданої в них інформації. Так, зокрема, структура описів включає в себе дані про природно-географічні, соціально-економічні, демографічні характеристики усіх існуючих на кінець ХVІІІ - початок ХІХ століття поселень, містить інформацію про їх власників, кількісний і станово-конфесійний склад мешканців, види господарювання, наявні пам'ятки історії та культури тощо. В зв'язку з цим не можна не погодитись із думкою С. Макарчука, що дана група джерел є надзвичайно важливим історичним джерелом до вивчення українського суспільства кінця ХVІІІ - початку ХІХ століття в різних вимірах [32, с. 221].

На даний час відомо місцезнаходження описів (чернеткових і чистових примірників) дев'ятьох з дванадцяти повітів Подільської губернії: Балтського, Брацлавського, Вінницького, Кам'янецького, Літинського, Летицького, Проскурівського, Ушицького та Могилівського – в Державному архіві Хмельницької області [1-13], а також ще трьох – Брацлавського, Вінницького та Ямпільського – в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі [14; 15; 30, с. 374]. Описів ще двох повітів – Гайсинського і Ольгопільського – поки не виявлено.

Хронологічно дана група джерел охоплює період з 1797 до 1812 років. Що стосується опису Могилівського повіту, до складу якого входив Бар, то він виявлений в чернетковому варіанті, має обсяг 244 аркуші й автентичну титульну сторінку із заголовком: «Камеральное и топографическое описание Подольской губернии Могилевского повета». Даний опис не датований, але, враховуючи палеографічні особливості почерку (зокрема, присутність надрядкових літер на кінці слів, їх своєрідне вітйовате написання, характерне для діловодної документації принаймні другої половини XVIII - початку XIX ст., відсутність єдиних правил правопису: написання разом окремих слів і роздільне – слів, що повинні писатися з'єднано тощо, що було характерним російській граматиці до першої чверті XIX ст.), наявність чималих редакторських правок і закреслень у тексті (нерідко надзвичайно інформативних), а також порівнюючи зміст тексту документу з описами інших повітів, які містять дати їх створення, можна зробити висновок, що недатований опис Могилівського повіту є чернетковим варіантом, створеним, найімовірніше, між 1797 та 1802 рр. До такого висновку призводить співставлення інформації з Опису та наявної в історичній літературі щодо власників окремих поселень. Так чимало сіл у Могилівському повіті, зокрема, Ольчедаїв-Нижній, Борщівці, Каньова, Садова, Воеводчинці та інші в Описі записані у власності кам'янецької каштелянші пані Катерини (Катажини) Коссаковської, що походила з родини Потоцьких [6, арк. 198-199зв.; 35, с. 578]. З її біографії відомо, що за співчуття та матеріальну допомогу полякам-учасникам антиросійського повстання 1792 року під проводом Т.Костюшка, а також за відмову від присяги на вірність Катерині II маєтки К. Коссаковської після II і III поділів Речі Посполитої були взяті під секвестр й невдовзі роздані лояльнішим до російської влади особам. Вражена паралічем, вона померла 21.03.1803 р. (за старим стилем) у Христинополі (сучасний Червоноград Львівської області)[28, с. 319]. Тобто, на момент написання Описів вона ще значилася власницею вищезгаданих подільських маєтків. Крім того, в Описах володарем містечка Копайгород вказано шамбеляна Йосифа (Юзефа) Сулятицького [6, арк. 213]. Проте, як видно з біографії його попереднього власника Антоні-Ігнаці Маньковського-Заремби (1740-1810), останній продав своєму швагрові Й. Сулятицькому Копайгород разом із селом Романки десь перед 1801 роком, після чого придбав в К.Плятера села Борівку і Саїнку в Ямпільському повіті [28, 394].

Що стосується опису містечка Бара та його передмістя, то, як видно із наведеного нижче документа, він містить дані про природно-географічне розташування, особливості ландшафту місцевості, стан міського замку, храмів та інших культових споруд, наводяться дані про існуючі на той час ремісничі професії (а також чисельність їх представників у Барі та перед-

місті). Значна увага в Описах приділяється висвітленню економічного становища, характеристиці ремісничого виробництва, торгівлі тощо.

Зважаючи на цінність архівних матеріалів, що публікуються, не лише з огляду на фактичну інформацію, яку вони містять, але також як пам'яток мовної культури своєї доби, подаємо їх із максимальним збереженням особливостей написання. Принагідно слід згадати, що реформування російського правопису до сучасного вигляду розпочалося у XVIII столітті (з'явилися знаки пунктуації: крапка, кома, двокрапка, а пізніше – крапка з комою), тому на кінець XVIII - початок XIX століття мало хто з місцевих чиновників міг писати без граматичних помилок з погляду сучасного читача. Отже, зміст деяких частин тексту не завжди просто зрозуміти саме через брак пунктуації. Для полегшення прочитання тексту документа пропущені знаки пунктуації подаються у квадратних дужках у відповідності до сучасних вимог.

Не усталеною на той час залишалась також форма написання часток з іншими частинами речення, тому в тексті зустрічаємо написання одним словом – “неимеють”, “когдажь”, “издешнего” і т. п. або, навпаки, слова, які за сучасними нормами пишуться разом, у зазначений період писалися окремо, як наприклад “священно служители”, “руко делие” тощо. Колоритною є орфоепіка тексту, яка передає мелодику звучання мови кінця XVIII - початку XIX століття. Певною мірою в ній зафіксувалася й особливість як української, так і польської вимови, яку автори Описів намагалися русифікувати, адаптуючи деякі слова місцевого походження до російського звучання. Ще однією специфічною рисою згаданих джерел є написання слів з малої або великої літери, тут також проблемно визначити чітку закономірність, тому це може бути завданням спеціального дослідження.

Нарешті ще однією характерною особливістю російського правопису XVIII – поч. XX століття є вживання літер: “і” – так звана “іжиця” або “і-коротке” чи “десятеричне” (остання назва походить з того, що цією літерою позначали цифру 10); “Ъ” (ять), в словах читається як звук “є”; а також “Ь” (ер) – твердий знак, який писався в кінці всіх слів, що закінчувалися приголосною. При публікації тексту документу “і” замінена на “и”, твердий знак “Ъ” зовсім випускається, а букву “ять” замінено на “е”. Відсутні у скорочених словах літери чи пропущені слова подаються нами у квадратних дужках. В зв'язку із тим, що архівний документ є чернетковим записом і певні місця у тексті закреслено, але саме вони нерідко містять цінну інформацію, – викреслені слова і цілі речення подаються нами курсивом, а в окремих випадках, коли вони є синонімами чи дублюють слова, що стоять поряд, – виносяться в примітки.

Враховуючи інформативні можливості даного виду джерел, на наш погляд, в найближчій перспективі необхідна суцільна археографічна пу-

блікація всього комплексу Описів, яка, без сумніву, буде сприяти підвищенню ступеню доказовості та вірогідності конкретно-історичних праць з історії населених місць колишньої Подільської губернії, котрі на наш час входять до складу Вінницької, Хмельницької, Одеської, Миколаївської та Кіровоградської областей.

Джерела та література:

1. Державний архів Хмельницької області(далі – ДАХМО). – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 4.
2. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 5.
3. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. Справа 6.
4. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 8.
5. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 9.
6. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 11.
7. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 12.
8. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 1. – Справа 13.
9. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 2.
10. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 4.
11. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 6.
12. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 109.
13. ДАХМО. – Фонд 115. – Опис 2. – Справа 215.
14. Российский государственный военно-исторический архив в Москве. – Фонд Военно-Ученого архива. – Дело 18653.
15. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Фонд 1350 (Межевой департамент). – Опись 312. – Дело 216.
16. Бондаренко І.В. Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (Проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел). – Автореферат дисертації ... кандидата історичних наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
17. Бондаренко І.В. Соціально-економічний розвиток Подільської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (за матеріалами топографічних та камеральних описів) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Донецьк, 2001. – Вип.16. – С.215-221.
18. Дячок В. Меджибіж і його передмістя в камеральному та топографічному описі Летичівського повіту Подільської губернії кінця XVIII-XIX століття / В.В. Дячок // Науковий вісник «Межибіж»: Матеріали Другої наукової конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України». –Хмельницький: ПП.Мельник А.А, 2009. – Ч.І.– С. 241-255.
19. Дячок В. Писемні джерела кінця XVIII – XIX ст. до встановлення місця Пилявецької битви / В.В. Дячок // Пилявецька битва 1648 року в історії України: Матер. Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяч. 360-річчю битви під Пилявцями (19.09.2008 р.). – Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2008. – С. 67-75.
20. Дячок В.В. Місто Бар та його передмістя в камеральному і топографічному описі Могилівського повіту кінця XVIII - початку XIX ст. / В.В.

Дячок, О.Я. Дячок // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць. - Вінниця, 2011. - С.277-280.

21. Дячок В.В. Містечко Дунаївці в топографічному і камеральному описі Ушицького повіту 1797 року / В.В. Дячок, О.Я. Дячок // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник науково-краєзнавчих праць. Випуск 5 / Ред.кол. Прокопчук В.С. (голова) та інш. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г., 2013. – С. 123-131.

22. Дячок В.В. Камеральні і топографічні описи поселень-володінь Ігнація Мархоцького кінця XVIII століття / В.В. Дячок // Наукові записки Центру Мархоцькознавства / Упоряд. В.А. Захар'єв, гол. ред. Л.В. Баженов. – Хмельницький: ФОП Цюпак, 2014 – Т.6. – С. 209-221.

23. Дячок В.В. Копистин та Лісоводи в топографічному і камеральному описі Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX століття / В.В. Дячок // Хмельницькі краєзнавчі студії.–Хмельницький: «ПП Мельник А.А», 2015. –Т.2. – С. 154-163.

24. Єсюнін С. Камеральний і топографічний опис Проскурова і ключа Плоськирівського / С. Єсюнін // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – Київ-Хмельницький, 2006. – Т.14. – С.89-112.

25. Інвентар Меджибізької волості 1717 року / Упоряд., вступ. стаття М.Крикуна. – Львів: Вид-во НТШ. – 2009. – 191с.

26. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, С.Ф. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

27. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року В. Рудлицького (до історії Поділля початку XIX в.) / М. Карачківський // Записки історично-філологічного відділу. – Кн.XVII.– К., 1927. – С. 96-111.

28. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.

29. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI - XVIII століттях: статті і матеріали. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2008. – 411 с.

30. Крикун М. Кількість і структура поселень Подільського воєводства в першій половині XVII століття / М. Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філологічної секції. – Львів, 2002. – Т. ССXLIII. – С. 374-521.

31. Легун Ю. В. Шаргород і передмістя у топографічному і камеральному описі 1799 року / Ю. В. Легун // Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція: матеріали конф. 17-18 жовтня 2014 р. / Голова редкол. С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2014. – С. 19-24.

32. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.

33. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 рр.) / Упоряд., передмова та коментарі Ю.Земський, В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2005. – 106 с.

34. Пірко В.О. Визвольна війна в топографічних описах України кінця XVIII ст. / В.О. Пірко, І.В. Бондаренко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.: Інститут Історії України НАНУ, 2000. – С.334-340.

35. Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. Е. Сицинского. Вып. 9. –Каменец-Подольский, 1901. – 1064 с.

36. Словар Української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах / НАН України. Інститут української мови. – К.: Наукова думка, 1996-1997(репринт).

37. Полный словарь польского и русского языка / Сост. П.П. Дубровский. Часть польско-русская. – Варшава: Издание Фердинанда Гезика, 1912.

Додаток:

*З камерального і топографічного опису Могилівського повіту
Подільської губернії про місто Бар та його передмістя
кінця XVIII – початку XIX ст.*

№ 112. Местечко Бар (виділено – В. Д., О. Д). *Ныне почитающееся наследственное Павла Выслоцкого, а от него в арендованной 3-х летней possession коллежского советника Присоцкого. По объявлению управляющего именем [ревизские – В. Д., О. Д] сказки отобраны в бывший уездный город¹ (курсив мій – В. Д., О. Д). Местоположение имеет на ровном и частию низком месте по левую сторону речки Рова², которая составляет посредством плотин довольно изрядные ставки; с протчих же сторон окружено несколько возвышающимися полями, а в отдаленности лесом, в коем множество принадлежащих сюда так называемых хуторов.*

В сем местечке Замок, не столько укреплением или фортификациею[,] как единственно историею производившей здесь Барской конфедерации, которая довольно извес[т]на здесь в многих летописях народов; достоин примечания ибо строение онаго составляет посредственная каменная из складеннаго кирпича стена или лутче сказать ограда, в середине коей два небольшие деревянный и каменный дома, из коих последние по здешнему вкусу посредственной архитектуры. Других же нужных при крепостях строений здесь не видно. Сверх того[,] местечко сие во время бывшей конфедерации при предпринятии нужных мер обведено было с приступных мест деревянною и довольно изрядною противу неприятелей оградю. Грекороссийская[,] из унии обращенная церковь, каменная[,] как довольно огромная[,] так и хорошей архитектуры, обведена недалеко отстоящею оградю. Сия церковь во имя Успения Пресвятыя Богородицы; кроме того была в ней чудотворная икона Пресвятыя Богородицы изъявлявшая

несказанные[,] по уверению жителей[,] благодеяния немощным и страждущим; но в 1797-м годе по воле Всевышняго икона сия сгорела. *В сей церкви иконостас и образа довольно изрядной живописи. При ней священник один, жительство имеет в особом доме.* Кроме так называвшагося прежде по унии официала, который владеет и по сей час принадлежащею к сему приходу землею, не упоминая, что имеет хутор извес[т]ный под собственным[,] сего духовнаго[,] названием. Поелику же до сей церкви принадлежат много селений, о коих упомянуто быть должно при каждом особо, то священник как и протчие его священнослужители имеют довольный, но неопределенный доход.

Другая[,] на предместии[,] деревянная[,] из унии обращенная грековосточная церковь *с посредственной живописи иконостасом* во имя Воскресения Господняго. *Колокольня старая, также деревянная, при сей церкви священник один[,] жительство имеет в церковном доме; земли к сему приходу принадлежит: пахатной на 19-ть дней, а сенокосной на 40-к косарей.* Для священнослужителя есть особой дом или так называемая школа. Доход последняго зависит от прихожан и бываемых обрядов.

Сверх того в сем местечке католического исповедания: 1-й Базилианской мужеской монастырь каменный[,] бывших езуитов[,] древней и довольно хорошей архитектуры; в нем монашествующих 12-ть человек по их обряду разнаго звания. При сем монастыре особаго костiola нет[,] а токмо часовня³ во имя Покрова Пресвятыя Богородицы; по той причине, что монашествующие сии базильяне имели свое пребывание прежде сего в селении Семенках, которое и поныне к сему клястору принадлежит и описано особо. При сем самом монастыре обучаются до 380-и юношей: *наиболее польскому, латинскому, францу[з]скому и немецкому языкам, а с 1796-го года нарочито российскому; при том начальным основаниям протчих наук[,] как то: краткой детской и экспериментальной физике с принадлежащими вкратце к ней частями[,] т[о]е[сть] механической, гидравлической, гидродинамики, оптической, гидростатической, малою частию химической и описания царства ископаемых или минералов.* *Наиболее же занимают малолетних учеников по окончании словесных наук Закону Божию, истории священной и политической, географии, рисованию и прежде сего военной экзерции⁴.* Возмужалым юношам преподают лекции философии и *особой богословии*, но таковых учащихся весьма мало[,] разве токмо из беднаго состояния людей. В протчем уверяют, что во время Речи Посполиты или республики Польской преподавали юриспруденцию, но сие принадлежало более к судам и называлось в то время полиестром⁵.

Кроме собираемых с селения принадлежащаго к сему монастырю доходов на основании высочайшаго о управлении губернии учреждения о заведении народных училищ в Всероссийской империи[,] получают на

содержание учащихся юношей и профессоров наук[,] как и российского языка[,] 280-ть рублей из государственной казны. Имеют также *на проценты* записанной от разных особ суммы 30000 [злотых – В. Д., О. Д], да собственных сего монастыря 16000 злотых, с коих получают небольшие проценты.

Другой[,] ордена францисканов еще неоконченный костюл каменный[,] *под титулом* Святого Юзефа. При сем клясторе монашествующих 5 человек, для жительства их небольшой деревянный дом с плодovitым садом. В сем местечке юридика⁶ или по фундушу⁷, принадлежит к сему монастырю подданических 11 дворов, в них мужеска 32, а женска 40 душ. Сверх того[,] при костюле в разных званиях служащих до 7 человек. Получают также проценты с записанных сум: Дембовскаго⁸ – 3600 злотых, также Маньковскаго⁹ сумма 2000 *злотых*; Гавроньскаго – 1262 *злотых*. От еврейскаго здешняга кагала получают от 3000 [злотых – В. Д., О. Д] процентные деньги. Кроме того по фундушу имеют село Шершни, состоящее в Литинском уезде. Более к приходу *парафии* сего монастыря никаких селений не причисляют.

Третий: доминиканскаго ордена[,] каменный, довольно изрядной архитектуры костюл *под титулом* С[вятой] Анны, при коем для жительства 4-х монашествующих небольшой деревянный клястор¹⁰. На содержание имеют по фундушу принадлежащее селение Глинка, состоящее в Литинском уезде. Также от разных особ записанной *процентной* суммы до 13000 злотых и от барскаго кагала 1000 злотых.

Неподалеку от местечка сего имеют монашествующие малый хутор, в коем один токмо дом для продовольствия малого числа скотоводства. В селении Галузинцах принадлежит к сему клястору по фундушу подданических 7 дворов: в них мужеска – 17 и таковое же число женскаго пола [душ – В. Д.]. При сем костюле устроена малая богодельня, в коей содержат до 5 особ из получаемых доходов. Приходу /парафии никакой, принадлежащей / к сему костюлу не имеется.

Наконец 4-й так называемый фарский¹¹ приходской католический костюл[,] деревянный[,] *под титулом* Святого Николая¹². При нем [находятся – В. Д.] пробошии и ксиондарж¹³, для жительства их есть деревянные довольно изрядные домы.

В сем местечке по фундушу подданических 14 дворов: в них мужеска и женска 31 душа особ. Шляхты чиншовой на особом[,] не в дальнем от сюда разстоянии[:] мужеска 9-ть[,] женска 2 души, а в другой, так называемой юридике[,] 9 душ обоого пола, кои находятся при услужении. Сверх того имеет пробощ суммы, как записанной, так и собственной в процентах[,] *коей по небытности его[,] другим неизвестно. В прочдем оные духовнослужители в окружности и неподалеку местечка Бара.*

В сем местечке [имеется – В. Д., О. Д] еврейская деревянная школа и при ней два зимние пришколки.

Гостинный двор каменный, довольно вышины; в нем лавок 57-мь[,] в том числе и деревянные пристройки. В сих лавках содержат товары разного род[а]: как-то суконные заграничные и здешняго края фабрик байки и другие толстые сукна: и с Бердичева, Бродов, Лейбцега¹⁴, Равича¹⁵ и Брацлава: шолковые, бумажные, нитяные и шерстяные материи и разные такового рода мелочные товары. Сверх того привозят из Бердичева железо[,] веровки[,] Голан[д]ские сельди, из Корца – фарфоровую и разного рода глиняную посуду. Содержат также и турецкие товары[,] бакалию[,] кофе и сахар.

Купцов из евреев, записанных[,] и к Могилевскому магистрату принадлежащих 10-ть, в том числе 1-й гильдии один. Ведут большею частию в вышепомянутых местах заграничную торговлю извес[т]ными товарами, а туда отвозят овечью шерсть, мед, воск и горячее вино[,] а иногда гоняют скот. Но по уверению их большею частию ездят они туда токмо на покупки.

Протчие евреи здешняго местечка ведут мелочный [торг – В. Д., О. Д] сырою и сушеною рыбою, солью, дехтем[,] некоторыми пряностями[,] а большею частию шинкованием и винокурением. Из них есть также мастеровые: портных до 50-ти[,] разумея в том числе и скорняков¹⁶, сапожников 15-ть, золотых и серебряных мастеров *золотарей* и серебряников 3, медников¹⁷ 2, часовщиков 2, стекольщиков 2, цырульников¹⁸ 6 и *для их братии нужный* переплетчик.

Временному владельцу платят евреи от домов своих так называемый чинш от 3-х до 14-ти злотых. От лавок вообще 1600 злотых и другие собираемые доходы[,] состоящие в аренде 45000 злотых.

В сем местечке бывает в году 11-ть ярманок: 1-я – в день С[вятого] Николая; 2-я - С[вятого] Юрия; 3-я – Ио[а]нна Богослова; 4-я – Покровы Богоматери; 5-я – Симеона; 6-я – Димитрия; 7-я – Николая Чудотворца; 8-я – Ильи Пророка; 9-я – в Новый год; 10-я – в Стретение Господне и, наконец 11-я – в середине Великаго поста. Сверх того ежедневно бывают малые торги.

На ярманки сии[,] кроме упомянутых товаров[,] привозят российские купцы разные меха, чай, железо, обыкновенный русский холст, рыбу. Из Полесья, Вольнской губернии деготь, деревянную посуду, из Киевской губернии [...] разного сорта масло, и другие таковые товары. Поселяне съезжаются из окружных и довольно отдаленных селений[,] а купцы и евреи из местечек и привозят обыкновенные и везде извес[т]ные произведения *продукты*. Пригоняют также в небольшом количестве рогатый скот, который другие евреи скупают для заграничной торговли[,] но ред-

ко. Иногда, бывает продажа лошадей, но большею частью дешевых и простых[,] а лутчих[,] как выше сказано[,] отгоняют в Бердичев[,] а прежде сего в Пруссию, Галицию и другие заграничные места. Из Замихова привозят на[с]тенную посуду, которая уступает весьма корецкой. С приежающих на ярманки и торги собирает владелец [плату – **В. Д., О. Д.**] как и в продчих местах[,] что составляет аренду.

Привозят также из Галиции литую медь на котлы[,] которую уже здесь обдeldывают. Жители употребляют соль[,] большею частью ступками из Галиции получаемую.

Сверх того[,] в сем местечке есть из христиан¹⁹ мещане и суть рукомыслинники²⁰: сапожников 30-ть, портных и скорняков²¹ 8-мь, гончаров 7-м, ткачей 8-мь, кузнецов²² 6-ть, столяр 1-н, слюсар 1-н. Мещане сии пропитание свое имеют от рукоделий[,] бедные из них в рабочую пору нанимаются у других: косить *сено*[,] жать[,] молотить и вообще во всякую работу. Платят при том *наследуемый* чинш, и будучи вольными по наданными от королей польских привилегиямы[,] *о коих упомянуто будет далее*. Работают наравне с подданными.

Господского винокуренного завода здесь нет[,] а токмо винокурен еврейских 5-ть[,] в коих на 10-ти котлах малых и простых производится сидка вина. *Пропорция затиорных кадок и получаемого спирту обыкновенная [...] винокуренных заводов*. Есть также кроме того еврейская медовня[,] в коей вываривают небольшое количество меда. Господская пивоварня [...], в ней варится легкое пиво из ячменного солоду, который растится *в состоящей при сем* же заводе в имеющейся тут солодовне употребляется солоду 10 корцов²³[,] хмелю полкорца и получается довольно вкусного пива 26 бочек²⁴[,] мерою каждая в 25 гар[н]цов²⁵[,] кои и продаются по 8 злотых. Но пиво сие вес[ь]ма скоро окисает, потому что нехорошо уваривают. Таковых вар бывает еженидельно две. Завод сей состоит в ведении посесора²⁶.

Господской кирпичный завод[,] *в коем употребляема глина довольно удобная*. *Стрихарю платят от тысячи* [кирпичей – **В. Д., О. Д.**] *по 6 злотых и по два корца збожа*²⁷[,] на котором в год выдeldывают²⁸ кирпича до 50000. Дрова из собственных лесов. *Тысяча* [кирпичей – **В. Д., О. Д.**] *продается по 36 злотых*²⁹. Работники на сем заводе употребляемы из подданных.

На двух плотинах мучных мельниц тры[,] в них 8 поставов и трехступные просотолочни. Также и сукновальня [для – **В. Д., О. Д.**] наделания обыкновенных простых сукон.

Упомянутые выше сего гончары кроме потребного числа сельской глиняной посуды делают изразцы или так называемые кахли *полевные* и разноцветные: *первые [...] продаются по 7, а другие по 10 злотых*.

Полотняной[,] особо устроенной фабрики здесь нет[,] а токмо 8 мастеров ткачей, каждый в своем доме ткнут простые полотна ибо здешние женщины ткать полотна не умеют, а всегда пряжу свою отдают ткачам.

Других никаких заведений и фабрик в сем местечке нет, ибо промысл[е] жителей состоит всегда наиболее в торговле. Вышеупомянутые из христиан мещане записаны действительно в статью по силе высочайших учреждений о управлении губернии и наденных от королей польских привилегий: 1-я – в 1538-м году³⁰ *Ианом Каземиром*, по заложении сего местечка Бара, ибо прежде было в другом месте и называлось Горным Ровом, что произошло от речки. Королевою Боною, которая откупила посессию у Станислава Одровонжа, и при сем от мужа ее Сигизмунда I дано было право на вольность мещанства в сем местечке. В 1650-м годе привилегия на подтверждение прежней короля польскаго Сигизмунда Августа. В 1669-м годе 12 ноября королем Михайлом³¹ также [дана – **В. Д., О. Д**] привилегия. При владении сего короля было имение сие отдано в *временное владение* час[т]ные руки[,] паки обращено в королевское. С котораго времени мещане пользовались надлежащею вольностию и правом по всей мере до 1774-го года, т.е. до разделения Барщизны или Барскаго имения³² Чудновскою комиссиею³³ разным кредиторам, при чем самое местечко Бар исключаемое во всех Варшавских декретах, несправедливо досталось также в час[т]ное владение. Сие доказывает декрет Варшавской конституции, сопутствовавшей 4-го мая 1792-го года.

А потому местечко сие как древним заложением своим, так и производившею здесь Барскою конфедерациею заслуживает некотораго внимания. Из документов видно, что местечко сие по заложении королевою Боною малаго замка и перенесении строений обывательских из так называвшагося прежде Горнаго Рова, который и ныне частию видеть можно неподалеку от сего места[,] в 1538 годе был назван Баром. При чем и упомянутая на право мещанства привилегия надана была. В 1659-м годе, бывшему над козаками гетману Выговскому позволено было получать доходы королевские с имения Барщизны, который назывався владельцем сего местечка до 1669-го года ибо за подозрение Речи Посполиты нечесным³⁴ образом умерщвлен здесь, а имение взято паки в королевское ведение. С сего то времени разделилось сие обширное имение на разные части[,] причем и местечко сие несмотря на привилегии и независимость поступало яко наследственное в разные руки. При чем мещане здешние, имевшие право и власть суждения и даже до определения смертной казни, сделались поданными. Права сии назывались Магдебур[г]скими.

В 1767-м годе началась здесь извес[т]ная Барская конфедерация, причем великое стечение было окружных и отдаленных обывателей, кроме 10-ти тысяч регулярнаго войска под начальством Пулавскаго и Потоц-

ких³⁵. В сем же самом годе пришедшая часть российского войска под предводительством генерала Апраксина разрушила их малейшее намерение[,] разогнав их мятежническую толпу и вошла в сие местечко несмотря на их учиненные укрепления. Далее чума появлялась здесь, как упомнят жители, до 3-х раз, но бывшая в 1770 году погубила знатную часть жителей. В 1774-м годе местечко сие выгорело почти до основания и в сем же самом годе большая половина домов была паки выстроена.

№113. Предместье Чемерыси (виділено – В. Д., О. Д) принадлежит к сему владению. Местоположение имеет на равнине по левую сторону речки Рова, *противу местечка Бара*. С продчих сторон окружино полями.

Господскаго дома нет. В нем грекороссийская из унии обращенная старая деревянная церковь, *с таковою ж колокольнею* во имя Иоанна Богослова. *Иконостас посредственной живописи*. При сей церкви священник один, жительство имеет в церковном доме. *Земли к сему приходу принадлежит пахотной на 24 шнуров, а сенокосной на 20-ть косарей*. Для священнослужителя есть особой дом, называемой школой.

Господской деревянной малой винокуренной завод[,] в коем на 2-х небольших и простых котлах производится ситка вина. Затиорные катки небольшие, в них затирается по 3-и четверти корца. *Пропорция получаемого спирту обыкновенная*. *Малых виннокуренных заводов* вода наливная из колодца, дрова из собственных лесов.

Мучных мельниц две[,] в них 4-е постава и просотолочня[,] также и сукновальня.

Скотоводства при фол[ь]варке мало и токмо на собственное продовольствие и экономий.

Господской пасеки *оставленной на зиму* ни более 400-ста ульев.

Особо устроеннаго полотнянаго завода здесь нет[,] а токмо 3-и ткача[,] которые ткут обыкновенные простые полотна, как и везде.

Кряж¹ земли чернозюмный и перемешанный с глиною. Слой чернозюма на нисших местах ни более аршина, а на высоких в 2-ве четверти. Под ним следует слой глины удобной на делание кирпича, черепицы и другой простой посуды.

Из посеяннаго хлеба родится лутше озимая рожь и пшеница[,] яровая же рожь[,] пшеница[,] гречка[,] чечевица[,] овес[,] ячмень родятся попеременно[,] лен и конопель посредственно.

Земли геометрически не измеренны[,] какие измерены[,] но плана нет. Подданные состоят большою частью на чинше и платят поединок 37-мь[злотых - В. Д., О. Д] и так далее[,] а состоящие на панщизне работают на владельца в летнюю пору по 3-и дни[,] а взимную по одному. Свех того 12 дней так называемых шарварковых, дают при том по 4-е курыцы и по 12 яиц, также и по два мотка [пряжи - В. Д., О. Д]. Шляхта

же платит поединковой 40 злотых[,] паровой 8 злотых.

Кроме речки Рова протекают другие протоки, из которых один называется Воскрисенская Кирница.

Лес растет малой дубовой и черной, к строению неудобной.

Вода, употребляема жителями колодизная[,] которая чиста и в пищу здорова.

Домы крестьянские расположены не регулярно[,] однако ж один од другого в довольном ростоянии, есть при некоторых [домах - **В. Д., О. Д**] нибольшие плодовиые сады, в коих обыкновенные простые фруктовые дерев[ь]я. *Есть также и огороды, в них сеют: морковь, пустернак, сви-оклу, лук, петрушку, чеснок, ред[ь]ку, репу, горох, бобы, мак, огурцы, картофель, фасоль, тыкву, пшеничку, сеют обыкновенной простой бакун³⁶, а наиболее капусту, которые роятся довольно хорошо.*

(Державний архів Хмельницької області. Фонд 115 (Подільська губерньська креслярня). – Опис 1. – Справа 11. – Арк.154 – 170 зв.)

Примітки та коментарі:

¹ Тут і далі виділені курсивом слова є закресленими в оригіналі документа.

² В тексті закреслено «Рува», що, очевидно, є польськомовним варіантом назви Рова.

³ Закреслено слово «каплица».

⁴ Маються на увазі заняття з військової справи.

⁵ Слово «палестра», «палиестра», польськомовне «palestra» буквально означає осіб, які належать до стану судочинців або адвокатське звання. В контексті змісту документа очевидно йдеться про цикл юридичних предметів, які були базовими для підготовки правників-адвокатів. (Див. наприклад: Полный словарь польского и русского языка / Сост. П.П. Дубровский. Часть польско-русская. – Варшава: Издание Фердинанда Гезика, 1912. – С. 419).

⁶ Юридика – у Речі Посполитій починаючи з XIV століття земля і нерухомість у королівських містах, виключена з-під влади магістрату, на яку поширювалась судово-адміністративна влада певного господаря (магната чи духовенства). Іноді юридики становили цілу міську дільницю або передмістя. Вони виникали найчастіше у містах, в яких магнати мали свої резиденції. Ремісники, які не належали до цехів(т. з. партачі) виготовляли товари не нижчої якості, але значно дешевші, ніж в міських цехах, закономірно становлячи для міста серйозну економічну конкуренцію. Знаходячись під опікою магнатів, це сприяло розвиткові в юридиках торгівлі і ремесел. Відособленість юридик скасовано Конституцією 3 травня 1791 року.

⁷ Фундуш – грошові засоби, виділені приватною особою (фундатором) на певну мету (благодійну, релігійну, культурну тощо).

⁸ Ймовірно мова йде про Юзефа Дембовського (1761-1831 рр.), уродженця с. Гармак. З одруженням із Констанцією Нарбут отримав в посаг кілька сіл в тодішньому Летичівському повіті Подільського воєводства, й, зокрема, Комарівці (згодом село Літинського повіту Подільської губернії, тепер Барського району Вінницької області). (Див. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С.156)

⁹ Маньковський-Заремба Антоні Ігнаці (1740-1810), колишній барський конфедерат, власник сіл і містечок у Летичівському і Могилівському повіті. Був фундатором католицьких парафіяльних костелів. (Див. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С.394-395)

¹⁰ В тексті закреслено слово «монастырь».

¹¹ В тексті закреслено слово «парафиальный».

¹² Згаданий факт дозволяє спростувати твердження, нібито костел в ім'я Святого Миколая був збудований у м. Бар лише у 1811 році. Очевидно в цьому році біля або на місці старого дерев'яного побудували кам'яний костел.

¹³ Пробош і ксьондз - те саме, що парох або священник. Маються на увазі службові приміщення для священників.

¹⁴ Тобто Лейпцига, міста у Німеччині.

¹⁵ Місто Равич входило до складу Австрійської імперії, тепер – Великопольського воєводства Польщі.

¹⁶ Закреслено слово «кушніров».

¹⁷ Мідник – ремісник, який виготовляє чи ремонтує мідний посуд або інші мідні вироби.

¹⁸ Цирульник - перукар, який також виконував деякі обов'язки лікаря (пускав кров, ставив п'явки і т. ін.).

¹⁹ В тексті «крестьян». Маються на увазі міщани з християн.

²⁰ Тобто «ремесленники» (ремісники).

²¹ Скорняки (російською) – кушнірі – чинили шкури на кожухи, тобто зі збереженням вовни. Закреслено слово «кушніров».

²² Закреслено слово «коваліов».

²³ Корець - міра сипких тіл, зокрема для зернового хліба та меду, що дорівнює 100 кг.

²⁴ 1 бочка = 40 відром = 491,976 л (491,96 л).

²⁵ 1 гарнець, малий четверик = 1/4 відра = 1/8 четверика = 12 стаканам = 3,276 л.

²⁶ Посесор – орендар державного маєтку. Взагалі той, хто орендує землю, маєток і т. ін.

²⁷ Тобто збіжжя.

²⁸ Закреслено: «на сем заводе».

²⁹ 1 злотий в кінці XVIII - середині XIX століття = 15 російським копейкам.

³⁰ Пільговою грамотою від 24 листопада 1537 року Бона звільнила всіх, хто поселився в Барі, від старостинських і королівських податків. Завдяки цьому Бар стає значним торговельним і культурним містом, а Барський замок, який було зведено під керівництвом Альберта Старжеховського, – потужною фортецею, яка боронила місто від татарських нападів. Тоді ж місто отримує магдебурзьке право та герб з ініціалами королеви.

Новий замок, після замку Рова, було зведено на новому місці. Старжеховський вважав, що попереднє місце, не враховуючи його високе розташування, недобре, бо нічим не було закрите. Нове місце напроти – було на протилежному боці річки, відділеної від Кучманського шляху низиною, заслін було збільшено греблею на річці, що утворила став, який облягав місто з трьох боків. У 1538 році м. Бар стає центром староства, яким залишався до кінця XVIII ст. З приєднанням Поділля за другим поділом Речі Посполитої до Російської імперії в 1793 році м. Бару було надано статус заштатного міста Могилівського повіту.

З приєднанням Правобережної України до Росії Бар в 1793 р. увійшов до її складу як повітове місто, а з 1797 р. – став заштатним містом Могилівського повіту Подільської губернії. Села колишнього Барського староства ввійшли до складу Могилівського, Летичівського і Літинського повітів.

³¹ «Королем Михайлом...» – мається на увазі Михайло Корибут Вишневецький, який був вибраний королем 19 червня 1669 року після зречення Яна Казимира. Він показав себе безпринципним і бездіяльним монархом, не зміг нічого зробити для наведення ладу і зміцнення держави. У зовнішній політиці орієнтувався на Габсбургів. У війні з Портою програв, поступившись Поділлям туркам. У середині країни допустив громадянську війну між прибічниками короля і партією Яна Собеського. Михайло помер у Львові в жовтні 1673 року у віці 33 років.

Вишневецький Михал Корибут – польський король (1669-1673). Син Ієремії Вишневецького. Вороже ставився до українського козацтва і Запорозької Січі. Невдала війна проти Туреччини і Кримського ханства закінчилась для нього підписанням невігідного Бучацького мирного договору (1672).

³² У тексті закреслено «Махновецькою».

³³ Чудновською комісією – Чуднівська(трансакція) або Слободищен-

ська комісія - це угода, укладена 17 жовтня 1660 року між польським коронним військом і Військом Запорозьким, яке очолював Юрій Хмельницький. Чуднівська трансакція – це угода (комісія, трактат, договір), укладена 17 жовтня 1660 р. під містечком Житомирського повіту Київського воєводства Чудновом (тепер селище міського типу, районний центр Житомирської області) між коронним військом і Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Юрієм Хмельницьким, за якою Військо порвало з Москвою і перейшло на службу Речі Посполитої. Угода звана також Слободищенською, оскільки власне відбулася неподалік від Чуднова в с. Слободище того ж, що й Чуднів, повіту і воєводства (нині село Бердичівського району Житомирської області).

³⁴ Тобто «нечестним». І. Виговського було підступно вбито в околиці м. Корсуня польським полковником С.Маховським 16.ІІІ.1664 р. (див. наприклад статтю В.Рудого Пошуки місця поховання гетьмана Івана Виговського на Львівщині (За археологічними дослідженнями // Археологічні дослідження Львівського університету.– 1997. – Вип.10. – С. 217.)

³⁵ «Пулавскаго и Потоцких...» – очевидно йдеться про Пуласького Юзефа (1704-1769) та братів Йоахима Кароля (? - 1791) і Теодора (1730-1812) Потоцьких, активних учасників Барської конфедерації (Див. наприклад: Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С.533-637, 576-578, 619-623.)

³⁶ Бакун – сорт міцного тютюну, що вирощувався, головним чином, в Україні, подібно до махорки, вживався переважно селянами. Відрізняється особливим ароматом, який ні за яких обставин не зникає, тоді як махорка міняє свої якості залежно від культури. Бакун, як і махорка, був відомий в Україні, ймовірно, ще до відкриття Америки, бо слова «бакун» і «махорка» східного походження: перше походить від тюркського кореня «bak», або «bach», загального з «bach» в слові баштан, а друге від персидського «bouhour» (що означає благовонне куріння), причому bouhour перейшло в «mahour» - махорка, як, наприклад, «мусульманин» перейшло в «басурманів». Крім того, в Україні тютюн був добре відомий вже в XVII столітті, коли ввезення його в Московську державу було настільки велике, що викликав в 1661, 1666, 1669 і 1683 рр. з боку Москви суворі заборони. Тим часом, таке значне поширення його в Україні було б навряд чи можливо, якби він попав сюди з Америки, оскільки в Європі американський тютюн почали вирощувати лише на початку XVII століття.

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (літо 1941 р.)

Нещодавно світова спільнота відзначила 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. Меморіальні заходи відбулися і в Україні, народ якої поклав на вітвар боротьби з нацистською Німеччиною та її сателітами у 1939-1945 рр. від 8 до 10 мільйонів осіб тільки безповоротних втрат¹. Загальні ж демографічні втрати України у тій війні становили, за Василем Косиком, 14,5 млн. осіб².

Підготовка до цієї важливої в історії людства події значною мірою активізувала зусилля українських істориків, які, продовжуючи долати стереотипи радянської історіографії тієї війни, намагаються переосмислити на концептуальному рівні події, що відбувалися на наших теренах більш як сім десятиліть тому, створити незаангажовані, правдиві і змістовні наукові праці, які на загальноукраїнському і регіональному рівнях дадуть відповідь на низку принципових питань, зокрема, як йшли до перемоги, якою ціною вона далася, які чинники формували життя українців в окупації.

Однією із все ще недостатньо з'ясованих проблем, що потребує нарошування дослідницьких зусиль, є український національний рух в роки Другої світової війни. І хоча зарубіжними та вітчизняними вченими створено низку серйозних робіт, поза їхньою увагою залишається чимало регіональних аспектів, які варто розглядати як складову загальноукраїнського національного руху. Це стосується, зокрема, і Кам'янець-Подільської області, на території якої українська спільнота в роки нацистської окупації, заліковуючи рани від сталінського терору, намагалася зорганізуватися і консолідуватися навколо ідеї українського державотворення і відродження національної культури, духовності.

Аналіз джерельної бази та історіографічних напрацювань дає підстави стверджувати, що український національний рух в регіоні відродився відразу після демонтажу радянської політичної системи, пов'язаного з відступом Червоної армії. Перехід регіону під нацистський контроль відбувся у липні 1941 р. Наступного місяця він увійшов до складу генеральної округи „Волинь-Поділля”. На його території утворили 8 гебітів і 9 округ. У підпорядкуванні останніх нараховувалося 38 районів, кількість яких не змінилася з передвоєнних років³. Німці утворили окупаційну цивільну адміністрацію, яка мала свої військово-економічні і політичні завдання. Крім німецької окупаційної влади (комісаріатів різного рівня), створювалися українські допоміжні органи самоврядування – окружні

районні, міські, волосні та сільські управи, які очолювали українці. Рушієм цього процесу були похідні групи ОУН переважно бандерівського або революційного спрямування, які, після проголошення у Львові 30 червня 1941 р. Акту незалежності України, рухалися із Галичини на Схід з метою проведення національної роботи на звільнених від радянського режиму територіях.

Кам'янець-Подільська область була у зоні відповідальності Південної похідної групи, створеної на Лемківщині за кілька місяців до початку війни. Нею керували Зеновій Матла і Тиміш Семчишин-Річка. Рої, тобто невеликі групи по 10-15 осіб, які входили до складу підгруп, пересувалися автомобільним і гужовим транспортом, услід за частинами Вермахту. Для проникнення у південні регіони України досить вигідним був шлях через Проскурів, Вінницю і далі на Одесу, Кривий Ріг, Запоріжжя, Нікополь, Миколаїв, Херсон. Через Проскурів на Вінницю і Київ рухалися також окремі рої Центральної похідної групи. За мемуарним джерелом, одним із таких роїв прибув до Проскурова 18 липня (10 днів тому місто залишили радянські війська), утім надовго тут не затримався, рухаючись далі, на Умань, де, за наказом очільника Південної похідної групи, мало відбутися перегруповання основних сил ⁴. Проскурів був свого роду перевальним пунктом, у якому залишили кількох функціонерів для координації руху роїв, що мали підійти до міста. До початку війни бандерівці планували розмістити тут обласний провід ОУН, утім згодом вони відмовилися від цього наміру, перенісши його до колишнього обласного міста – Кам'янець-Подільського ⁵.

Намагаючись якомога менше потрапляти на очі окупантам і успішно спрямувати на південь України нові похідні рої через Проскурів, на початку 20-х чисел липня були визначені два основні шляхи, якими мали рухатися бандерівці територією Кам'янець-Подільської області, вийшовши з Проскурова. Перший (довший) – через Деражню, Згарок, Вовковинці, Гришки і далі по території Вінниччини, другий (коротший) пролягав такими населеними пунктами, як Меджибіж, Летичів, Вербка ⁶.

До Кам'янець-Подільського, як місця розміщення обласного проводу ОУН (б), перші члени похідної групи прибули не пізніше 20 липня 1941 р., коли тут вже господарювали окупанти (радянські війська залишили місто 11 липня). Наступного дня сюди, за наказом провідника Південної похідної групи Т.Семчишина, прибув рой К-1 (його склад, на жаль, невідомий). Згодом осередок оунівців побільшав. До нього увійшли місцеві жителі. Для керівництва осередком і розгортання в області українського національного руху створили відповідний орган – езекутиву (її очолив Микола Козак). Налагоджуючи контакти з окупаційною владою, націоналісти з'ясували, що ставлення до них з боку нацистів „було крайнє негативне”.

Прибульцям відразу вказали на їхнє місце – „не політикувати”, не проваляти ініціативи, бо ви, як наголошували чужинці, „люди зайшли”. Також наказали віддати прерогативу місцевим мешканцям і працювати над вирішенням питання номер один для окупантів – збором врожаю. Тому вдалися до співпраці з місцевими діячами. У такий спосіб погодили склад міліції (100 осіб) і охоронного підрозділу (20 осіб). Було сформовано і обласну управу у складі 11 членів. Основні завдання ексекутиви ОУН (б) Кам’янець-Подільської області полягало в тому, щоб, за Миколою Козаком, „працювати над господарською розбудовою області, а рівночасно розбудовувати організаційну сітку, яка по нашому відході з цього терену – (що є можливе) - сама могла б вимагати й провадити тутешні маси до нашої найвищої цілі – Сам[остійної] Соборної Укр[аїнської] Держави.

Ми повинні, – продовжував цей діяч, – опанувати місцеві уряди і розв’язувати всі справи з націоналістичної точки бачення. Перевести список фахових сил по професіям, щоби знати, якими силами розпоряджаємо. Організовані наші люде мають стояти на належному рівні, щоби дати приклад прочим людяма, на це звернути увагу. Не бавмося у провідництво, лише спільними силами змагаймо до спільної мети”⁷.

Намагаючись створити мережу націоналістичних груп, ексекутива зосередила свою увагу на найближчу сільську місцевість. Поява нових оунівських осередків, на жаль, не піддається підрахунку, оскільки вони існували на конспіративних засадах. Про окремі з них стало відомо у післявоєнний період, коли спецвійська МДБ СРСР, за допомогою агентів, викривали загони бойовиків ОУН-УПА. Один із таких осередків викрили у с.Кадиївці Кам’янець-Подільського району. У ході слідства було встановлено, що він виник 10 липня 1941 р., тобто ще до приходу окупантів. До його складу увійшли як прибулі за Збруча оунівці, так і місцеві жителі, зокрема Микола Семенюк, Іван Мосарик, Данило Слюсар, Василь Слюсар, Микола Слюсар, Арсентій Латюк, Іван Мельник, Юхим Іванців, Григорій Семенов, Дмитро Громик, Петро Швед, Григорій Яцентюк, Олександр Трембіцький, Семен Стадник, Семен Ковальчук, Арсеній Борейко, Іван Романов, Віра Кормицька, а також Манчул (загалом щонайменше 20 осіб). Провід очолив бойовик із псевдонімом „Остап”. Члени осередку утворили сільську поліцію, проводили різного роду заходи (виступали з патріотичними промовами перед селянами, організовували читання історичної літератури, спорудили пам’ятний знак загиблим в ході національно-визвольних змагань 1919-1920 рр.). Частину названих оунівців німці розстріляли або повішали у 1943 р., оскільки в осередок заслали зрадника⁸.

Виконуючи настанови ексекутиви обласного осередку ОУН, у переважно центральні і південні райони були перебазовані похідні рої. Так, рій Івана Аксимчука із Сатанова перейшов до Чорного Острова; рій Тараса

Кметюка із Чемерівців направився до Городка, а згодом – до Фельштина. У Солобківцях, де був розміщений однойменний рій, прислали нового керівника – Мирослава Костинюка, який був більш активним і цілеспрямованим, ніж його попередник⁹. Ці та інші не названі сили отримали конкретні завдання: разом із місцевими активістами провести у багатьох населених пунктах віча з метою, по-перше, ознайомлення з Актом 30 червня 1941 р., по-друге, для виборів органів місцевого самоврядування. Крім того, на них покладалося виявлення представників попереднього режиму (причетні до діяльності НКВС, а також комуністи) з метою їх ізоляції і знищення¹⁰. 31 липня, після десяти днів перебування у Кам'янці-Подільському, провідник обласного осередку ОУН (б) звітував Крайовому Проводу, що за цей час рій К-1 провів у низці сіл віча, ліквідував тих представників радянського режиму, яких вдалося виявити¹¹.

На жаль, залишилося небагато джерел, які проливають світло на процес творення українських адміністративних структур в регіоні. І все-таки, нині достовірно відомо, що у Славутському районі мешканці сіл Вульки, Стригани, Ріпище, Бабарівка, Жукова та десятка інших упродовж липня 1941 р., на заклик членів похідних груп і керівництва обласного осередку ОУН(б), на своїх зібраннях обрали сільські управи. Інтерес до створення національних громадсько-адміністративних структур був досить великим. Так, у с.Лисичне у виборах взяли участь 285 дорослих мешканців, с.Улашнівці – 148, с.Кривин – 547¹². Враховуючи, що багато чоловіків цих населених пунктів були мобілізовані до війська, можна стверджувати, що у цих виборах взяло участь усе доросле населення, яке тут залишилося. Подібні заходи відбувалися і в інших куточках області. Так, у Проскуріві оунівці мельниківського проводу (їхня діяльність на території області не набула широкого розмаху) організували вибори міської і районної управ, міліції, а у низці населених пунктів Проскурівського району – сільських управ¹³. У Летичеві і навколишніх селах – Росохит, Костянтинів, Вовковинці, Меджибіж, Лисогірка та інших подібні заходи провели рої полковника М.Чарторийського¹⁴. Щоправда, рівень національної свідомості мешканців області, за свідченням членів похідних груп, які побували, наприклад, у с.с.Давидківці, Бахмутівці і Пархомівці був невисоким – давалися взнаки два десятиліття репресивних заходів проти учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., тих, хто був прихильником Української Народної Республіки¹⁵. Окремі організатори виборів вказували на „брак ініціативи місцевого населення», що негативно позначається на розвитку національно-організаційної справи¹⁶.

З'ясувати внесок обласного та районних осередків ОУН в справу організації самоврядних органів на території Кам'янець-Подільщини неможливо із-за відсутності відповідних джерел. Можна вважати, що, співпра-

цюючи з місцевими районними і волосними структурами, у низці районів оунівцям вдалося організувати відповідний український апарат, який незабаром був ліквідований нацистами. Встановити, у яких саме районах, крім Кам'янецького, Проскурівського, Славутського та ще кількох, оунівцям вдалося виконати завдання із формування українських самоврядних органів і міліції, поки що не вдається через брак відповідних джерел. Те ж саме стосується повного переліку населених пунктів, де появилися ці структури. Дослідники підраховали, що на всій Правобережній Україні, до якої у 1941 р. відносилася і Кам'янець-Подільська область, членам похідних груп вдалося встановити українську адміністрацію лише у 26 районах (територія нашої області поділялася на 38 районів). Що ж до західноукраїнських областей, то успіх оунівців тут був просто таки вражаючим – із 202 районів у 187 (92,6%) вони досягли поставленої мети. Пояснити такий результат не важко – у тому регіоні (Галичина і Волинь) функціонували 3140 низових осередків ОУН(б)¹⁷. Тож можна вважати, що на Кам'яниччині згадані скромні результати пояснювалися, по-перше, винищенням національно-патріотичних сил у 20-30-ті рр. в ході утвердження, посилення та розвитку радянської державної тоталітарної моделі, проведення режимом політичних зачисток та насильницької колективізації сільського господарства, по-друге, відсутністю оунівської мережі на території Радянської України. Ця структура формувалася у Західній Україні після Великого Збору ОУН у січні-лютому 1929 р.

Продовжити організаційно-політичну діяльність прибулим на Кам'яниччину оунівцям було вкрай складно. У липні з Берліна надійшов наказ затримувати членів бандерівських похідних груп, які продовжували втілювати в життя Акт незалежності й створювати українську адміністрацію¹⁸. А вже 5 вересня були здійснені арешти сотні діячів керівництва ОУН (б). Через 10 днів німецька поліція безпеки кинула за ґрати майже 2 тис. оунівців на підконтрольній німцям території України¹⁹. Допускаємо, що ці арешти не обійшли і Кам'яниччину. Після цього ОУН (б) перейшла на антинімецькі позиції, практично припинивши співпрацю з окупаційним режимом. Націоналісти остаточно повернулися до тактики підпільної боротьби, а нацисти послали проти них свій терор. Остаточно до лав ворогів гітлерівської Німеччини ОУН(б) перейшла наприкінці листопада 1941 р., коли нацисти завдали їм нових дошкульних ударів²⁰. Саме цими неочікуваними змінами і можна пояснити відсутність документів українського походження про діяльність ОУН (б) у Кам'янець-Подільській області. Що ж до нацистських джерел, то вони, як свідчить, зокрема, один із документів, датований березнем 1942 р. і виявлений у німецьких архівах французьким істориком українського походження Володимиром Косиком, в регіоні таки діяли націоналістичні сили, які поширювали в околицях

цях Кам'янця-Подільського пропагандистські документи антинімецького змісту. За це, як повідомляв начальник поліції безпеки у Берлін, були заарештовані „деякі прихильники Бандери”²¹. У іншому документі йдеться про арешти представників місцевої української інтелігенції у Кам'янці-Подільському (кілька осіб) і Чермерівцях (15 осіб), які були на націоналістичних позиціях²².

Отже, під час формування нацистського окупаційного режиму в Україні у 1941 р. складовою суспільно-політичного життя Кам'янець-Подільської області була Організація Українських Націоналістів, представлена тут членами похідних груп, які мали на меті розбудувати після Акту 30 червня українську самостійну соборну державу. В організаційно-політичному плані прибульцям, які частково спиралися на незначний місцевий національно-патріотичний актив, вдалося сформуванати у десятках населених пунктів адміністративні органи і міліцейські підрозділи майбутньої держави, які проіснували недовго. Поступово в регіоні створювалися осередки ОУН (б), які піднімали на вищий рівень організованість українців, опікувалися їх національними інтересами. Продовжити розпочате у невеликих масштабах влітку 1941 р. будівництво низового апарату майбутньої української держави на Кам'яничині не вдалося через перехід нацистів до репресій проти оунівців, місцевої інтелігенції, всіх, хто активно підтримував український національний рух. Проте досягти повної перемоги над націоналістами окупантам не вдалося, хоч і вважати цей регіон одним із активних з погляду національно-визвольної діяльності не вистачає аргументів.

Джерела та література

1. Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. У двох книгах. – К.: Наук. думка, 2011. – Кн.2. – С. 777.
2. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В.Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С.455.
3. Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі „Волинь-Поділля” (1941 – 1944 рр.) / Ю.В.Олійник, О.М.Завальнюк. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2012. – С.260.
4. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: зб. док. і матеріалів. – Львів-Київ: Літературна агенція „Піраміда”, 2001. – С.239.
5. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939-1955: [документи і матеріали] / В.Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2006. – С.46, 48.
6. Там само. – С.49.
7. Там само. – С.48, 65-66.
8. Там само. – С.56.
9. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941-1944: Док. і матеріали. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С.427-428.

10. Там само. – С.53, 56.
11. Там само. – С.66.
12. Олійник Ю.В. Зазначена праця. – С.46.
13. Держархів Хмельницької обл., ф.Р-430, оп.1, спр.4, арк.26; Сергійчук В. Зазначена праця. – С.44-45.
14. Володимирів Б. Легенда для нових борців / Б.Володимирів. – Летиців: НВФ „Синтез”, 2006. – С.39.
15. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: зб. док. і матеріалів. – Львів - Київ: Літературна агенція „Піраміда”, 2001. – С.239.
16. Сергійчук В. Зазначена праця. – С.44.
17. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – Кн.2. – С.394; Патриляк І.К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940-1942 рр. / І.К.Патриляк. – К., 2004. – С.135, 166.
18. Україна в Другій світовій війні у документах: зб. німецьких архівних документів / [Зібрав і впорядкував Володимир Косик]. – Львів, 1998. – Т.1. – С.198.
19. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального бачення / І.К.Патриляк, М.А.Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С.330.
20. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – Кн.2. – С.399.
21. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941-1942) / В.Косик. – Львів, 1998. – Т.2. – С.149.
22. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні / В.Косик. – С.568.

**ОСОБЛИВОСТІ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ
ДАВНЬОРУСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПОНИЗЗЯ
У ПЕРЕДМОНГОЛЬСЬКИЙ ЧАС**
**(за матеріалами комбінованого підплитово-грунтового
могильника XII-XIII ст. із Сокілецького мікрорегіону
на Центральному Поділлі)**

У статті проаналізовано поховальний обряд давньоруського комбінованого могильника, який використовувався населенням Сокілецького давньоруського мікрорегіону теперішньої Хмельницької області у другій пол. XII - першій пол. XIII ст.

Ключові слова: *Хмельниччина, Пониззя, Сокілець, Давня Русь, могильник, поховання, підплитові, ґрунтові, церква, ідол, прикраси.*

Справжнім дослідницьким щастям можна рахувати виявлення 1992 р. в урочищі Батарєя поблизу села Сокілець Дунаєвського району Хмельницької області комбінованого підплитово-грунтового могильника XII-XIII ст. Особливо, якщо врахувати, що перед цим за 1,2 км західніше було розпочато дослідження курганного могильника XI- першої половини XII ст. в ур. Могилки [1, с. 71-73].

Урочище Батарєя розташоване в колишньому колгоспному садку на плато правого берега р. Ущиці, між південною та центральною частиною села. Супутнє поселення лежало північно-західніше могильника. Експедицією під керівництва автора досліджено тут 99 з виявлених 100 могил. Поховання здійснені за так званим рядним методом. Майже паралельні ряди простягалися з півдня на північ. Ядро могильника складало поховання у ямах під вапняковими плитами, довкола яких були поховання, що здійснені у елементарних ґрунтових ямах. У двох випадках могили на рівні тогочасної поверхні засипані середнього розміру каменями. Плити і камені взяті з кар'єру, що розташований неподалік могильника. Крім того, за інформацією місцевих жителів, у 70-х роках ХХ століття частину плит зняв місцевий житель Сянечко Байдусь. (Чотири з них досі лежать навпроти його обійстя в ур. Бурти). Експедицією встановлено також, що ще близько десятка плит знято на початку ХІІІ ст., коли на могильнику побудували дерев'яну церкву [2, с. 13-17].

Поховання залягали на глибині -0,32-1,04 м. Тобто, окремі – майже на рівні тогочасної поверхні. Згідно традицій ХІІ-ХІІІ ст., всі кістяки були

орієнтовані головами на захід, тому задля економії місця, орієнтацію вказуватимемо лише у виняткових випадках; могили з рештками чоловіків не містили супроводжуючого інвентаря; жіночі та дівчачі – презентували традиційні для відповідного періоду розвитку Давньої Русі прикраси.

За час дослідження на могильнику виявлено 40 кістяків жінок та дівчат. З них 4 безінвентарних: підплитове пох.44 (-0,52 м), плиту з якого знято у давньоруський час, бо вона заважала побудові підвалин церкви; первинно ґрунтові пох.48 (-0,55 м), пох.52 (-0,78 м), пох.97 (-0,51 м), яке дещо зміщене від західного напрямку орієнтації на північ. Всі інші поділено за набором прикрас: від найпростішого до найскладнішого.

Наймасовішою прикрасою могильника були виготовлені з мідного, бронзового, срібного або олов'яного дроту скроневі кільця у півтора оберту. Вони використовувалися, як скроневі, так і як каблучки. Саме таке кільце було виявлено біля черепа ґрунтового пох.15 (гл. могили -0,35 м).

Спутний інвентар під плитового пох.23 (-0,77 м) складався з мідного кільця у півтора оберту, що служило за каблучку, як і у пох.40 (-0,5 м), яке на час розкопок було безплитовим (перекритим фундаментом церкви). Таке ж кільце супроводжувало кістяк первинно підплитового, але на час розкопок без наявності плити, пох.59 (-0,73 м).

По обидва боки черепа пох.78 (-0,65 м) знайдено два кільця у півтора оберту. Статеву приналежність кістяка у ґрунтовому пох.92 (-0,47 м) вдалося встановити лише завдяки двом скронеvim у півтора оберту кільцям.

Кістяк ґрунтового пох.98 лежав у ямі з нерівним дном: під черепом глибина -0,72 м, в районі стоп -0,78 м і був дещо зміщеним на північ від західної орієнтації. Два скронеvих кільця у півтора оберту знайдено під черепом. В середині одного з них знаходилося менше кільце-фіксатор.

Дно могили ґрунтового пох.81 теж було нерівним: в районі черепа – 0,58 м, в районі ніг – 0,62 м. Справа від черепа, ближче до передпліччя, лежало скронеve кільце у півтора оберту з мідного дроту. У південно-західному куті могили – кільце-каблучка з розімкненими кінцями діаметром 16 мм зі срібного дроту. У засипці – 0,09 м до дна могили – виявлено християнський символ: нижню частину зламаною у давнину бронзового хрестика. На нашу думку, хрестик був спеціально зламаний і кинутий у могилу.

Набір прикрас підплитового пох.7 (-1,04 м) складався з деформованого ще в давнину мідного скронеvого кільця у півтора оберту та витюї з срібних дротиків каблучки з розімкненими кінцями.

Кістяк ґрунтового пох.70 (-0,72 м) був частково потривожений земляними тваринками, тому підтрикутновидне кільце у півтора оберту знайдено в засипці могили над ногами. Виту зі срібних дротинок каблучку виявлено між черепом і лівим передпліччям.

По обидва боки черепа пох.83 (-0,72 м) лежали два скроневі кільця у півтора оберту. На одній з фаланг правої руки – дещо здавлене збоку кільце у півтора оберту зі срібного дроту. Вище нього – між ребер – литий кулькоподібний гудзичок.

Обабіч черепа з підплитового пох.3 (-0,65 м) лежали два мідні скроневі кільця у півтора оберту. Біля правого – залишки шкіряного паска, який зберігся завдяки впливу окину міді. Сліди паска також zostалися у вигляді смуги, що зруйнувала верхній шар покриття черепа. На одному з пальців правої руки кістяка знаходилася вита з низькопробного срібного дроту в джгутик каблучка з розімкненими кінцями.

Плиту над пох.42 (-0,46 м) зняли під час будівництва церкви. На фаланзі одного з пальців правої руки небіжчиці була вита каблучка з розімкненими кінцями, але якість матеріалу, з якого вона виготовлена, набагато гірша інших виявлених на могильнику каблучок такого ж типу. Окрім цього на і під хребцями шиї лежали фрагменти сріблотної смужки шириною 1,5 мм загальною довжиною 230 мм. Орнамент слабо виражений через сильне окислення фрагментів. Смужка, очевидно, була нашита на стоячий комір сорочки.

В могилі підплитового пох.55 лежали рештки дорослої жінки з традиційним набором прикрас: двома бронзовими скроневими кільцями у півтора оберту та витою срібною каблучкою.

Біля черепа у підплитовому пох.18 (-0,65 м) виявлено три скроневих кільця у півтора оберту. На фаланзі – традиційну срібну виту каблучку з розімкненими кінцями. Такий же набір був у підплитовому пох.27 (-0,92 м).

Зліва від черепа підплитового пох.19 (-0,85 м) виявлено два кільця у півтора оберту. Справа скроневе у півтора оберту кільце та тринамистову підвіску київського типу. На фаланзі правої руки – виту каблучку з розімкненими кінцями.

На час розкопок пох.17 (-0,6 м) не була перекрита плитою, однак стан кістяка був гарним. Супроводжуючий інвентар складали дві скроневі тринамистові підвіски, які ще називають підвісками київського типу.

Первинно підплитове пох.26 (-0,65 м) перекривали залишки фундаменту північної стінки дерев'яної церкви. Справа від черепа на шматку берести розмірами 80x100 мм, який досить чітко відбився на ґрунті і частково зберігся завдяки окису міді, лежало два скроневих кільця у півтора оберту. Зліва – кільце у півтора, з яким було зчеплене кільце під квадратної форми загнутими у дужки кінцями. Останнє було елементарною домашнього виготовлення основою для тринамистової підвіски київського типу, тлін бусинок якої простежувалися у ґрунті. На лобній кістці черепа лежав фрагмент сріблотної смужки довжиною 85 мм при ширині 15 мм. На ній орнамент у вигляді паралельних косих лінійок, замкнених між двох

паралельних по довжині стрічки ліній. У верхній частині грудної клітки знайдено мідний грибоподібний гудзичок довжиною 8 мм.

Скроневими прикрасами підплитового пох.88 (-0,94 м) були дві тринастинкові підвіски. Нижче середини червоній порожнини знайдено між фаланг правої руки фрагменти витої каблучки з сірого, крупчастого металу (олово?), що розсипався при розчищенні. Під променевою та ліктьовою кістками цієї ж руки виявлено вкладку до каблучки з напівдорогоцінного темно-вишневого каменю або скла діаметром 10 мм товщиною 2 мм. Її кант стесаний під кутом так, що одна зі сторін вужча іншої на 2 мм. У верхній частині червоній порожнини виявлено фаланги лівої руки, на одній з яких була мідна пластинчаста каблучка з розімкненими кінцями. На правій руці – нижче ліктя – виявлено два бронзових браслети діаметром, відповідно, 62 та 65 мм зі скрученими у трубку, розімкненими кінцями. Вони виготовлені з прутка ромбічного перетину товщиною 4 мм.

Зліва від шийних хребців лежав комбінований гудзичок, що складався зі скляної кульки діаметром 6 мм та залізного вушка.

До речі, плита цього поховання була значно пошкодженою, а її шматки були згромаджені у східній частині могили.

У ґрунтовому пох.93 дно могили було нерівним: біля черепа глибина 0,62 м, біля ніг – 0,64 м. Під черепом лежало сильно корозоване мідне кільце, що мало певні риси підтрикутновидності, яка вказує на можливість його використання у комплексі трибусинкової підвіски. Руки не збереглися, але на праву вказала знахідка кільця у півтора оберту, яке використовувалося як каблучка. Вздовж ший лежало чотири грибоподібних гудзичка, що були складені у «замок» головками до середини. Висота їх 6-7 мм, діаметр голівок 4-5 мм.

Пох.31 (-0,88 м), підплитове. Біля правої скроні черепа лежало 9 дротяних кілець: три у півтора оберту, шість – так звані перснеподібні. Вони були виготовлені з мідного та поганого срібного дроту. Зліва під черепом виявлено ще 9 кілець, крім згаданих вище типів, одне з них мало есоподібне завершення одного з кінців.

На середньому пальці правої руки була плетена з не менш як із п'яти срібних тонких дротинок каблучка з розімкненими кінцями. Вона сплетена у такий спосіб, що внутрішня частина плоска, а зовнішня, маючи по краю незначний валик, підтрикутновидна у розрізі. Кінці плетива розплекані, як і у витих каблучках, на конус.

У засипці могили пох.37 (-0,82 м) на глибині 0,75 м зліва від тазу лежало кільце з есоподібним кінцем, ще одне таке ж – біля правої скроні. Між ребер кістяка виявлено невеликий шматок золототканої смужки, який міг служити оздобою одягу. На фаланзі правої руки знаходилася типова срібна вита каблучка з розімкненими кінцями.

Справа під черепом пох.84 (-0,6 м) лежало есоподібне кільце, яке використовувалося як скронева прикраса. Зліва під черепом знайдено ще одне кільце такого ж типу. На одному з пальців правої руки – есоподібне кільце.

Прикрасами голови у ґрунтовому пох.58 (-0,62 м) були скроневі кільця у півтора оберту, одне з яких лежало зліва від черепа, інше – біля гомілкової кістки. Між кісток грудної клітки знайдено обламане у давнину. кільце з есоподібним кінцем. В районі розташування шлунку виявлено заржавілу голку, товстіший кінець якої був спрямований до черевної порожнини. Можливо, саме вона стала причиною смерті небіжчиці.

Супутній інвентар пох.56 (-0,68 м) складався з петлеподібного кільця та однотипного з ним меншого діаметром кільця, яке лежало біля правої скроні і використовувалося як прикраса голови. По обидва боки від черепа виявлено залишки золототканих ниток зі смужки, яка скріплювала волосся. Однак, цілком можливо, що вона могла бути елементом очілля, яке мало за основу виправлену шкіру, адже фрагменти такої простежено під скронеvim кільцем.

Жіночі прикраси у ґрунтовому пох.61 (-0,76 м) знаходилися справа від кістяка: між черепом та плечовою кісткою петлеподібне кільце з мідного дроту, таке ж, але двопетлеве, під променевою кісткою правої руки.

Пох.73 (-0,6 м) мало певне відхилення на північ. Голову небіжчиці прикрашали петлеподібне кільце, яке лежало справа від черепа на коричневому тліні, що розпався при розчищенні, та скронеve кільце у півтора оберту, довкола якого теж був такий же тлін. (Можливо, тлін – сліди берестяного короба, який вставлявся під очілля.) У засипці могили на глибині -0,52 м від сучасною поверхні /0,08 м до дна могили/ в нижній частині кістяка біля кістки лівої ноги виявлено скляну намистину діаметром 9-10 мм. Вона мала ромбічно-овальний перетин та блідо-жовтий колір скла.

Ґрунтове пох.74 (-0,66 м) як і пох.73 мало зміщену на північ орієнтацію. Зліва від черепа виявлено сім кілець, що були нанизані на шматок сріблотканої смужки: три – у півтора оберту, чотири петлеподібних, з яких три однопетельні та одне двопетельне. Характерною особливістю останніх є та, що один з їх кінців був розплесканий і скручений у трубочку проти ходу витка, наче у есоподібних кільцях.

За 0,12 м східніше кілець знайдено залишки срібного тонкостінного колта діаметром 35 мм, дужка та нижня стулки якого були відсутні. Центральним зображенням випуклої стулки є дві дужки, з'єднані у перевернений знак серця, рівний зовні і у вигляді витягнутого дубового листка з середини, зліва і справа від якого, судячи з фрагментів, були овали з перетинками в середині. Довкола цієї серцевини – підковоподібна вичурна філігрань з тоненького скрученого у пружинку срібного дротика, між якою і серцевиною припаяний бутоноподібний орнамент з тонкої срібної

смужки. Очевидно, обидві прикраси знаходилися на косі небіжчиці: верхня перетискала смужкою її, нижня прикрашала кінець коси.

Пох.76 (-0,69 м) – одне з найбагатших поховань могильника. Зліва біля черепа лежало два однопетлевих кільця, які використовувалися як скроневі, кінець одного був розплеканий та скручений у трубочку проти ходу витка. Справа від черепа виявлено ще одне однопетлеве кільце.

На лівій руці знайдено два скляних браслети діаметром 65 мм і товщиною прутків 4-5 мм кожен. Той, що знаходилося ближче до кисті, витий, ребристий. Інший – біля ліктя: голостінний, сильно патинізований, тріснутий у давнину. Це ж поховання презентувало овальні підвіски з гірського кришталю, ідентичні тим, що до того знаходили на давньоруських могильниках Буковини. Від характерної для таких прикрас срібної облямівки залишився лише слід окису. У ґрунті біля правої підвіски простежено відбиток крученого шнура (!) товщиною близько 2 мм.

Пох.85 (-0,72 м) лівій частині грудної клітки виявлено петлеподібне кільце. Дещо вище нього такого ж типу, але більш трикутновидне. Біля тазу виявлено срібний перстень. Колодочка персня – видовжений шестигранник висотою 15 мм при ширині 13 мм. На колодочці подвійною лінією крапок вигравійовано шестигранник, в середині якого /одинарною лінією/ овал зі зрізаним верхнім кінцем. В овалі – хрест з двома паралельними перекладинами: у верхній та нижній частинах. Цікава особливість: біля колодочки товщина кільця 3 мм, в тильній частині 5 мм.

Прикрасами підплитового пох.9 (-0,88 м) були мідна суцільно лита під вигляд виті каблучка, ще одна виготовлена за тією ж технологією, але побвійна, каблучка, та пластинчата з розімкненими кінцями каблучка-«обручка» – ширша з лицевого боку і вужча – з тильної. На останній – орнамент у вигляді ромбів.

Шийні хребці кістяка у підплитовому пох.49 (-0,75 м) окільцьовувала зшита з двох частин золототкана смужка загальною довжиною 200 мм, ширина якої 10 мм. Через сильне окислення не вдалося розрізнити орнамент. Вона, очевидно, як і у пох.42, нашивалася на стоячий комірець сорочки.

Набори прикрас похованих дівчаток дещо відрізняються від наборів, які знайдені біля дорослих жінок. Обабіч черепа підплитового пох.11 (-0,73 м) лежало по три скроневих кільця у півтора оберту з сірого матеріалу (олово?), що розпалися при розчищенні. Між ребер – залишки намиста, яке складалося зі скляних литих псевдовитих трубочок-пронизок довжиною до 30 мм товщиною 4 мм та бурштинових ромбічних намистинок. На правій руці було два браслети. Перший пластинчастий зі срібла з високим вмістом лігатури, ширший (14 мм) з лицевого боку, вужчий – з тильного, розімкнені кінці якого закручені у трубочку. Орнамент браслету

традиційний для часів Давньої Русі і навіть попередніх слов'янського та черняхівського періодів. Він складався з трьох секторів: в центрі – косий хрест, по обидва боки від якого були хвилясті змієвидні лінії. Кожен сектор, власне, також окантований прямими лініями. На цій же руці був другий браслет із прутка діаметром 5-6 мм, який як і скроневі кільця зі сірого матеріалу (олово?), розпався при розчищенні. В районі стоп простежено скупчення заржавілих бляшок або заклепок, які, очевидно, прикрашали взуття. Серед них знайдено заржавілу залізну намистинку довжиною 20 і товщиною 15 мм біконічну намистинку, що могла бути елементом прикраси взуття.

Дівчаче пох.29 (-0,92 м) перекривала плита. Це поховання презентувало два кільця з есоподібним кінцем: одне лежало під черепом, інше використовувалося як каблучка на одному з пальців лівої руки.

Променеву та ліктьову кістки лівої руки ґрунтового пох.75 (-0,58 м) огортав мідний пластинчастий браслет діаметром 40-42 мм, кінці якого були скручені у трубочки. Орнамент відсутній, можливо, через сильну стертість поверхні.

Пох. 87 (-0,67 м) перекривало 2 плити. Верхня – вапнякова лежала на рівні тогочасної поверхні. Нижче під нею – пластина дрібнозернистого пісковика брудно-зеленого забарвлення, що виходить на поверхню на протилежному схилі долини р.Ушиці. У лівому секторі верхньої частини черевної порожнини неподалік променевої та ліктьової кісток лівої руки знайдено ромбічну намистину з темнорожевого скла. Її довжина 37 мм, ширина 10 мм, товщина 16 мм. Ще дві такого ж типу лежали під нижньою щелепою черепа. Кожна з них – поштучна річ, тому вони дещо різняться між собою розмірами. Біля черепа та на грудях виявлено скупчення сильно патинізованих скляних бусинок діаметром 4-6 мм, товщиною 2 мм. Окремі з них простежувалися і у черевній порожнині. У кількох випадках дві-три бусинки або злиплися між собою, або первинно були своєрідною трубочкою. Склалося враження, що на небіжчиці було дві разки дрібного намиста: при цьому на верхньому, що на шії, – з двома ромбічними намистинами, на нижньому, що на рівні «сонячного сплетіння» – з однією.

Окремі поховання чоловіків та хлопчиків мали певні відмінності від основної маси. Зокрема, у пох.4 дно ями було нерівним. Глибина залягання на рівні голови, плечей – 0,72 м, біля кісток, стоп – 0,78 м. У підплицтовому пох.5 відповідно, -0,9 м та -0,75 м. Під черепом у пох. 82 глибина сягала 0,5 м, під тазом – 0,59 м, під стопами – 0,56 м.

На відміну від більшості плит могильника плита пох.32 (-0,9 м) мала виразні сліди підправлення: була видовжена, вузька, з заокругленими кінцями (2,18x0,52 x0,21 м). Особливістю дитячого пох. 28 (-0,87 м) було те, що плита, яка перекривала його надто велика, як для дитини.

Кістяк у пох.33 (-1,03 м), був зорієнтований дещо південніше від західного напрямку. До речі, найбільше відхилення на північ серед поховань могильника мало ґрунтове пох.95 (-0,49 м). До того ж відстань між ним і пох.94 складала близько 2 м, що не є характерним для основної площі поховань могильника. Така ж ситуація і з сусіднім пох.96 (-0,48 м), яке втім орієнтоване майже строго на захід. (Судячи з решток, ця людина померла у молодому віці). Можливо, це ті небіжчики, яких, як кажуть в народі, «хоронять на окопі», тобто, вони самогубці.

Чоловіче пох.38 (-0,68 м) презентувало першу на могильнику прикрасу-оберіг, а саме: дещо деформовану, пустотілу, посріблену кульку діаметром 7-9 мм з вушком вверху та двома отворами внизу.

У ґрунтовому чоловічому пох.71 (-0,88 м) виявлено комбінований гудзичок-запонку. Він складався з двох намистинок: більшої /повнішої/ з синього скла та меншої /пласкої/ з невстановленого матеріалу (можливо, перламутру), що розпалася при розчищенні. Вони були з'єднані між собою заклепкою з сірого матеріалу (олова?).

На дні могили пох.89 (-0,41 м) справа впритул до кістяка простежено чорний тлін, який лежав смужкою 50 мм при довжині 0,7 м від передпліччя до середини гомілки.

Потривожене дитяче пох.45, череп якого був розтрощений, а товсті кістки лежали купкою у східній частині могили на глибині всього -0,35 м, тобто, у верхньому шарі давньоруського часу, судячи з гарного збереження, можливо, первинно було підплитовим.

Практикували на могильнику і сімейні поховання. Наприклад, пох. 3 (-0,65 м) частково перекривало пох.4 (череп -0,72, стопи -0,78м). На це побічно вказували і плити на поверхні, які не лише доторкалися боками одна до іншої, а й разом просіли у ями. Сюди слід додати дитяче (до 3 р.) пох.2 (-0,4 м), яке знайдене на глибині -0,4 м. під плитою пох.4. Один сімейний комплекс складали також і пох.8-9 (-0,93 та -0,88м): могили розташовувалися впритул, плити запали у заповнення ям в місці дотику. Судячи з однакової глибини залягання кістяків, пох.57,58 (-0,62 м), можна припустити, що поховані належали до однієї сім'ї, але поховані вони були, очевидно, через незначний відрізок часу, бо згідно конфігурації, кожна могила була самостійною.

Пох.68, яке на час розкопок не було перекрите плитою, але, очевидно, первинно було здійснене під плитою, лежало впритул з півдня до пох.67 і було композиційно поєднане з ним, але було зміщене на схід на півчерепа. Глибина залягання 0,32-0,35 м. Незважаючи, що пох.68 було безінвентарним, судячи з кістяка, воно жіноче. Можливо, похорон обох небіжчиків здійснювався за екстремальних умов.

Пох.30 (-0,9 м) – за антропологією жіноче, композиційно пов'язане з чоловічим пох.39 (-0,48 м) і, очевидно, належало одній сім'ї, бо перекрите однією з ним плитою. Однак поховання безінвентарне.

Ряд поховань здивували своєю винятковістю. Так, судячи з поганого стану кістяка пох.6 (-0,6 м), первинно не було перекрите плитою. Але у могилі біля черепа на дні могили лежав плоский вапняковий камінь розмірами 0,2х0,16х0,1 м – своєрідна подушечка мертвому у загробному житті. Камінь-подушечку розмірами 0,15х0,12х0,05 під черепом виявлено і у пох.47 (-0,52 м). Такий досить цікавий елемент обряду має аналоги у черняхівській культурі та навіть пізньонеолітичній культурі кулястих амфор. Проте, цілком вірогідно, що у нашому випадку такий елемент, міг бути виявом прихованої симпатії до попередньої традиції могильника – використання плит, адже пох.8 та 47 не були перекриті плитами.

В ротовій порожнині черепа у пох.41 (-0,43 м) знайдено невеликий вапняковий камінчик, який теоретично міг служити «оболом смерті».

Особливістю ґрунтового пох.94 було не лише те, що під черепом глибина могили була -0,42 м, а в ногах -0,52 м. Тут поміж гомілок ближче до тазу лежав шматок стінки гончарної посудини давньоруського часу. Можливо, його спеціально поклали у цьому місці аюо кинули в засипку могили.

Супутнього інвентаря біля кістяка у підлітковому, ґрунтовому пох.16 (-0,55 м) не було, однак в засипці на глибині -0,49 м знайдено фрагмент витого дитячого браслета та характерний для цієї території у XII-XIII століттях литий мідний нагільний хрестик висотою 21 мм, шириною 17 мм з округлими потовщеннями на кінцях та квадратною серединкою, на якій зображено квадратиками косий хрест. Поблизу цього ж поховання на глибині -0,4 м виявлено видовжене каплевидне залізне вістря стріли з ромбічним перетином колючої частини, довжина якого 50 мм, ширина 9 мм, товщина 7 мм. Однак, судячи з глибини виявлення, воно не має відношення до поховального обряду.

Пох.34 (-0,5 м) було купкою складених людських кісток з двох кістяків та розтщеного черепа. Залишки лежали над частково потривоженим пох. 53, окремі кістки якого знаходилися у скупченні пох. 32.

Пох. 53 (-0,7 м) жіноче, на час розкопок без плитового перекриття. У потривоженому кістяку були відсутні кістки правої руки, більша частина ребер, хребців, променева та ліктьова кістки лівої руки, ліва частина тазу та фрагмент стегнової кістки лівої ноги. На лівій ключиці та ближньому хребці простежено слід окису міді, але конкретну знахідку – мідний литий грибоподібний гудзичок висотою 12 мм та діаметром шапочки 7 мм виявлено справа від хребта.

Чоловіче пох.24 представило новий тип перекриття могили. Воно було засипане камінням. Глибина залягання верхньої частини, що лежала insito, -0,7 м від сучасної поверхні. Нижня частина чоловічого поховання, а також

кістки однієї з рук, яка, можливо, лежала в нижній частині черевної порожнини, були свого часу потривожені і перевідкладені. Серед каменів засипки лежав хлібцеподібний діаметром 0,29 м, нижня частина якого мала виямок і сліди зарубок. Можливо, вона мала практичне призначення у язичницькому ритуалі жертвоприношення півня. Пох.99 (-0,78 м) як і пох.24, було засипане камінням на рівні тогочасної денної поверхні. З іншого боку воно, як і пох.33, було зміщене від традиційного західного напрямку орієнтації на південь. Кістяк чоловіка віком 35-45 років, що мав довжину понад 1,9 м, відмінно зберігся. На лівій частині черепа простежувався зарослий шрам довжиною 20 мм. Незважаючи на стан кістяка в могилі не виявлено шийних хребців, хоча череп лежав анатомічно правильно. Пох.100 виявлено північніше пох.99, але воно виходило за межі розкопу і, відповідно, не досліджувалося [3, с. 72-75].

1993 р. у східній частині розкопу виявлено надламаний вапняковий, квадратного перетину блок довжиною близько 1 метра. На відміну від плит він лежав віссю не схід-захід, а південь-північ, і не перекривав жодної могили. Наступного 1994 р. за 25 м північніше могильника землекопи випадково натрапили на ще один схожий за перерізом, але закруглений з одного боку, фрагмент. В парі вони склали стилізованого фалоподібного ідола довжиною 1,45 м і товщиною 0,4х0,5м.

Очевидно, ідол та хлібцеподібний камінь пох.24 були елементами одного ритуального комплексу, який використовувався у першому періоді розбудови могильнику – часі перекривання могил плитами, що є свідченням язичницького начала підплитових поховань [4, с. 75-77].

Того ж 1994 р. у центральній частині комбінованого могильника на глибині -0,3 м від сучасної поверхні виявлено залишки спаленої дерев'яної давньоруської церкви. На щастя, з усіх сторін світу впритул до неї підступали вапнякові плити ранніх поховання, що не дозволило в радянський час розорати цей унікальний об'єкт.

Церква не мала постійного суцільного фундаменту. По периметру збереглися окремі камені, на яких лежали підвалини, та простежувалися незначні фрагменти спалених колод, що утворювали обриси споруди. На основі польових обмірів довжина західної стіни складала 4,2 м, південної – 4,7 м. До східної стіни нави прилягав вітвар, викладений найдрібнішим камінням зі слідами перебування у вогні (наслідок пожежі) розмірами 3,2х2,3 м. Заслужений архітектор України І.Могитич зі Львова на основі польового матеріалу встановив, що сокілецька давньоруська церква була дводільна: до нави, розмірної на основі квадрату у 10 стародавніх ліктів (462 см) прилягав вітвар 5х7 ліктів. Поперечні зрубини викладені по осях, а повздовжні – у середину розмірних кілків. Реконструктор не виключав, що із заходу був легкий ганок, сліди якого втрачилися [5, с. 104]. У привітварній частині церкви знайдено звідницю, яку використовували для під-

тримки килимка над чашею для причастя, а також фрагменти кришки кружальної давньоруської посудини з трикутним валиком.

На сьогодні сокілецький комбінований могильник XII-XIII ст. в ур. Батарея практично досліджений на 80 відсотків. Але щоб робити остаточні висновки, потрібно вишукати кошти і завершити розкопки. Проте його вже можна вважати еталонним для розуміння поховального обряду сільського населення Пониззя у передмонгольській час.

Джерела та література:

1. Захар'єв В.А. Поховальний обряд давньоруського населення Поділля // Культура України і слов'янський світ. Тези доповідей та повідомлень. – Ч.І. – Київ, 1992. – С. 71-73.

2. Захар'єв В.А. На Галицькому порубіжжі // Літопис Хмельниччини. Краєзн. збірн. – Хмельницький, 2001. – С. 13-17.

3. Захар'єв В.А. Десять років дослідження археологічних пам'яток Сокілецького мікрорегіону // Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наук. праць. Вип. III. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.72-75.

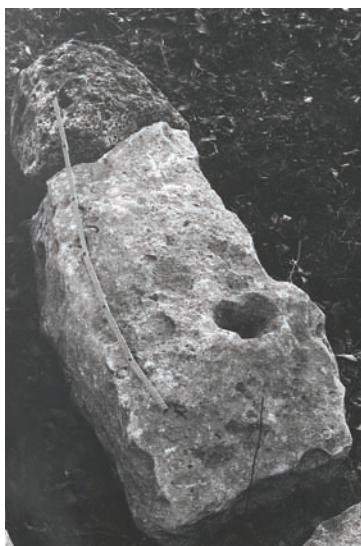
4. Захар'єв В.А. Давньоруські язичницькі та християнські святині Сокільця // Дунаєвечина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: Збірник наукових праць. Вип. III. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.75-77.

5. Захар'єв В.А., Могутич І.Р. Сокілецька давньоруська церква//Вісник інституту «Украхідпроектреставрація». – Львів, 1996. – Ч.5. – С.104.

Додатки:

*Сокілець. Фрагмент підлитового могильника XII-XIII ст.
Розкопки і фото В.Захарєва*

*Сокілець. Комбінований могильник XII-XIII ст.
в ур. Батарея. Фалоподібний ідол. Розкопки і фото В.Захарєва*

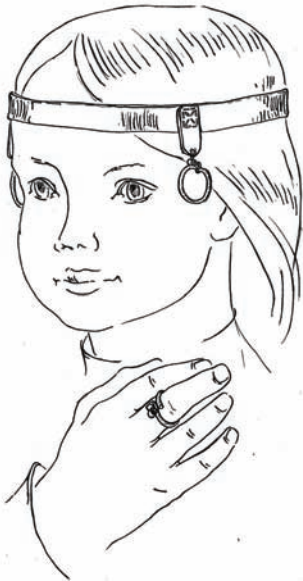
*Сокілець. Залишки церкви на комбінованому могильнику
XII-XIII ст в ур. Батарея*

Сокілець. Реконструкція комплексу прикрас 1. Худ. О. Франко.

Сокілець. Реконструкція комплексу прикрас 2

Сокілець. Реконструкція комплексу прикрас 4. Худ. О. Франко.

Сокілець. Реконструкція комплексу прикрас 5. Худ. О. Франко.

*Сокілецька давньоруська церква. Архікєтор І.Могитич.
Художник А.Буднік.*

ТРАДИЦІЙНІ ПРИКРАСИ УКРАЇНСЬКИХ ПОДОЛЯН: РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ КЛАСИФІКАЦІЇ

Не буде перебільшенням твердження, що лише за допомогою традиційних прикрас створювався цілісний та довершений комплекс буденного, а особливо святкового та обрядового вбрання українців у цілому й подолян у тому числі. До того ж народні оздоби з давніх-давен виконували у житті наших пращурів не тільки естетичну, але й оберегову функції як захист від зурочень, лихого ока, нечистої сили тощо. Причому кожен із подільських комплексів традиційного строю мав свою відповідну кількість і допустимі різновиди прикрас. І це не дивно, адже у будні дні зодягали мінімальне число оздоб, щоб під час роботи по господарству чи у полі не загубити їх і серед них передусім оберегові оздоби, тобто виготовлені з натурального каміння чи релігійного змісту (медальйони з образками, хрестики тощо). У свята носили велике розмаїття прикрас, що свідчило про достаток і заможність родини. А до обрядового, головним чином весільного комплексу народної ноші додавали ще

й спеціальні весільні оздоби (головні, нагрудні тощо).

З огляду на це традиційні жіночі й чоловічі українські оздоби загалом та подільські, зокрема, можна вважати яскравим і самобутнім явищем в історії національного мистецтва та культурній спадщині України у цілому. Саме тому народні прикраси привертали увагу дослідників і науковців, починаючи вже з другої половини XIX ст. й до сьогодні. Актуальною названа проблематика залишається й у наш час, особливо в регіональних аспектах. Бо якщо узагальнені праці з історії розвитку оздоб українців та їх особливостей на щастя вже побачили світ, то вивчення цієї теми з точки зору регіонально-локальних відмін вимагає більших результатів, ніж вони є в наявності. Не створено в цьому плані єдиної комплексної роботи, яка б всебічно характеризувала усі спільні й відмінні ознаки оригінального національного строю українців Поділля, у тому числі й традиційних прикрас.

Грунтовне дослідження народних прикрас тісно пов'язане насамперед із формуванням їх класифікації. Саме цій проблемі присвячується і наша стаття. Історіографія окресленої тематики охоплює праці із загальними описами й класифікаціями комплексу вбрання та разом і прикрас українців у цілому та подолян, зокрема, таких видатних учених й етнографів кінця XIX – початку XX ст. і радянського періоду, як: Я.Головацького (1877) [9], П.Чубинського (1877) [36], Х.Вовка (1928) [6], О.Воропая (1966) [7] та К.Матейко (1977) [26]. Безпосереднє відношення до вказаної проблемати-

ки має дослідження І.Спаського “Дукати і дукачі України” (1970) [35]. У ньому автор детально знайомить з класифікацією, призначенням і техніками виготовлення окремих видів українських традиційних жіночих оздоб, а також з їх регіональними особливостями. Різновиди народних прикрас частково розкриті у статтях А.Будзан (1976) [3] і Г.Недашківської (1988) [29].

Розширенню запропонованих класифікацій з огляду на характерні регіонально-локальні риси й відмінності комплексів убрання українців сприяли змістовні дослідження зарубіжних і вітчизняних науковців, а саме: Л.Бурачинської (1992) [4], Я.Кожолянко (1994) [19], М.Костишеної (1996) [23], К.Матейко (1996) [27], Т.Ніколаєвої (1994, 1996, 2005) [30; 31; 32], Г.Кожолянка (1999) [185], М.Білан і Г.Стельмашук (2000) [1], З.Васіної (2006) [5], О.Косміної (2008) [22] та В.Косаківського (2013) [20].

Певне значення для формування класифікації подільських прикрас і виділення їх локальних особливостей мають статті М.Дмитрієнко (1993) [11], В.Косаківського (2002) [21], Т.Гончарук (2005) [10], Л.Дяк (2005) [12], Т.Марченко (2005) [25], Т.Озерної (2006) [33], Г.Кожолянка (2010) [17] і Л.Іваневич (2013, 2014) [14; 15; 16], а також альбоми Л.Волинець (1994) [2] та О.Лихогляд (2012) [24].

Виключно традиційним оздобам українців присвячені ґрунтовні роботи науковців О.Федорчук і Г.Врочинської, які й допомогли нам закласти підґрунтя класифікації. У праці О.Федорчук “Українські народні прикраси з бісеру” (2007) [37] відображена історія процесу виготовлення виробів із бісеру на теренах України від зародження та до початку ХХ ст. Вчена проаналізувала різноманіття матеріалів, технік виконання й композиційно-художні риси цих оздоб, їх орнаментальні сюжети і колорит за регіональними ознаками. Цінність роботи посилює запропонована автором типологія українських прикрас зі скла і бісеру ХІХ – першої пол. ХХ ст. й яскравий ілюстративний матеріал.

Найширшу класифікацію традиційних прикрас українок у залежності від структури матеріалу, з якого вони виготовлені подала Г.Врочинська в роботі “Українські народні жіночі прикраси ХІХ – поч. ХХ ст.” (2008) [8]. Також дослідниця розкрила історичні аспекти виникнення та розвитку виробництва прикрас у домашніх і фабричних умовах. Крім цього проаналізувала розмаїття технологій створення традиційних прикрас та їх характерні національні, регіональні й подекуди локальні особливості. Варто відзначити насичення праці багатими ілюстраціями з музейних і приватних колекцій України.

Виникненню, розповсюдженню, типології та сучасним тенденціям у розвитку виробництва одного з поширених типів народних жіночих оздоб присвячене дослідження “Українські дукачі” краєзнавця М.Самкова

(2013) [34]. У ньому автор описує також дукати і дукачі, характерні для українців Поділля.

Загалом науковці виокремлюють жіночі й чоловічі українські народні оздоби. Так, К.Матейко виділяє жіночі прикраси, що носили на голові (чолі й вухах), грудях, руках, шії і чоловічі – для голови, грудей, на поясі [27, с. 149-159]. Серед жіночих оздоб вушні, шийні, нагрудні й наручні, а серед чоловічих – головні, нагрудні й наручні називають такі сучасні вчені, як О.Косміна [22, с. 70-71], З.Васіна [5, с. 280-283], Т.Ніколаєва [30, с. 265-275; 31, с. 105-109], Г.Стельмашук та М.Білан [1, с. 183-194].

Окрему типологію традиційних бісерних прикрас українців запропонувала дослідниця О.Федорчук, поділивши цей вид оздоб на типологічні групи, підгрупи і типи. Згідно зазначеної типології серед українських народних прикрас з бісеру XIX – I пол. XX ст. розрізняють:

I. Головні прикраси: 1) *гердани* (стрічкові та стрічкові з підвісками);

II. Шийні прикраси: 1) *гердани* (стрічкові та стрічкові з підвісками); 2) *монисто*; 3) *монисто обплетене*; 4) *плетінка об'ємна*; 5) *сілянки-коміри* (одnodільні, дводільні та зубчасті);

III. Нагрудні прикраси: 1) *гердани* (стрічкові, розеткові, кутові, хрещаті та перетинчасті); 2) *квітка*; 3) *котильон*; 4) *краватка*; 5) *плетінка об'ємна*; 6) *сілянки-коміри* (одnodільні та кризи); 7) *язик*;

IV. Поясні прикраси: *бісерні крайки* [37, титульна сторінка].

У загальній класифікації українських традиційних жіночих прикрас науковець Г.Врочинська виділяє:

1). *За ознакою способу носіння* – нагрудні та шийні оздоби, прикраси голови, вух (різновиди сережок) і рук (браслети, обручки-каблучки, персні);

2). *За матеріалом* – прикраси з натурального та штучного каміння, зі скла, з металів та інших допоміжних матеріалів [8, с. 26-30].

Аналізуючи безпосередньо народні жіночі оздоби українців Поділля, Г.Врочинська виокремлює:

1). *Нагрудні прикраси*: - бісерні кризи; - бісерні стрічки з китичками; - дукач; - “дукач”-образок; - коралове намисто; - “корольки” – ажурна сітчаста пелерина з бісеру (Заліщицький р-н Тернопілля); - ланцюжки; - монета на підвісіці; - намисто з монет; - прикраси з бісеру, нанизаного у вигляді круглого шнура; - скляне намисто; - хрестики дерев'яні (на широких шовкових стрічках);

2). *Шийні прикраси*: - гердани (герданіки) – стрічки, нанизані з різнокольорового бісеру, які щільно облягали шию з геометричним або рослинним орнаментом; - намисто з дрібних намистин (коралових; скляних кольорових або білих матових, що імітували перли; скляних дутих);

3). *Прикраси голови*: - “віночок золотий” – виплетений з соломи і по-

критий сусальним золотом; - “віночок збираний” – виготовлений із кольорової стрічки, густо наморщеної “городочками” і перенизаний дрібними скляними дутими намистинами; - “віночок сухенький” – з квітів безсмертника, нашитих на червону тасьму; - “згардочка з волочкою” – у вигляді смужки плюшу, вишитої вовняними нитками та намистом; - смужки тканини (стрічки), обшиті скляним намистом чи дрібними розетками з ниток (“пупчиками”); - стрічки, іноді обшиті квітами, намистинками і неширокими герданами з бісеру;

4). *Сережки*: - жіночі, прості за формою зі срібла або світлого сплаву; - позолочені у вигляді кілечка з кольоровим скельцем, кулькою, розеткою або півмісяцем; - дівочі з підвісками;

5). *Прикраси для рук*: - персні та обручки – у вигляді нешироких кілець зі вставками з кольорового скла [8, с. 163-168].

На нашу думку, вищезазначені прикраси голови у вигляді віночків, вінкоподібних головних уборів та вишитих різноманітними способами стрічок із тканини все ж таки варто віднести до дівочих уборів голови. А серед оздоб голови залишити лише різновиди стрічкових герданів.

Як бачимо, окремої класифікації традиційних прикрас українців Буковинського, Західного, Східного і Центрального Поділля до сьогодні ще не створено. Тому на основі аналізу існуючих матеріалів і опрацьованих власноруч фондів колекцій подільського жіночого й чоловічого вбрання Національного музею українського декоративного мистецтва України [42] і Українського центру народної культури «Музей Івана Гончара» [45] у Києві, Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАНУ [40] у Львові, Вінницького [38], Тернопільського [43], Хмельницького [46] та Чернівецького [47] обласних краєзнавчих музеїв, Тиврівського районного краєзнавчого музею [44] (Вінниччина), Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника [39] і навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка (Хмельниччина) [41] ми здійснимо спробу вперше сформуванати класифікацію традиційних оздоб подільських українців. Варто зауважити, що при складанні класифікації ми зазначали локальну приналежність певних різновидів прикрас за наявністю таких даних. В усіх інших випадках мається на увазі поширення назв оздоб у кожному субрегіоні Поділля [13].

Головною класифікаційною ознакою названої групи компонентів подільського народного комплексу вбрання слугує ознака приналежності до певної статті. Далі групу поділено на відповідні види за такою вибірковою ознакою, як функціональне використання або спосіб носіння. Отож, за визначеними критеріями у групі традиційних оздоб українців усіх локальних зон Поділля XIX – 50-х рр. XX ст. виділяють:

1). *Жіночі прикраси*, до яких за ознакою функціонального використання належать:

а). Вушні прикраси – *заушники* (*ковтки з бовтицями* – сережки з підвісками), *ковтки* (сережки – Східне Поділля (Вінниччина і Кодимський р-н, Одещина), *когутики* (*когутки, кугутки* – сережки, Буковинське Поділля), *кугутки* (сережки – Кодимський р-н, Одещина, Східне Поділля), *кульчики, сережки* (*серешки, сірежки*), *сірешки* (Вінниччина, Східне Поділля);

б). Головні прикраси (або оздобы на голову):

- *баламути* – дівоча прикраса у вигляді стрічки з герданами, котрі звисають над вухами як сережки (Західне Поділля);

- *бісерні стьоожки* – стрічки з різнокольорового бісеру як оздобні деталі для дівочих головних уборів (Буковинське та Західне Поділля);

- *гердан (валок)* – дівоча головна прикраса у вигляді вовняної стрічки-пов'язки, оздобленої бісером (с. Кривче, Борщівський р-н, Західне Поділля);

- *гердан стрічковий* – дівоча оздоба на голову у вигляді стрічки з різнокольорового бісеру, іноді нашитої на вовняну тасьму та доповненої металевими бляшками (Буковинське та Західне Поділля); прикраса до дівочого головного убору – *капелюшиння* (Буковинське Поділля);

- *гердан стрічковий з підвісками* – бісерна дівоча оздоба на голову у вигляді стрічки з підвісками, виготовлених із різнокольорового бісеру (Буковинське та Західне Поділля);

- *китички скроневі (скронені)* – різнокольорові вовняні кульки, скріплені металевими ланцюжками (Буковинське Поділля);

- *хвостач* – гердан, як бісерна прикраса до дівочого головного убору – *капелюшиння* (с. Чуньків, Заставнівський р-н, Буковинське Поділля);

в). Нагрудні прикраси:

- *баламути* (*баламута, барламуту, берламуту*) – нагрудна прикраса у вигляді довгого разка річкового бурштину; намисто із перламутрових зерен черепашок морських молюсків у дві-три низки (Східне та Центральне Поділля);

- *басма* – нагрудна оздоба у вигляді довгої стрічки з бісеру, в місці з'єднання кінців якої закріплювалось невеличке дзеркальце (Буковинське Поділля);

- *бісерна криза* – нагрудна прикраса з бісеру у вигляді широкого заокругленого коміра;

- *бісерна стрічка* – нагрудна прикраса з бісеру, обнизана *бісерними китичками*, які викладались півколом на середині грудей, прикриваючи разки намиста;

- *букет весільний* – нагрудна прикраса у вигляді букетика з барвінку та штучних квітів із різноманітного матеріалу;

- *венеціанське намисто (венеційські коралі)* – нагрудна прикраса у вигляді намиста, виготовленого із сплаву скла-смальти та інкрустованого золотом;

- *гранати* – нагрудна прикраса у вигляді довгого разка гранатів (с. Песець, Слобідка Новоушицького р-ну, Хмельниччина, Центральне Под.; Поділля);

- *гердан (герданик, герданка, гердяник)* – нагрудна оздоба у вигляді стрічки з різнокольорового бісеру, нанизаного на нитяну чи волосяну основу, що

утворюють строкатий геометричний або рослинний орнамент;

- *гердан кутовий* – нагрудна оздоба, виготовлена з однієї довгої або двох коротших, нанизаних чи тканих стрічок із кольорового бісеру (Західне Под.);

- *гердан кутовий з монетами чи медальйоном* (Гусятинський р-н; Зах. Под.);

- *гердан розетковий* – нагрудна оздоба, виготовлена з двох стрічок із кольорового бісеру, нижні кінці яких з'єднані та сплетені медальйоном-розеткою прямокутної або ромбовидної форм (Буковинське Поділля);

- *гердан стрічковий* – нагрудна прикраса у вигляді стрічки, виготовленої з різнокольорового бісеру;

- *гердан стрічковий з монетами* (Буковинське та Західне Поділля);

- *дармовиси (пацьорки)* – намисто з кольорового дутого скла (с. Горосівці, Заставнівський р-н, Буковинське Поділля);

- *дзюмбали* – гердан (Борщівщина, Західне Поділля);

- *дукати (дукачі)* – нагрудна прикраса із золотих або срібних монет, нанизаних на тасьму або шнурок; нагрудна прикраса у вигляді нашитих на фетрову основу монет (Буковинське Поділля);

- *дукач* – нагрудна прикраса із золотої або срібної монети (*монета на підвісці*) або медальйона (із зображенням святих) на ланцюжку, стрічці чи шнурку (*бідні дукачі* виготовляли з латуні, міді або олова; *дукачі-медальйони* іноді могли мати додаткове оздоблення металевими бантами чи листям, дорогоцінними каменями чи склом, підвісками тощо);

- *дукачі-образки* – нагрудна прикраса із двома круглими, оправленими в мідний обідок скельцями, між якими вкладена фольга із зображенням святого;

- *згарди (згарди)* – нагрудна прикраса у вигляді хрестиків (мідних кружляків), нанизаних у кілька рядів; різновиди герданів у вигляді бісерної плетінки або висячих ажурних шнурків (Східне (Вінниччина) та Центральне Поділля);

- *згардочки* – нагрудна прикраса з бісеру та хрестиків (Буковинське Поділля);

- *корали* (*каралі, коралі, коралове намисто, багате, добре, мудре* або *правдиве намисто, справжні* або *щирі коралі*) – нагрудна прикраса у вигляді довгого разка намиста з натуральних (*шліфованих чи рублених (тятих)*) або штучних коралів; нагрудна прикраса у вигляді скріплених між собою багатьох разків коралів (до 25), центральні намистини яких мали більший розмір та були обгорнуті мідним або срібним обручином, а іноді доповнювалися й монетами (зрідка до кінців намиста кріпили плетені з різнокольорової вовни саморобні шнури, котрі закінчувалися великими китицями); намисто з дев'яти низок щирих коралів різного розміру зі срібними обручками по центру, з'єднаних шкіряними планками та сплєтеними у косички нитками – Хмельницький р-н, Центральне Под.); коралі з 17 разків справедливого намиста (Заставнівський р-н, Буковин. Под.) чи з 29 разків штучних коралових намистин (с. Митків, Заставнівський р-н, Буковин. Под.);

- *коралі* – нагрудна прикраса у вигляді 5-12 разків натуральних коралів, на кінцях котрої були дрібні скляні сині намистини та петлі з домотканих ниток і волосіння для просування довгих червоних стрічок, що вив'язувалися у бант на поясі чи нижче (Заліщицький р-н, Тернопілля, Західне Поділля);

- “*корольки*” – ажурна сітчаста пелерина з бісеру (Заліщицький р-н Тернопілля, Західне Поділля);

- *криза* – нагрудна прикраса з бісеру у вигляді широкого заокругленого суцільно плетеного коміра, що накриває груди, плечі й спину (Західне та Буковинське Поділля);

- *ланцюжки* (*клокички*) – нагрудна прикраса у вигляді довгого разка намиста з насіння овочів, плодів (сім'я рослини клокички);

- *лускавки* – дуте скляне намисто (Борщівщина, Західне Поділля);

- *медалики* (*металики*) – медальйони із зображенням хреста або святого;

- *монисто з бісеру* (*мониста, намисто з бісеру*) – нагрудна оздоба у вигляді довгого разка з бісеру, яке намотувалося навколо шії багато разів або у вигляді декількох разків з бісеру (переважно Західне Поділля; *намисто з бісеру* у дев'ять разків – с. Чорна, Чемеровецький р-н, Центральне Под.);

- *намисто* (*монисто, пацьорки*) – нагрудна прикраса у вигляді довгого разка або декількох разків намистин з дорогих природних матеріалів (бурштину, гранатів, перлів, смальти); нагрудна прикраса у вигляді семи або більше разків, прив'язаних до однієї стрічки й зібраних із різних матеріалів (бісеру, дерев'яних і керамічних намистин, дутого і кольорового скла, дешевого каміння – Західне Поділля);

- *намисто дерев'яне* – нагрудна прикраса у вигляді одного або декількох разків намистин із дерева (с. Ставище, Дунаєвський р-н, Центральне Под.);

- *намисто з монет (намисто)* – нагрудна прикраса з однієї або декількох низок щирих (штучних) коралів і монет; нагрудна прикраса у вигляді багатьох разків різної довжини кольорових скляних намистин і металевих підвісок (монет), з'єднаних металевою пряжкою “*чепрагою*” (Буковин. Под.); нагрудна прикраса з 4-х низок щирих коралів, 3-х низок штучних коралів, 1-ї низки жовтих і блідо-зелених намистин та 6-ти срібних дукачів (Центральне Поділля);

- *пацьорки дуті (пацьорки)* – нагрудна прикраса з кольорового дутого скла; разки намиста з різнокольорового скла, переважно чеського виробництва (Західне Поділля);

- *пацьорки писані (пацьорки)* – це узорні коралі з кольорового венетійського скла (Східне та Центральне Поділля);

- *перли (перла)* – нагрудна прикраса у вигляді довгого разка перлів;

- *плетінка об'ємна* – нагрудна бісерна прикраса у вигляді довгого порожнистого шнура;

- *салби* – нагрудна прикраса з срібних монет, медальйонів або круглих бляшок, нашитих на тасьму або фетрову основу овальної чи трикутної форми (Буковинське та Західне Поділля); нагрудна прикраса з срібних монет (*дукатів, шусток*), нашитих на червону тасьму, а тоді у кілька рядів – на чорну фетрову основу у вигляді півмісяця (Буковин. Под.);

- *скляне (не дуте) або камінне намисто* – нагрудна прикраса з привізних різнобарвних скляних намистин, часто інкрустованих смальтою, емаллю, позолотою (*пацьорки* – Буковинське Поділля); нагрудна прикраса з темно-коричневих багатогранних скляних намистин кустарного виробництва (с. Куча Новоушицького р-ну, Хмельницької обл., Центральне Поділля);

- *скляне (дуте) намисто (бранзульєти, кулі, лускавки, надуванці, пацьорки)* –

нагрудна прикраса у вигляді однієї довгої або декількох коротших низок кольорового дутого скла;

- *силянка (силянка-комір)* – широка нагрудна бісерна прикраса у вигляді однодільного коміра або кризи; нагрудна прикраса з бісеру у вигляді неширокої стрічки з китичками (Хмельницький р-н, Центральне Под.);

- *смальта* – намисто зі смальти (Західне Поділля); намисто зі смальти червоного кольору – *кровавниця* (с. Виноградне, Заліщицький р-н, Зах. Под.);

- *смолянки* – нагрудна жіноча прикраса у вигляді низки коралів з глини (Західне Поділля);

- *хрестики* (переважно дерев'яні на шовкових стрічках, рідше металеві на шнурочках або ланцюжках);

- *цятки* – венетіанське намисто, яке носили жінки Буковинського Поділля; нагрудна бісерна прикраса (Буковинське Поділля);

- *френзлі* – нагрудні жіночі прикраси (Заставнівський р-н, Буковинське Под.);

- *шелести (бубонці)* – нагрудна металева прикраса у вигляді однієї або кількох низок круглих пустотілих дзвіночків з отворами “*колокілець*”, розділених поміж собою *переліжками* (Буковинське Поділля);

г). Наручні прикраси:

- прикраси на кисть руки (зустрічаються дуже рідко) – *браслети, обручі* (з металу, монет, скляних намистин, а з 20-х рр. ХХ ст. – також із дерева і натурального каміння);

- прикраси на пальці (дерев’яні або залізні – частіше мідні, рідше срібні чи золоті) – *каблучки, кільця* (Буковин. Под.), *обручі* (персні дерев’яні або залізні), *обручки* (вінчальні персні), *персні (перстні)*;

г). Нашийні (шийні) прикраси:

- *бісерна стрічка* – нашійна прикраса з вишитої бісером смужки оксамиту;

- *блискавки* – дрібне скляне намисто (Буковин. Под.);

- *галочка* – нашійна прикраса, яка складалася з вузької (до 2,5 см) смужечки червоного або синього кумачу оздобленого різнокольоровим бісером та пришитим до смужки в’язаного з різнокольорового бісеру сітчастого комірця

шириною 10-20 см (Східне та Центральне Поділля);

- *гармузи* – скляне намисто (Буковин. Под.);

- *грустали* – скляні коралі (Буковин. Под.);

- *гердан з дукачами* – нашійна бісерна прикраса у вигляді вузької шовкової стрічки вишитої спереду бісером та оздобленої підвісками-дукачами (монетами);

- *гердан стрічковий* – нашійна бісерна прикраса у вигляді стрічки виготовленої з різнокольорового бісеру, іноді нашитого на вовняну або полотнояну тасьму;

- *гердан стрічковий з підвісками* – нашійна бісерна прикраса у вигляді стрічки з підвісками, виготовленої з різнокольорового бісеру, іноді нашитого на вовняну тасьму;

- *герданик (гердяник)* – оздоба у вигляді стрічки з різнокольорового бісеру, що утворювала геометричний, рідше рослинний орнамент та щільно облягала шию, а іноді доповнювалася монетами – дукатами (Буковинське Поділля);

- *згарди (згарди)* – різновиди герданів у вигляді вузьких стрічок на шию (Східне Поділля (Вінниччина) та Центральне Поділля);

- *згардочка* – нашійна прикраса у вигляді смужки з чорного оксамиту, оздобленого різнокольоровими скляними дрібними дутими намистинами (Східне та Центральне Поділля);

- *згардочка з волічкою* (“пупчики”) – нашійна прикраса у вигляді плюшевої смужки темно-зеленого кольору чи гарусної тасьми рожевого кольору з різнокольорових вовняних ниток та з нанизаним скляним дутим намистом сріблястого кольору (Східне та Центральне Поділля);

- *коралі* – нашійна прикраса у вигляді одного або декількох разків намиста з натуральних чи штучних коралів;

- *монисто* – нашійна бісерна прикраса у вигляді короткого разка з бісеру;

- *монисто обплетене* – нашійна бісерна прикраса у вигляді разка з кульок, що мають бісерні обплетення;

- *пацьорка* – намистина, намисто (с. Писарівка, Кодимський р-н, Одещина,

Східне Поділля);

- *пацьорки* – разки намиста, тісно пов’язані навколо шиї (с. Козацьке, Балтський р-н, Одещина, Східне Поділля); нашійна прикраса у вигляді намиста з різнокольорового скла (Буковин. Под.);

- *плетінка об’ємна* – нашійна бісерна прикраса у вигляді короткого порожнистого шнура;

- *силянка (силянка-комір)* – вузька нашійна бісерна прикраса у вигляді однодільного, дводільного або зубчастого коміра (Поділля; *комір* або *комірець* – с. Куча, Новоушицький р-н, Центральне Под.; *силянка з бісеру* – Кам’янець-Подільський р-н, Центральне Под.); нашійна прикраса з бісеру у вигляді неширокої стрічки з китичками (Хмельницький р-н, Центральне Под.);

- *рубелі* – намисто з нанизаних монет (Вінниччина, Східне Поділля);

- *цятки* – нашійна прикраса у вигляді намиста (Буковин. Под.);

- *шлейник* – дівоча нашійна прикраса у вигляді смужки з чорного оксамиту, оздобленого різнокольоровими бісером (с. Загінці Деражнянського р-ну, Хмельницької обл., Центральне Поділля);

д). Поясні прикраси – *крайки* (пояси у вигляді стрічок з бісеру – переважно Буковин. та Західне Под.);

2). *Чоловічі прикраси*, до яких за ознакою функціонального використання відносяться:

а). Головні прикраси:

- *бісерні стьожки* або *гердани стрічкові* – оздоби на капелюхи у вигляді стрічки з кольорового бісеру (Буковин. і Зах. Под.; *герданіки* – Буковин. Под.);

- *букетик весільний* – головна прикраса у вигляді букетика з барвінку та живих квітів, який чіплявся до шапки (Західне Поділля);

- *віночок* або *вінок весільний* – головна прикраса у вигляді маленького (чіплявся до шапки) чи великого (накладався на шапку) вінка з барвінку і

живих квітів (Західне Поділля);

- *згарда* – прикраса для чоловічих капелюхів у вигляді чорної оксамитової смужки, розшитої різнокольоровими бісером (с. Студениця Кам'янець-

Подільського р-ну, Хмельницької обл., Центральне Поділля);

- *квітка* – прикраса до капелюха у вигляді ромбовидної картонної фігури із двома зрізаними протилежними кутами, обтягнутої нитками й оздобленої бісером (Буковинське Поділля);

- *китайка* – тканина стрічка, як прикраса до капелюха (Сх. і Центральне Под.);

б). Нагрудні прикраси:

- *басма* – нагрудна оздоба у вигляді довгої стрічки з бісеру, в місці з'єднання кінців якої закріплювалось невеличке дзеркальце (Буковинське Поділля);

- *букет весільний* – нагрудна прикраса у вигляді букетика з барвінку та живих чи штучних квітів із різноманітного матеріалу;

- *котильон (висьорок, вівсьорок, вівсьюрник, герданник, кутальйон)* – нагрудна бісерна прикраса у формі невеликого п'ятикутника переважно з підвісками (Буковин. Под. – *вівсьорок* або *вівсьюрник* кріпився на кептарі з лівого боку; Західне Поділля);

- *краватка* – нагрудна бісерна оздоба (Західне Поділля);

- *купочки* – нагрудна прикраса у вигляді весільного букетика з бісеру (Західне Поділля);

в). Наручні прикраси:

- прикраси на пальці – *обручки* (вінчальні персні);

г). Нашийні прикраси:

- *гарасівки* – тканині вовняні різнокольорові стрічки для зав'язування чоловічих сорочок, через петлі на комірі (Зах. Под.); *гарусні* червоні стрічки для зав'язування чоловічих сорочок (Зах. Под.);

- *мідна шпонка (запонка)* – для застібання коміра сорочки (Зах. Поділля);

г). Поясні прикраси:

- *застібки* для шкіряних поясів (*чересів*) у вигляді двох половинок, зчеплених одна з одною: *пряжки, чепраги* (Буковинське Поділля);

- *крайки* – пояси у вигляді стрічок з бісеру (переважно Буковин. та Зах. Под.).

Таким чином, основне розмаїття традиційних прикрас українців Поділля охоплювало більшість їх різновидів, загальнопоширених в Україні. Поруч із тим існували окремі екземпляри народних оздоб, передусім дівочих та жіночих, які були характерні лише для подолян. А декотрі з них побутували тільки в певних субрегіонах (локальних зонах) історико-етно-

графічного регіону Поділля, тобто Буковинському, Західному, Східному або Центральному. З іншого боку відомі українські традиційні прикраси на Поділлі були поширені під різними специфічно локальними назвами, що ще раз підкреслювало красу й милозвучність нашої мови і подільського говору, зокрема. Вищезазначене різнобарв'я подільських народних оздоб, на нашу думку, пояснюється специфікою перебування Поділля з найрізноманітнішими історико-етнографічними територіями України, передусім регіонами Волиню, Південно-Степовою Україною та Середньою Наддніпряниною (Подніпров'ям) та районами Буковиною, Опіллям і Покуттям. Однак представлена класифікація не претендує на завершений і остаточний варіант, оскільки в процесі подальших музейних та польових етнографічних досліджень у рамках дисертаційної роботи планується продовження її вдосконалення.

Джерела та література:

1. Білан М., Стельмашук Г. Українській стрій / М. Білан, Г. Стельмашук. – Львів: Фенікс, 2000. – 328 с.
2. Борщівщина. Народне мистецтво, побут та звичаї. Альбом – каталог музейних фондів Борщівського краєзнавчого музею / [автор тексту Любов Волинець]. – Нью-Йорк : Український музей, 1994. – 64 с.
3. Будзан А. Художні вироби з бісеру / А. Будзан // Народна творчість та етнографія. (далі НТЕ). – К., 1976. – № 1. – С. 80–85.
4. Бурачинська Л. Поділля / Л. Бурачинська // Український народний одяг (укр. і англ. мовами). – Торонто – Філадельфія, 1992. – С. 93–111.
5. Васіна З.О. Український літопис вбрання: [Книга-альбом]. Т. 2. XIII – початок XX ст. : Наук.-худож. реконструкції. Текстівки, рез. англ., рос. / З. О. Васіна. – К. : Мистецтво, 2006. – 448 с. : іл.
6. Вовк Х. Одежа / Х. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1928. – С. 124–170.
7. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етнографічний нарис / О. Воропай. [Перевидання 1966 р. (Мюнхен)]. — К. : Акціонерне видавничо-поліграфічне тов-во "Оберіг", 1993. – 592 с.
8. Врочинська Г. Українські народні жіночі прикраси XIX – поч. XX ст. / Г.°Врочинська. [Вид. 2-е, допов.]. – К. : Родовід, 2008. – 230 с. : кольор. іл.
9. Головацкий Я. Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии / Я. Ф. Головацкий. – СПб., 1877. – 85 с. с илл.
10. Гончарук Т. Український народний одяг із с. Зеленьки (Крижопільський район Вінницької області) / Т. Гончарук // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. Випуск 1. [За наук. ред. В. А. Косаківського]. – Вінниця, 2005. – С. 46–49.
11. Дмитрієнко М. Дивовижний світ червоних коралів. Добре намисто у спадщину / М.°Дмитрієнко // Подільська старовина : Зб. наук. праць / [від. ред. В.А.°Косаківський]. – Вінниця, 1993. – С. 419–422.

12. Дяк Л. Народний одяг с. Війтівки (Бершадський р-н Вінницької обл.) / Л. Дяк // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. Вип.1. / [За наук. ред. В.А. Косаківського]. — Вінниця, 2005. — С. 49–51.

13. Іваневич Л. Історико-географічні та історико-етнографічні межі дослідження народного вбрання українців Поділля / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія : № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2013. — С. 88–100.

14. Іваневич Л. Традиційне вбрання українців Західного Поділля: особливості класифікації / Л. Іваневич // Народознавчі зошити. — Львів, 2014. — № 5 (119). — С. 1062–1072.

15. Іваневич Л. Узагальнена типологія традиційного комплексу вбрання українців Східного Поділля XIX – поч. XX ст. / Л. Іваневич // Наук. зап. Вінницького держ. педагог. ун-ту ім. М.°Коцюбинського. Вип. 22. Серія: Історія: Зб. наук. пр. / [За заг. ред. проф. О.°А.°Мельничука]. — Вінниця : ДП «Держ. картографічна фабрика», 2014. — С. 123–129.

16. Іваневич Л. Матеріали для виготовлення й декорування народного вбрання українців Поділля : класифікація та особливості / Л. Іваневич // Народна творчість та етнологія: № 5 / [голов. ред. Г. Скрипник] ; НАНУ, ІМФЕ ім. М.Т.°Рильського. — К., 2014. — С. 42–54.

17. Кожолянко Г. Доповнювальні елементи традиційного народного костюма українців Буковини / Г. Кожолянко // Народна творчість та етнологія : №°1 / [гол. ред. Г. Скрипник]; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Рильського. — К., 2010. — С. 57–66.

18. Кожолянко Г. Етнографія Буковини. Монографія / Г. Кожолянко. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 384 с.: іл.

19. Кожолянко Я. Буковинський традиційний одяг / Я. Кожолянко. — Чернівці–Саскатун, 1994. — 262 с.: іл.

20. Косаківський В. Етнокультурна характеристика населення містечка Чечельника в історичному розвитку (XIX – початок XXI століття) : автореф. дис. канд. іст. н. : 07.00.05 / В.°Косаківський ; НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.°Рильського. — К., 2013. — 20 с.

21. Косаківський В. Народний одяг жителів містечка Чечельник на Східному Поділлі / В. Косаківський // Проблеми етнології, фольклористики, мистецтвознавства Поділля та Південно-Східної Волині : історія і сучасність : Науковий збірник. — Кам'янець-Подільський : Абетка—НОВА, 2002. — С. 133–141.

22. Косміна О. Традиційне вбрання українців / О. Косміна. — К. : Балтія-Друк, 2008. — Т. I. Лісостеп. — 160 с. : іл. Рез. англ.

23. Костишена М. Український народний костюм Північної Буковини. Традиції і сучасність / М. Костишена. — Чернівці : Рута, 1996. — 190 с.

24. Лихогляд О. На подіум історія виходить / О. Лихогляд. — Хмельницький : Видавець ФОП Цюпак, 2012. — 36 с.

25. Марченко Т. Народний одяг с. Кожанка (Оратівський район Вінницької області) / Т. Марченко // Матеріали до етнології Поділля : польові дослідження. Випуск 1. / [За наук. ред. В.°А. Косаківського]. — Вінниця, 2005. — С. 51–52.

26. Матейко К. Український народний одяг / К. Матейко. — К. : Наук. думка, 1977. — 224 с. : іл.
27. Матейко К. Український народний одяг : Етнографічний словник / К. Матейко. — К. : Наук. думка, 1996. — 196 с.
28. Медведчук Г. Український народний одяг подільських селян XVII – I пол. XX ст. / Г. Медведчук // Берегиня скарбів народних... / [Упоряд. А.М. Трембіцький, О.Г. Погорілець]. — Хмельницький–Меджибіж : ПП Мельник А. А., 2010. — С. 142–158.
29. Недашківська Г.Ф. Корали в народному вбранні / Г.Ф. Недашківська // НТЕ. — 1988. — № 5. — С. 56–58.
30. Николаєва Т. Історичні передумови формування традиційного одягу Поділля / Т.°Николаєва // Поділля. [Під ред. Артюх Л. Ф., Балушка В. Г., Болтарович З. Є. та ін.]. — К.: НКЦ “Доля”, 1994. — С. 260–276.
31. Николаєва Т. Історія українського костюма / Т. Николаєва. [Іл. З. Ваціної, Л.°Міненко, Т.°Николаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт]. — К. : Либідь, 1996. — 176 с. : іл.
32. Николаєва Т. Український костюм. Надія на ренесанс / Т. Николаєва. — К. : Дніпро, 2005. — 320 с.: іл.
33. Озерна Т. Ой, надіну я сережки і добре намисто... / Т. Озерна // Подільські вісті. — 2006. — 23.06. — С. 4.
34. Самков О. Українські дукачі / О. Самков. — Черкаси : Вид. ТОВ “За друга”, 2013. — 134 с.: іл.
35. Спаський І. Г. Дукачі і дукачі України / І. Г. Спаський. — К., 1970. — 167 с.
36. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной Русским географическим обществом: Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П. Чубинским. — С.-Петербург, 1877. — Т. 7. — Ч. 2. — Малоруссы Юго-Западного края. — С. 374–452.
37. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. — Львів : Свічадо, 2007. — 119 с:іл.
38. Фонди Вінницького обласного краєзнавчого музею. Група “деревокамінь”. ДК – 96, 751, 752, 821, 969, 976, 994, 1101, 1106, 1130, 1131, 1230, 1258, 1292, 1382; група “метал-зброя”. Мз – 1417-1419; група “тканини”. Т – 827, 2420, 2421, 2423, 2424, 2426, 2427, 2441, 2442, 2447, 2611, 3373, 3374, 3655, 3656, 3659, 4333.
39. Фонди Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Книга тканин. КТК – 156, 680.
40. Фонди Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (Львів). Група “етнографія і промисли”. ЕП — 21971, 21972, 21978, 21994, 21997, 22037, 22075, 22096, 22263, 22266-22268, 22273, 22294, 22295, 69325, 69350, 72703, 72706, 75233, 75267, 80529, 80530, 81754/1-8.
41. Фонди навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Книга вступу. КВ – 270, 348, 349/1-6, 408, 409, 909/1-8.

42. Фонди Національного музею українського декоративного мистецтва України. Група “вишивка”. В – 2343, 2350, 2371.

43. Фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею. Група “тканини”. Т — 227, 242, 243, 1021-1023, 1019, 1088, 1089, 1237, 2479, 2772/1-4, 4712/2, 6428, 6430-6432, 7473-7475, 8698, 9326, 9532.

44. Фонди Тиврівського районного краєзнавчого музею Вінницької області. Книга вступу. КВ — 205, 1847.

45. Фонди Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара” (Київ). Книга надходжень. КН — 9509, 15486/2-4, 17808.

46. Фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею. Група “тканини”. Т – 54, 844, 972; група “науково-допоміжний фонд”. Нд – 5839; група “скло”. С – 86, 87, 120, 183, 437, 685, 686, 688.

47. Фонди Чернівецького обласного краєзнавчого музею. Група “історико-речова група III”. III – 4047-4053, 4156, 4517, 4518, 4520, 4521, 4522, 5043, 5044, 5074, 5075, 5152, 5166, 5167, 5169, 5170-5174, 7630, 7631, 7632, 10006, 10436, 10437, 12162, 12268-12274, 12277, 12745, 16347, 16350.

Список скорочень

Буковин. Под. – Буковинське Поділля

Зах. Под. – Західне Поділля

Сх. Под. – Східне Поділля

Под. - Поділля

Клімчук Ю.А.
м. Кам'янець-Подільський

ПОДОЛЯНИН ГЕОРГІЙ ЛИПНИЦЬКИЙ – УЧАСНИК ІТАЛІЙСЬКОГО АНТИФАШИСТСЬКОГО РУХУ ОПОРУ

У статті автор досліджує на прикладі біографії подолянина Георгія Липницького актуальну, але малодосліджену тему участі українців в партизанських формуваннях на території Італії під час Другої світової війни в 1943-1945 роках.

Ключові слова: Друга світова війна, рух Опору, полон, м. Тревізо, загін «Престо», бригада «Бочія», батальйон «Джузеппе Фабріс», демобілізація.

Вже минуло 70 років після закінчення Другої світової війни, а тема руху Опору нацистським загарбникам в країнах Європи, участі в ньому громадян України ще не знайшла достатнього висвітлення і потребує належної уваги з боку істориків [1]. Особливо такі дослідження актуальні на сучасному етапі історії України, в контексті європейської інтеграції нашої держави.

В умовах сталінського режиму потрапити в «полон» вважалося ганебною зрадою. Більше того, був виданий наказ Ставки Верховного Головнокомандуючого Червоної Армії № 270 від 16.08.1941 року, в якому було чітко вказано про заборону здаватись в полон. В документі зазначалось: «Командирів і політпрацівників, що під час бою зривають з себе знаки відмінності і дезертирують в тил або здаються в полон ворогу, вважати злісними дезертирами, сім'ї яких підлягають арешту як сім'ї, що порушили присягу і зрадили свою Батьківщину».

Довгі роки чимало наших співвітчизників, побоюючись репресій, приховували факт своєї участі в антифашистській боротьбі за межами батьківщини. Знаходячись за тисячі кілометрів від рідної землі, вони вважали за краще боротися проти нацистських та фашистських поневолювачів під вигаданими іменами. На жаль, тільки через десятиліття стають відомими славні імена героїв руху Опору у країнах Європи та їх бойові подвиги [1].

Серед тих, кого називали гарібальдійцями, по імені національного героя Італії Гарібальді, хто боровся з фашизмом на землі Італії, були і вихідці з нашої області. Одним із них був і славний син подільської землі Георгій Липницький.

Народився Георгій Липницький 1922 році в Теофіполі. У 1938 році юнака призвали в армію, де він проходив службу в артилерійському полку. З перших днів війни сержант Липницький дістав звання лейтенанта і був відправлений на фронт командиром взводу розвідників 44-ї танкової дивізії [2]. У запеклих боях на землях Кіровоградщини Георгія поранили, й він потрапив у полон. А далі – два роки концтаборів у Німеччині та Італії [3].

2 вересня 1943 року Липницькому вдалося втекти з табору «Risiera», що знаходився біля міста Трієст, де він займався тим, що гнув арматуру для укріплення «каналу Муссоліні». Після двотижневих блукань лісами Північної Італії дістався до загону італійських партизанів – «Престо» [4]. Липницький вирішив, що бити ворога в Італії він зможе не гірше, ніж на рідній землі.

Липницький відразу ж включився в боротьбу проти гітлерівців, мужньо борючись у складі партизанської загону «Престо». Так, 8 червня 1944 року загін у складі 60 бійців був оточений німцями. У цей час Георгій Липницький опинився поза цієї зони. Проте він кинувся на допомогу своїм італійським товаришам і, наблизившись на максимальну відстань до кільця оточення, відкрив кулеметний вогонь по противнику. В результаті був пробитий пролом, що дало можливість партизанам схватитися, а також запобігти запланованій гітлерівцями облаві на мирних жителів. Сам Липницький відстрілювався до останнього патрона і був важко поранений. Перебуваючи в шпиталі Липницький мріяв повернутись у ряди партизан і знищити ворога [5].

Цей подвиг був названий італійцями прикладом «блискучого і справжнього героїзму», «стійкою і рішучою волею до власної самопожертви» [6, с. 121].

Місто Тревизо було одним із центрів партизанського руху на Аппенінах. Тут проти німецьких окупантів боролися кілька бригад Опору.

Саме тут для Георгія розпочалася інша війна – він у складі загону брав участь у багатьох операціях, які проводила партизанська бригада «Бочія», до якої він перейшов згодом [7]. За короткий час опанувавши італійську мову, він став командиром ударної групи.

15 липня 1944 року Липницький у складі бригади «Бочія» брав участь у операції, де партизани, переодягнені у форму солдатів вермахту, супроводжували групу партизанів, нібито, «полонених заколотників». У сутінках вони підійшли до воріт в'язниці і німецькою мовою зажадали від часових відкрити ворота для здачі полонених. Підкоряючись правильно відданому наказом, німецька охорона виконала вимогу. Опинившись усередині в'язниці, партизани вихопили зброю, знешкодили охорону і швидко відкрили двері всіх камер. Ця операція різко підвищила моральний дух партизан і жителів міста, а бригада поповнилася на 200 осіб [6, с. 122].

Цікаво, що його нові бойові товариші ніяк не могли вимовити «Георгій Липницький», а тому називали нашого земляка на свій лад – Джорджіо Липнічі [3]. Дуже дисциплінований, виконавчий, сильний, сміливий і дивно холоднокровний український солдат швидко завоював любов і глибоку повагу партизан.

З початку вересня 1944 року перебував в пересувній бригаді «Володимиро», що входила як і бригада «Бочія» до батальйону «Джузеппе Фабріс», який дислокувався в третій зоні.

Він відразу ж проявив себе виключно дисциплінованим і активним товаришем з дуже серйозним характером, у багатьох випадках служив прикладом товаришам, і тому гідний був всілякої похвали з боку командування [8].

Брав участь разом з іншими бійцями батальйону в багатьох діях військового і політичного характеру, про найважливіші з яких ми можемо дізнатися з щоденника командира батальйону Спонкіадо Антоніо-Фортунелло:

«У вересні 1944 року брав участь у діях, спрямованих проти республіканських і німецьких збройних сил – у роззброєнні та узятті в полон 2-х чорних бригад, які пізніше були страчені.

У жовтні 1944 р. брав участь у роззброєнні казарми допоміжної поліції Карбонеро; в нападі на три міських самоврядування з відповідним знищенням важливих документів шкідливих для партизан; в саботажі на 4-х залізничних лініях, життєво важливих для супротивника та підриві мосту. Гітлерівці констатували, що при підриві мосту близько п'ятдесяти солдатів було вбито, понад двісті поранено, танки і гармати вийшли з ладу. На відновлення мосту потрібно буде не менше п'ятнадцяти днів. Вони помилилися: цей міст так і не було відбудовано до кінця війни. Партизани без втрат повернулися на базу.

У листопаді 1944 року брав участь у нападі на 2-а міських органи управління з відповідним знищенням важливих документів, ворожих партизанам; в усунення 5 фашистських шпигунів; в саботажі на 2-х важливих залізничних гілках в околицях Тревизо; у знищенні німецького поїзда, що прямував на італійський фронт. Це був не простий потяг, він ходив не за розкладом, перед його появою залізниця посилено охоронялась. Підпільникам стало відомо, що в ньому їдуть офіцери-відпускники з фронту або на фронт. Відшукували найбільш вразливі місця, але таких не було. Гітлерівці цілодобово чергували на залізниці, пускали вздовж неї вівчарок. Тоді Липницький приймає відчайдушне рішення замінювати колію біля самої станції. Фашисти не сподівались, що партизани підуть на такий ризик. А вони вночі, знявши охорону, заклали під рейки вибухівку і стали чекати. Командир заборонив навіть ворухитись. Раптом почувся гуркіт коліс потяга. А невдовзі страшенної сили вибух сколихнув ніч. Запрацювали кулемети. Зав'язався бій. Втрати німців були величезними. Партизани відійшли до лісу.

У грудні 1944 року брав участь в усунення трьох фашистських шпигунів у першій половині місяця; 7 фашистських шпигунів у другій половині місяця; в саботажі на залізниці.

У січні 1945 року брав участь у визволенні 6 товаришів, які перебували у в'язниці провінції Тревизо, а також в нападі на 2 міських органи управління з відповідним знищенням важливих документів, ворожих партизанам.

У лютому 1945 р. брав участь в усуненні 5 фашистських шпигунів, а також саботажі на 2-х залізничних лініях; в полоненні, роззброєнні і наступному усуненні 2 солдатів республіканської гвардії.

У березні 1945 р. керував діями, запропонованими командиром Антоніо Стоккіадо, у якого була бойова кличка Форгунельо, яку він носив після взяття казарми в Істране; брав участь у роззброєнні 50 ворожих республіканських елементів, а також у захопленні великої кількості автоматичної і звичайної зброї; в захопленні великої кількості обмундирування та іншого матеріалу. 40 ворожих елементів були випущені на свободу після ретельної перевірки Військового партизанського трибуналу, 10 були розстріляні як військові злочинці. У цій найнебезпечнішій операції найбільш яскраво проявилися організаторські та керівні здібності лейтенанта Червоної Армії Джорджіо Липнічі. У другій половині березня були усунені 6 інших нацистських шпигунів у співпраці з товаришем Джорджіо.

У квітні 1945 року був атакований сильний загін чорних бригад поблизу Сан-Альберто, після короткої перестрілки противник змушений був відступити, залишив 7 убитих і 4 поранених. Взяв участь у знищенні 9 нацистських шпигунів, а крім того в повному руйнуванні великого порохового складу в Кастаньоле, перешкоджаючи таким чином німецьким фашистам, у підриві та руйнуванні мостів, вулиць, залізниць, казарм і багатьох інших військових об'єктів у всій провінції. Брав участь з великою мужністю і самопожертвою в захопленні третьої комуністичної партизанської зони, допомагаючи багатьом бійцям в боротьбі проти роздроблених німецьких груп, які транспортували зброю і автомати. Брав участь, крім того, у захопленні міста Тревизо разом з іншими партизанськими підрозділами» [9].

Незабаром був призначений Комісією батальйону «Джузеппе Фабріс» головою військового партизанського трибуналу в загоні Карбонеро, і в той час йому було присвоєно звання капітана регулярної партизанської армії.

Після звільнення м. Тревизо в травні 1945 року на честь перемоги тут відбувся парад партизанських частин, серед яких урочистим маршем пройшов і батальйон Липницького [10].

У травні 1945 року група Липницького вела бойові дії на кордоні з Югославією і з'єдналася з 18-ю бригадою Національної визвольної армії Югославії [4]. Спільними зусиллями італійські та югославські патріоти

ще два місяці очищали гірські райони цих країн від залишків фашистських військ, за що 7 червня 1945 року Георгій Липницький був відзначений югославським орденом «За хоробрість» [3].

Пройшовши спеціальну перевірку 25 вересня 1945 року поновлений у військовому званні і демобілізований.

Після демобілізації Георгій Денисович повернувся на Поділля та оселився в місті Городок, де довгі роки працював у школі № 2 вчителем музики та співів. Пішов із життя ветеран у 1989 році, залишивши після себе добру й світлу пам'ять [3].

Георгій Липницький має особливий статус – він учасник італійського антифашистського опору та борець югославської армії. Його бойовий шлях та його внесок у перемогу над спільним ворогом доводять слова істориків: «У 1939 – 1945 рр. тільки єдність усіх сил, що боролися проти агресора, уможливила перемогу. І тільки усвідомивши це, ми будемо здатні перемагати зараз і в майбутньому» [11].

Джерела та літератури:

1. Європейські країни: антифашистська боротьба [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/vnz/reports/world_history/32278/

2. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Ф. 7466. Георгій Денисович Липницький, 1 арк.

3. Єсюнін С. Італійський партизан із... Теофіополя / Сергій Єсюнін // Поділля. – 2014. – № 14. – С. 14.

4. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк. 5681. Автобіографія Георгія Денисовича Липницького, 5 арк.

5. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Ф. 10235. Георгій Денисович Липницький на параді бригад італійських партизан, 1 арк.

6. Галлени М. Советские партизаны в итальянском движении Сопротивления / Мауро Галлени. – М. : Прогресс, 1988. – 229 с.

7. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк. 5680. Пропуск виданий командуючим італійської партизанської бригади «Бочія» партизану Георгію Липницькому, 1 арк.

8. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк. 5679. Інформаційний рапорт-характеристика командування італійської партизанської бригади «Бочія» на партизана Георгія Липницького, 1 арк.

9. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк. 5678. Інформаційний рапорт – характеристика командування батальйону «Джузеппе Фабріс» на Г. Липницького, 2 арк.

10. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Ф. 7467. Георгій Денисович Липницький в строю бригади італійських партизан, 1 арк.

11. Українці проти нацизму: 10 історій про співвітчизників – героїв 7 армій [Електронний ресурс]: Український інститут національної пам'яті. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/ukraintsi-proti-natsizmu-10-istorii-pro-spivvitchiznikiv-geroiv-7-armii>

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЛЬСЬКИЙ ВПЛИВ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті розглянуто окремі штрихи польського чинника у Правобережній Україні; розкрито роль польських панів-магнатів, а також місце дрібної шляхти під протекцією російської влади.

Ключові слова: поляки, шляхта, городничий, Чарторийський, російське самодержавство.

Сучасне державотворення в Україні та формування цивілізованого суспільства об'єктивно вимагають ґрунтовного вивчення і осмислення історичного минулого українського народу. Це стосується як усієї історії України, так і окремих регіонів.

Важливою, але поки що маловивченою проблемою, є проблема польського впливу в Правобережній Україні наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. Часто поза зором дослідників залишається проблема з'ясування соціальної структури польської національної меншини у складних міжнаціональних відносинах (українці, росіяни, поляки, євреї) Правобережної України. Праці сучасних авторів часто висвітлюють українсько-польські стосунки в регіоні як відверто ворожі і соціально напружені, що відповідає історичній дійсності. При цьому недостатньо висвітлено, наскільки соціально загостреними були взаємини українських селян та дрібної польської шляхти.

Інший аспект даного питання – польський чинник історичного регіону в контексті російської самодержавної політики. Саме вказаними проблемами і зумовлено написання даної статті.

До проблеми польського чинника у Правобережній Україні зверталось чимало дослідників, зокрема таких як М.Грушевський, В.Смолій, О.Реєнт, Л. Баженов, Я.Грицак, О. Гуржій, Н. Яковенко, А. Філінюк, Р. Гудь, Д. Бовуа, В. Верига та ін.

Так, А.Філінюк у монографіях і статтях з історії Правобережної України аналізує широкий спектр питання про міжнаціональні взаємини в регіоні наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. через призму соціальних трансформацій.

Визнаним дослідником даних проблем є французький вчений Д.Бовуа, який ґрунтовно вивчає поліетнічну історію Правобережної України, зокрема так званий трикутник: російська влада, польська шляхта, українське селянство.

У Правобережній Україні в 1795 р. проживало 3,4 млн. осіб, 350 тис. із були поляки, 110 тис. – євреї. Українці становили 88%, абсолютна більшість із них проживала у селі [1, с.225].

Росіян у цей період в Правобережній Україні нараховувалось всього 4 тисячі [2, с.204].

Маловивченим питанням є проблема взаємовідносин польських магнатів і російської влади. Чому, не зважаючи на втрату польської державності, наприкінці XVIII ст. у Санкт-Петербурзі проживала значна частина поляків, які займали високі державні посади в Російській імперії, особливо за Павла I і Олександра I. Чи були корисні поляки-магнати для російської державної еліти?

Наведемо конкретні факти. Ще під час поділів Речі Посполитої про-російську партію очолювала «Фамілія» – клан Чарторийських, чії маєтки були в Україні. Чарторийськ, колиска цього роду, містився на Волині.

Адам-Казимир Чарторийський, щоб уникнути конфіскації Катериною II 194 сіл і містечок на знак пошани до переможців послав до двору Катерини двох синів – Адама і Костянтина. Адам Єжи Чарторийський (1770-1861) здійснив дивовижну кар'єру при царському дворі. Близький друг юності царя Олександра I, коханець княгині Єлизавети А.Є. Чарторийський у 1804 році став міністром закордонних справ імперії. Був сенатором, членом Державної Ради, куратором Віленського університету, а в 1815 році – співзасновником конституційного Королівства Польського під російською владою. Його шлях з Росією розійшовся лише в 1831 році після еміграції в Париж [3, с.17].

Росія охоче приймала багатьох польських панів-магнатів з України. Не лише через престиж родових імен, але й завдяки їхньому багатству. На коронацію Павла I в 1797 році за місяць з'їхались десятки польських шляхтичів, щоб завірими свою відданість престолу й заслужити ласку російської влади. Так, Станіслав Понятовський, племінник останнього короля, в 1795 році продав свій замок у Горохові Володимирського повіту на Волині та виїхав в одній кареті з дядьком до Санкт-Петербурга, куди вони прибули 10 березня 1797 року і де їх вітав особисто сам Павло I [там само, с.22].

Пізніше Олександр I зблизився з групою польських магнатів: графами Браницьким, Іллінським, Ржевуським, Потоцьким, Ожаровським, князем Любомирським, які мали великі маєтки в Правобережжі і посіли високі пости в російській столиці. Виник довготривалий роман царя з М.Наришкіною (полячкою, княжною Четвертинською). Все це було сприятливим для польського панства [4, с.279].

Французький дослідник Даніель Бовуа стверджує, що на сьогодні ще не написано спеціального дослідження про верхівку польської шляхти в

Україні. Саме тому для нас є цікавою постать графа Юзефа Августа Іллінського (1766-1844), який після II-го поділу осів в Санкт-Петербурзі і подружився з Павлом I ще за довго до його сходження на престол.

У жовтні 1796 року він отримав титул камергера в Гатчині й оплатив борги майбутнього царя. Його часто запрошували на пиятики до Павла I. І саме його царевич послав перевірити достовірність про смерть Катерини II. Живучи з коштів, що надходили від маєтку у волинському Романові (сучасна Житомирська область), він за життя Павла I славився в столиці імперії великими розкошами. Після смерті останнього виїхав на свої землі і навіть відкрив єзуїтський колегіум в Романові, щоб побороти світський і польський дух шкіл, що підтримував князь Чарторийський. Романівська колегія була закрита в 1820 році після численних доносів. Але граф до кінця життя залишався прихильником російської влади [3, с.23].

Сам цар Олександр I після вигнання французів з Росії в день свого народження 12 грудня 1812 року надав амністію полякам, які воювали разом з французами. Все це дуже не сподобалось М.Кутузову [там само, с.185].

Олександр I в серпні 1814 року вітав польських генералів Домбровського і Сокольницького, які служили в армії Наполеона. Цар зустрівся з Т.Костюшком, який мешкав під Парижем. Цар розумів, що милосердя може сприяти його міжнародному престижеві та викликати вдячність польських підданих імперії [там само, с.188].

Наведені вище факти підтверджують, що незважаючи на те, що Польща втратила свою державність в результаті відомих поділів наприкінці XVIII ст., але Польща залишалась польською країною під російською владою; в ній панували польські поміщики, польська культура, мова. Це особливо простежується на Правобережжі.

Певні негативні зміни для поляків наступили за царя Миколи I, особливо після придушення польського повстання 1830-1831 рр. А до 30-х років XIX ст., як на це вказують численні дослідники, вся Правобережна Україна і навіть Київ були теренами польських політичних культурних впливів. У Києві мовою інтелектуального спілкування залишалась польська мова [5, с.185].

Цікавим у контексті польського чинника в Правобережній Україні є посада городничого – начальника російської поліції. Посада городничого була запроваджена в 1775 році і ліквідована в 1862 році у зв'язку із реформою поліції [6, с.312].

Архівні матеріали дають нам численні, що на посаді городничого здебільшого перебували російські офіцери – поляки за походженням. Ось окремі факти. Городничий містечка Летичева, відставний капітан Ф.Красновський присутній при передачі землі у власність російському поміщику І. Моркову. Саме ці землі забрали у польської поміщиці Коса-

новської у вересні 1796 року в селах Купавка й Ольчидаїв [7, арк.26, 27].

При цьому російська розвідка наприкінці XVIII ст., коли вся Правобережна Україна входила до складу Російської імперії (процес інкорпорації) уважно слідкувала за поведінкою осіб польського походження, які проживали у власних маєтках [8, арк.2].

Городничий м.Новоград-Волинського Г.Калинський, колишній підполковник російської армії, учасник російсько-турецьких війн, поляк по походженню, 1855 році звинувачується в незаконних діях. Зокрема в тому, що отримав винагороду від місцевого єврея Абрамка Велиховера і дав наказ тілесно покарати українця Опанасюка, який був старостою міського християнського товариства. Опанасюк отримав сорок ударів різками. В показах по справі городничого Г.Калинського фігурують в основному поляки: дворяни Яніцький, Сірацький, Малиновський, Меровинський, десяцький Петровський [9, арк.24, 40,160].

Городничий м.Овруча, Іван Францишек Яновський, підполковник від кавалерії в 1850 році звинувачується в розтраті казенних грошей [10, арк.57].

У м. Проскуріві в 1807 році при засіданні міського магістрату присутній городничий І.Кувшинов (росіянин за походженням, що трапляється дуже рідко). В протоколах засіданнях Проскурівського міського магістрату неодмінно фігурує єврей Абрамко Кушнір, але зовсім немає українців [11, арк.39].

Як бачимо, російська влада направляла в міста (призначення Сенату), переважно на посаду городничих, здебільшого відставних військових польського походження, які були із Правобережної України і навіть мали римо-католицьке віросповідання, що простежується в архівних справах.

Говорячи про польський чинник в суспільно-політичному житті Правобережної України, потрібно мати на увазі те, що колишня дрібна польська шляхта в силу певних причин поступово асимілювалась в українських селян. Так, волинський військовий губернатор генерал Маслов наприкінці 1838 року здійснив ревізійну поїздку по Волині і виявив чиншову шляхту, яка сплачує податки землевласникам і околичну шляхту, яка живе з обробітку власного клаптика землі. В Санкт-Петербурзі про цю дрібну шляхту навіть і не знали. Маслов пише, що ці шляхтичі не відрізняються від українських селян ні ментальністю, ні способом життя, але не платять податків, не підлягають державній службі, користуючись державними привілеями.

Так, довкола м. Овруча в селі нараховується тисяча душ, які говорять по-малоросійськи, живуть дуже бідно [12, с. 171].

Життя в таких шляхетських селах добре відомо нам з польської літератури. Письменник Ю.І. Крашевський у повісті «Хам» 1838р. розпові-

дає, що на півночі Волині в с. Сернівка проживає 240 шляхетських сімей. Шляхта в цих селах розмовляє руською мовою волинських селян, сповідує православ'я. Лише часом вживає польські слова і старі прислів'я – слід їх походження і цивілізованості. Усі претендують на один і той самий герб виданий їм королевою Боною Сфорцею. Та у відомому гербівнику Каспера Несецького їх немає [там само, с. 173].

Від себе додамо, що гербівник К.Несецького на сьогоднішній день є дуже неточний і не дає можливості простежити генеалогію шляхти. Гербівник «Корони польської», виданий у 4х томах в 1728 – 1743 рр. і пізніше перевиданий в 1839-1846 рр. , фіксує основні польські роди, без врахування шляхти Великого Князівства Литовського [там само, с. 70].

Той же Ю.І.Крашевський у повісті «Будник» (1847 р.) описує життя колишніх шляхтичів, які працюють у будах – невеликих підприємствах для випалювання попелу. Автор акцентує на рештках польськості у цих людей [там само, с. 172-173].

Серед українського населення, зокрема на території Хмельниччини, є багато людей, які мають прізвище Будник.

Негативним чинником для асиміляції дрібної шляхти була поразка польського національно-визвольного повстання 1830-1831 рр., яке проходило і в Правобережній Україні. Протягом 1832-1850 рр. близько 340 тис. шляхтичів Правобережжя було виключено з родовідних книг. Шляхтич, який мав користуватись титулом, гербом та шляхетськими привілеями, змушений був документально довести, що його батько, дід і прадід безперервно ним користувались. Подільські шляхтичі мали довести своє шляхетське походження спеціальній геральдичній комісії, що перебувала у Мінську [13, с. 178].

Таким чином, відносини асимільованих польських дрібних шляхтичів і українських селян ми не можемо назвати відверто ворожими. В цілому в Правобережній Україні польська шляхетська верхівка справляла помітний вплив на суспільно-політичне життя. Саме українсько-польські міжнаціональні відносини даного періоду і навіть пізніше базувались по формулі: польські пани-магнати і залежні українські селяни, на що неодноразово вказують дослідники. Не маючи у Правобережжі дійового чиновницького апарату, поліції і т.п., російська влада залучала до вказаних структур поляків. По суті існуюча система влади повністю відлучала російську владу над селянським життям. Селяни були повністю залежні від своїх поміщиків, якими були, як правило, багаті польські землевласники. Все це викликало масові втечі селян, особливо на Південь, а також селянські заворушення. Про цей гострий соціальний конфлікт говорить багато дослідників.

Джерела та література:

1. Філінюк А.Г. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст та містечок Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5.– С.221 - 229.
2. Шевченко А. Росіяни в Україні в аспекті сучасних етнонаціональних процесів // Етнонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / О.Б.Беренштейн, Н.А.Зіневич, В.Т.Зінич та ін.; за ред. В.І.Наулка. – К., 2001. – С.202 - 246.
3. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Переклад з французької Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
4. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України від середини XVIII до 1923 року: у двох т. – Т.2 – К., 1995. – 606 с.
5. Історія України / відп. ред. Ю.Сливка; кер.авт. кол. Ю. Зайцев; вид. 3-тє. – Львів: Світ, 2002. – 520 с..
6. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А. Ефрона. Т.IX. Типография И.А. Ефрона. – СПб, 1893. – 474 с.
7. Центральний Державний історичний Архів України (далі - ЦДІАК. України) м. Київ, Ф.210, оп.1, спр.4, арк.26, 27
8. ЦДІАК. України. – Ф.533, оп.1-а, спр.23, арк.2
9. Державний архів Житомирської області (далі - ДАЖО) Ф.18, оп.2, спр.95, арк.24, 40,160.
10. ДАЖО. – Ф.18, оп.2, спр.56, Арк.57.
11. Державний архів Хмельницької області, Ф.29, оп.1, спр.17, арк.39
12. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та управління масами (1831-1863). – К., 1996. – 415 с.
13. Гуржій О.І. Славетні битви на теренах України. / О.І.Гуржій, О.П.Рєєнт. – К.: Арій, 2012. – 336 с.: іл.

*Кучеров Г.Г.
м. Кам'янець-Подільський
Коцюк В.Д.
м. Хмельницький*

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ МОГИЛІВСЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1906-1910 рр.)

У статті розглядається проблема становлення і діяльності просвітницьких організацій Могилівського повіту Подільської губернії у 1906-1914 рр.

***Ключові слова:** “Просвіта”, товариство, Могилівський повіт, література, бібліотека-читальня.*

Одним із своєрідних явищ дореволюційної Російської імперії були культурно-освітні товариства “Просвіта”. У цей час вони займалися розв’язанням проблем духовного і освітнього розвитку населення України і були чи не єдиними громадськими організаціями, які опікувалися видавничими справами, створювали бібліотеки і читальні, засновували освітні заклади, влаштовували лекції, літературно-вокальні вечори, театральні заходи тощо.

Складність досліджуваного питання полягає у тому, що ставлення до просвітницьких товариств, їх характеристика різнилися залежно від історичної епохи, постаті дослідника та багатьох інших факторів. Початок вивчення “Просвіт” на території Поділля було покладено насамперед українськими періодичними виданнями. Так, на шпальтах часопису “Рада” систематично друкували публікації, у яких повідомлялося про ті чи інші аспекти функціонування губернського товариства. У цьому плані показові роботи А. Смолієвського¹, Подолянина², Хмурого³, Просвітянина⁴ та інших дослідників. У них акцентувалася увага на напрямках поширення просвітницького руху на Поділлі, проблемі забезпечення літературних запитів подолян, відкритті бібліотек-читалень у сільській місцевості, відносинах “Просвіти” із губернською адміністрацією, духовенства з освітянами, що мали намір вступити до товариства, участі губернського товариства у Хотинській виставці тощо. у цих статтях простежується позитивне ставлення авторів до нелегкої просвітницької роботи в умовах самодержавства.

С. Петлюра, даючи характеристику українського громадського життя у 1907 р., на шпальтах журналу “Село”, з одного боку, відзначав просвіт-

ницькі осередки як єдині, які беруть у ньому участь. З іншого, критично оцінивши склад “Просвіт” (“буржуазна інтелігенція”), вказує на їх пасивність і приходиться до висновку про “інтелігентсько-буржуазний напрям” діяльності просвітницьких товариств⁵. В іншій статті С. Петлюри зустрічаються подібні судження, зокрема, різко негативно розглядається просвітницький часопис “Світова Зірниця”, що виходив у м. Могильові-Подільському Подільської губернії. “Паном їхне” – ось загальна оцінка журналу автором⁶.

У дореволюційний період протягом 1912-1913 рр. з-під пера відомого громадського діяча І. Огієнка виходять статті, з яких ми дізнаємося про випадки ворогів українства. Так, публікація “Чи не новий похід”⁷ була зумовлена тим, що з дверей подільської “Просвіти” була зірвана табличка разом із правилами користування бібліотекою-читальнею. Вчений зауважував, що достеменно визначити авторів неправомірних дій буде важко. Але з огляду на те, що у місцевих часописах “Подільський” і “Подольские известия” стали з’являтися критичні судження на адресу губернського товариства, висновок напрашувався сам собою. І. Огієнко, згадуючи той факт, що місцеві російськомовні видання систематично лякали подільян “мазепинством”, небезпекою від подільської “Просвіти”, адміністрація забороняла проводити літературні вечорниці, задається питанням, чи не є це початком нового походу проти народу, який споконвічно проживає на своїй землі, його культури, його права говорити рідною мовою.

В іншій статті “Науковий метод україножерства” І. Огієнко, даючи рецензію на книгу відомого на той час громадського діяча, публіциста, представника російського чорносотенства С.Н. Щоголева “Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма”, став на захист подільської “Просвіти”, критично оцінивши намагання останнього скомпрометувати діяльність товариства. Автор стверджував, що С.Н. Щоголев при написанні своєї праці використав сфальсифіковані дані. Перший зазначав: “Коли людина умудрилась на 30 рядках отакого “натворити”, то що вже казати про всю суму “творчости” на 588 сторінках з 40 рядками на кожній?”⁸. Сучасний дослідник В.П. Ляхощкий у книзі “Просвітитель” підтримав захист І. Огієнко українського руху на Поділлі⁹.

Проблеми, які виникали перед просвітницькими організаціями у період самодержавства, висвітлив О. Білоусенко в 1912 р. у розвідці “Гибель “Просвит”, вміщеній у московському журналі “Украинская жизнь”. Крім невеликого екскурсу в історію товариств, що є дуже позитивним моментом, автор детально простежує передумови занепаду просвітницьких осередків, відзначає, що діяльність “Просвит” – “это история поистине тернистого пути их”¹⁰. У статті акцент робиться на тих утисках, що чинила влада прогресивній діяльності товариств. Для прикладу, наводиться

подільська “Просвіта”, яка просила владу відкрити у 25 селах бібліотеки-читальні. О. Білоусенко називає причини, за якими адміністрація відмовляла у дозволах.

Інші факти з історії подільської “Просвіти” дореволюційного періоду дослідили у своїх працях С. Валентин¹¹, В. Приходько¹², Н. Григорійв¹³ та ін.

У добу національно-визвольних змагань також з’являються розвідки із досліджуваної теми. Так, очевидець тих подій Т. Верхола був переконаний у тому, що діяльність “Просвіт” сприяла поширенню освіти серед народу. Дослідник опублікував невелику брошуру “Про “Просвіти”, у якій виклав кілька порад, зазначаючи при цьому, що “товариство повинно бути серцем селян і до його повинні горнутись всі наші люде, бо воно велику користь усім дасть”¹⁴.

Проте деякі дослідники критично оцінювали роль “Просвіт”. На нашу думку, на особливу увагу заслуговує праця В. Торського “Українська державність і нова роля “Просвіт”, опублікована у 1918 р., у якій автор критично охарактеризував діяльність товариств, зазначив, що вони були пасивними¹⁵.

У радянський період історії України просвітницька тематика фактично була закритою для широкого загалу науковців. Винятком можна вважати розвідку В. Герасименка “З українського громадського руху на Поділлі”, опубліковану у 1930 р., у якій відсутня ідеологічна тенденційність щодо просвітницьких товариств. Цінним у дослідженні є те, що автором опрацьовано матеріали архіву м. Кам’янець-Подільського, на основі яких подані відомості щодо діяльності подільської “Просвіти”, зокрема, зусилля просвітян у справі запровадження української мови у місцевій духовній семінарії, вінницькій церковно-учительській семінарії та 12 двокласних школах краю. У кінці публікації подано коротку довідку про життя і діяльність голови “Просвіти” К.Г. Солухи¹⁶.

Радянські історики через існуючі на той час ідеологічні стереотипи подавали діяльність “Просвіт” спрощено, називаючи останніх “петлюрівськими”, “буржуазними”, “націоналістичними”, “контрреволюційними”. І.Д. Золотоверхий, аналізуючи становлення української культури у 1917-1920 рр., зазначав, що діяльність “Просвіт” була “виявом українського буржуазного націоналізму”¹⁷. Власне кажучи, на яку іншу оцінку могли розраховувати просвітяни, які дбали про розвиток національної свідомості, громадської активності населення, піклувалися про виховання почуття любові до України та її славного минулого, дбали про піднесення культури тощо?

Початок першої російської революції 1905 р. підштовхнув царський режим до перегляду своєї політики щодо українського національного руху. Внаслідок цього 4 березня 1906 р. були видані тимчасові правила

для самодіяльних товариств і спілок¹⁸. Згідно документу почали виникати просвітницькі товариства на території Подільської губернії.

Відповідно до § 1 статуту подільської “Просвіти”, “товариство має на меті допомогу культурно-просвітньому розвітку українського народу на Поділлі”¹⁹. На відміну від інших губернських “Просвіт”, подільська звернула основну увагу на роботу серед сільського населення краю, зокрема, відкриття бібліотек-читалень²⁰. Одразу по губернії було розіслано кілька тисяч статутів товариства надрукованих українською мовою із закликом вести освітню роботу серед народу. Їх отримували переважно вчителі, священники, селяни, які почали проводити роботу серед місцевого населення, щоб підвищити культурно-освітній рівень подолян. Звідусіль надходили прохання до кам’янецьких просвітян допомогти заснувати бібліотеки-читальні, надіслати літературу, порадити щодо вибору пісень та п’єс, які можна було б виконувати тощо.

Протягом року від початку діяльності подільського товариства до нього надійшло 25 прохань від різних осіб дозволити їм бути завідувачами бібліотек-читалень “Просвіти”. Проте не всі прохання були задоволені. Ціною неймовірних зусиль 17 червня 1906 р. товариству вдалося відкрити філію у м. Могильові-Подільському²¹. Ця філія фактично була самостійним товариством, яке гуртувалося навколо редакції тижневика “Світова Зірниця”.

У початковий період діяльності у могилівських просвітян виникало багато проблем. Прагнення відкрити бібліотеки-читальні у селах повіту наштовхувалося на протидію із боку місцевого урядника. Крім цього, продаж літератури в осередку йшов повільно. Значною перешкодою у діяльності просвітян було також і те, що майже не поступали внески²².

І все ж таки значні зусилля могилівські просвітяни спрямовували на відкриття бібліотек-читалень у селах. Так, 24 листопада 1906 р. були проведені чергові збори ради товариства, де ухвалено рішення відкрити бібліотеки-читальні у м. Черневцях і с. Вищім Ольчедаєві. Кожна з них мала отримати українську літературу на 25 крб., а осередок у Черневцях через те, що на території цього містечка проживало багато поляків, додатково отримував польські книжки на 15 крб. Разом із тим рада Могилівської “Просвіти” дбала про юридичне забезпечення своїх філій. На зборах була вироблена інструкція для тих осіб, хто буде завідувати просвітницькими осередками²³.

Перешкодою у роботі могилівських просвітян стала позиція місцевого духовенства. Священники до просвітницької справи ставилися здебільшого вороже. Деякі з них погрожували позбавити посад тих освітян, які хотіли записатись у “Просвіту”²⁴.

Зусилля могилів-подільських просвітян привели до позитивних ре-

зультатів. Наприкінці 1906 р. було дозволено товариству відкрити бібліотеки-читальні у двох містечках Могилівського повіту: Черневцяхі Ялтушкові. Звичайно, робота товариства проходила під прискіпливим наглядом із боку влади. Інспектор народних шкіл заборонив просвітянам проводити читання україномовної літератури. Хоча у статуті прямо сказано: “товариство заводить недільні школи, повторні... споряжає народні читання”²⁵. Крім цього, саме товариство “Просвіта” має офіційну назву “українське” і вживає повсюди рідну мову.

Навіть у тих населених пунктах, де не було просвітницьких осередків, активні громадські діячі намагалися просвітити населення. Мешканець с. Плебановки Могилівського повіту В.А. Самсонович клопотався, щоб йому надали дозвіл брати участь у недільних читаннях. У зв’язку із цим подільський губернатор звернувся до справника 28 жовтня 1906 р. із розпорядженням надати детальні відомості про вік, місце проживання, віросповідання, спосіб життя, заняття, моральні якості, ступінь політичної благонадійності, судимість названої особи. Вже 30 жовтня могилівський справник надав позитивну характеристику на В.А. Самсоновича, зазначаючи, що відносно його політичної благонадійності ніяких негативних відомостей немає²⁶.

Просвітницький рух у Могилівському повіті суттєво підтримувався губернським товариством. На початковому складному етапі своєї діяльності кожна із бібліотек-читалень безкоштовно отримувала від подільської “Просвіти” літературу вартістю 25-30 крб. Книжки висилалися їй окремим особам на їх прохання. Селяни дуже цікавилися літературою, особливо історичною. Як правило, у провінцію відправлявся набір книжок артістю до 5 крб. Із метою покращення освітнього рівня людей кам’янецьким просвітянам Н.Я. Григор’єву та В.А. Сочинському доручено “скласти зразкову бібліотеку для села”²⁷. У той же час члени товариства з сільської місцевості отримували книжки вартістю до 10 крб. Водночас селяни при бажанні могли ознайомитись із статутом центральної “Просвіти”.

Зважаючи на ріст українського національного руху, влада обмежувала діяльність просвітян. Так, губернатор не дав згоди на прохання подільської “Просвіти” від 18 вересня 1906 р. відкрити бібліотеки-читальні у селах Жерді, Бабинцях, Боришківцях та Драганівці Кам’янецького повіту, а також у с. Ялтушкові-Подільському Могилівського повіту під завідуванням селян Ілії Дудки, Івана Гащука, Карпа Миронюка, Феодора Єдинака та Євфимія Нечипорука²⁸. Свою відмову адміністрація мотивувала тим, що названі особи “малограмотні” і не виявили бажання бути завідувачами. Проте голова подільської “Просвіти” К.Г. Солуха з’ясував, що ці причини надумані.

На початку 1907 р. просвітницький осередок у с. Вищий Ольчедаєв-Могилівського повіту був по суті єдиним у сільській місцевості. Багато зусиль для налагодження просвітницької справи доклав місцевий учитель

Мальований, зокрема, ним була створена і налагоджена робота бібліотеки-читальні. У ній читач міг знайти майже всю ту україномовну літературу, яка вийшла на цей час і яку постачало моголів-подільське товариство. Значна увага приділена періодичним виданням. У читальню надходили “Рада”, “Рідний край” і “Світова Зірниця”. Популярність друкованих видань була величезною. Постійно у читальні перебувало кілька неписьменних селян різного віку, які, зібравшись разом біля освіченої людини, слухали читання книжки чи газети. У недільні чи святкові дні читання проводив сам учитель, слухачів набиралося настільки багато, що читання доводилося повторювати. Разом із тим селяни брали літературу додому. За місяць від початку відкриття читальні ними було прочитано 354 книжки. З іншого боку, крім літератури, моголівські просвітяни своїм сільським однодумцям нічим не могли допомогти²⁹. Тим більше, що перші залежали від подільської “Просвіти”. На її адресу із Моголівщини надходило багато прохань прислати україномовну літературу. Однак товариство не мало можливості задовольнити і третьої частини цих прохань³⁰.

Правління Моголівської “Просвіти” надсилало до губернатора прохання про дозвіл відкрити просвітницькі осередки у краї. Так, 23 березня 1907 р. товариство звернулося із відповідним клопотанням щодо організації бібліотек-читалень у м. Лучинець, с. Немерчі, с. Дамнянах, с. Юзині Моголівського повіту, а також у с. Кисляках Гайсинського повіту відповідно під керівництвом учителя місцевого народного училища О.А. Трачука, селян З.М. Скрипника, І.А. Мензюка, С.Т. Вавшко, Ф. Николайчука³¹. Таким чином, ми бачимо, що прагнення моголівських просвітян організувати просвітницьку роботу не обмежувалися виключно своїм повітом. Проте 11 травня Гайсинський повітовий справник повідомив губернатора про те, що, на його думку, у відкритті осередку в с. Кисляках немає ніякої необхідності, оскільки село знаходиться в 3 верстах від Гайсина, у якому є російська бібліотека. У випадку утворення бібліотеки у с. Кисляк, як зазначав справник, у ній будуть проводитися збори селян, і з огляду на те, що у селі нема ні урядника, ні стражника, встановити ретельний і постійний контроль за бібліотекою та зборами селян буде важко³².

Часопис “Рада” у серпні 1907 р. писав про те, що Моголів-Подільська філія подільської “Просвіти” отримала 5 дозволів на відкриття бібліотек-читалень. Водночас із багатьох сіл надходили прохання до товариства щодо відкриття просвітницьких осередків³³. Завдяки турботам моголівських просвітян адміністрація дозволила товариству відкрити у селах Моголівського повіту усього вісім просвітницьких осередків³⁴. Правда, спроби осіб, зацікавлених в утворенні просвітницького осередку, не завжди закінчувалися успіхом. Так, у с. Следях громада знайшла приміщення і кошти для організації читальні. Мешканець цього села відвідав м. Черневіці

з метою перейняти досвід тамтешніх просвітян у налагодженні читальні. Проте цим задумам не довелося здійснитися³⁵.

Влітку 1907 р. подільська “Просвіта” була закрита. Разом із нею припинена діяльність і всіх її осередків³⁶. Частково переробивши попередній статут і обновивши свій склад, товариство відновило свою діяльність у лютому 1908 р. Це означало, що влада, закриваючи його, не мала жодних на це підстав. Як відзначав відомий громадський діяч Поділля В. Приходько, це “вже була хронологічно друга “Просвіта”³⁷. Вона діяла легально, з дозволу царської адміністрації, але під її повним контролем.

Як і під час першого етапу своєї діяльності, так і надалі “Просвіта” продовжувала зосереджувати увагу на питанні відкриття бібліотек-читалень у сільській місцевості. Це, зокрема, зазначено у статуті товариства: “заснування народних шкіл, бібліотек та читалень по селах...”³⁸. Активність подільських просвітян зрозуміла, адже у цей час, зокрема, у Могилівському повіті спостерігалось прагнення населення до просвіти. Це видно хоча б з того, що на відміну від попередніх років, коли люди фактично відхрещувалися від будь-якої книжки, зараз вони почали цікавитися літературою і навіть купувати її за власні кошти³⁹.

З одного боку, відкриття безплатних бібліотек-читалень сприяло більшому залученню селян до читання, оскільки останнім навіть при великому бажанні було важко придбати літературу чи передплатити часопис через складні соціально-економічні умови існування. Таке становище спостерігалось і у Могилівському повіті.

З іншого боку, протягом 1908 р. вийшло кілька циркулярів МВД, зокрема, 28 січня, 30 квітня і 6 вересня, у яких місцевим адміністраціям було наказано звернути увагу на неправомірну діяльність просвітницьких товариств, встановити пильний нагляд за ними⁴⁰. Міністр внутрішніх справ дав розпорядження губернаторам, градоначальникам, начальникам губернських та інших жандармських управлінь зібрати відомості про діяльність просвітницьких товариств. У розпорядженні містився пункт про необхідність з’ясувати, чи не відхилялися товариства від умов діяльності, зазначених у їхніх статутах⁴¹.

За таких несприятливих обставин утворити просвітницький осередок було складно. У січні 1909 р. мешканці с. Следі Могилівського повіту подали прохання до губернської “Просвіти” добути дозвіл відкрити у селі просвітницький осередок. Зусилля товариства були марними. Адміністрація повідомила, що бібліотеки-читальні відкрити “не дозволяється”⁴².

Головним завданням подільської “Просвіти” у 1909 р., як і раніше, була підтримка своїх філій, у тому числі, і у Могилівському повіті. Для них передплачувалися газети “Рада”, “Село”, “Рідний край”, “Світова Зірниця”. Селянинадсилали прохання до товариства вислати їм книжки, написані

українською мовою. Губернська “Просвіта” у міру можливостей задовольняла літературні потреби громадян, надаючи їм книжки у борг.

Проблема забезпечення селян літературою мала й інший ракурс. Подільська “Просвіта” повністю залежала від видавництва, оскільки сама вона не друкувала книжок. До її книгарні надходило багато пропозицій від російських видавництв та книгарень брати на комісію їх продукцію. Що ж стосується українських видавництв, то тільки “Благодійне товариство” надіслало свою літературу⁴³. Тому книгарня “Просвіти” не могла задовольнити попит на українські книжки у повному обсязі. За таких умов на допомогу прийшов часопис “Світова Зірниця” на чолі із її редактором Й. Волошиновським – відомим кооператором на Поділлі. Газета почала виходити з 23 лютого 1906 р. у Могилеві. А з 1908 по січень 1911 р. газета друкувалася у с. Пеньківці Ямпільського повіту⁴⁴. Й. Волошиновський планував видавати часопис переважно для селян. Для цього у ньому багато місця було присвячено питанням садівництва, сільського господарства, бджільництва, і, зрозуміло, розвитку кооперації. Завдяки часопису багато селян стали кооператорами. Крім цього, у газеті пояснювалися закони.

Виявом антиукраїнської політики став циркуляр П. Столипіна від 20 січня 1910 р. “Про закриття деяких іногородських товариств, які переслідують цілі”. Документ зараховував українців до “іногородцев”. З огляду на це розвиток української національної культури вважався недоцільним. А тому влада стала посилювати тиск на просвітницькі організації і згортати їх діяльність. Тим більше, що, як видно з архівних джерел, діяльність просвітницьких товариств викликала у влади серйозне занепокоєння⁴⁵.

За таких обставин подільські просвітяни намагалися використати будь-яку можливість, щоб поширити українську літературу. У 1910 р. комітет з організації сільськогосподарської виставки у с. Сербах Могилівського повіту запросив губернську “Просвіту” виставити українські книжки. Захід мав тривати один день. Проте, не маючи у цей час достатньої кількості літератури, керівництво товариства звернулося до Української книгарні у м. Києві та книгарні “Літературно-Наукового Вісника” із пропозицією “виставити книжки на виставці”⁴⁶. Через те, що захід у с. Сербах планувався короткотривалим, зазначені просвітницькі організації відмовилися. Тоді рада товариства підготувала їх своїми зусиллями, проте за кілька днів до виставки губернатор заборонив виставляти літературу⁴⁷. Це свідчило про те, що адміністрація не сприймала активність подільських просвітян.

У цей час МВД повідомило губернаторів про те, що через створення різних товариств посилилася національна відокремленість, яка загрожувала суспільному спокою та безпеці. А тому утворення подібних товариств визнавалося неприпустимим⁴⁸. Разом із тим губернаторам пропонувалося ознайомитися із діяльністю вже існуючих “иногородських” товариств і при

необхідності підняти питання про їх закриття. Як засвідчили наступні події, діяльність моголівських просвітян не відзначалася активністю.

Таким чином, у 1906-1910 рр. у зв'язку із революційними подіями 1905-1907 рр. стала можливою поява на території Моголівського повіту просвітницьких осередків – бібліотек-читалень. Місцеві просвітяни докладали максимум зусиль, щоб піднести культурно-освітній рівень населення. Своєю роботою активісти просвітницького руху не давали забути подолянам рідну мову, рідну віру, свою націю, давали людям надію на краще майбутнє. Через систематичні утиски із боку царської адміністрації робота осередків усіяло обмежувалася повним контролем влади. Унаслідок цього значних успіхів досягти не вдалося.

Джерела та література:

1. Смолівський А. Про подільську “Просвіту” // Рада. – 1906. – №1. – 15 вересня. – С.3.

2. Подолянин. Чи й тут проґавимо // Рада. – 1909. – №199. – 3 вересня (16 вересня). – С.1; Подільська “Просвіта” // Слово. – 1909. – №10. – 8 березня. – С.4-5.

3. Хмурий. Подільська “Просвіта” і Подільське духовенство // Рада. – 1907. – №2. – 3 січня. – С.3.

4. Просвітянин. З Хотинської виставки // Рада. – 1911. – №205. – 11 вересня (24 вересня). – С.1.

5. Петлюра С. З Українського життя в минулому році // Слово. – 1908. – №1. – 6 січня. – С.6.

6. Петлюра С. З Українського життя в минулому році // Слово. – 1908. – №3. – 20 січня. – С.8-10.

7. Огієнко І. Чи не новий похід // Рада. – 1912. – №294. – 25 грудня. – С.3.

8. Огієнко І. “Науковий метод україножерства” // Рада. – 1913. – №29. – 5 лютого. – С.1-2.

9. “Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона)”. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. – С.38-42.

10. Білоусенко О. Гибель “Просвита” // Украинская жизнь. – 1912. – №1. – С.29-39.

11. Валентин С. Що дали робочому людові “Просвіти” і що можуть вони йому дати? // Слово. – 1907. – №6. – 16 червня. – С.4-7.

12. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч.1. – Вид.4. – Нью-Йорк, Мюнхен: Криниця, 1967. – 184 с.

13. Григоріїв Н. Спогади Руїнника. – Львів, 1938. – 262 с.

14. Верхола Т. Про “Просвіти” (Порада, як засновувати сільські та містечкові “Просвіти”). – Проскурів: вид-во Проскурівської “Просвіти”, 1917. – С.2.

15. Торський В. Українська державність і нова роля “Просвіт”. – Вовча: Друкарня каси дрібного кредиту, 1918. – 76 с.

16. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі (1905-1917). (Пам'яті д-ра К.Г. Солухи) // За сто літ.: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. / За ред. М. Грушев-

ського. Кн.5. – Х.-К., 1930. – С.305-313.

17. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К.: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961. – 424 с.

18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.636, – Спр.647. – Ч.2. – Арк.1.

19. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.636. – Спр.647. – Ч.1. – Арк.178; Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923рр.). – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.101.

20. У подільській “Просвіті” // Рада. – 1906. – №16. – 3 жовтня. – С.3.

21. З життя “Просвіт” // Рада. – 1907. – №174. – 1 серпня. – С.3.

22. Дописи // Рада. – 1906. – №66. – 30 січня. – С.4.

23. З Українського життя // Рада. – 1906. – №71. – 6 грудня. – С.2.

24. Дописи // Рада. – 1906. – №66. – 30 листопада. – С.4.

25. Дописи // Рада. – 1906. – №74. – 9 грудня. – С.3.

26. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф.228. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.1, 3.

27. ДАХМО. – Ф.721. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.30.

28. ДАХМО. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.35.

29. З діяльності Могилівської “Просвіти” // Рада. – 1907. – №29. – 4 лютого. – С.3.

30. З газет та журналів // Світова Зірниця. – 1907. – №4. – 25 січня. – С.11.

31. ДАХМО. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.27.

32. Там само. – Арк.31.

33. Дописи // Рада. – 1907. – №181. – 10 серпня. – С.4.

34. З життя “Просвіт” // Рада. – 1907. – №174. – 1 серпня. – С.3.; Лисенко О.В. “Просвіти” Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., – 1990. – С.3, 15; О.М. Федьков З історії соціально-політичного життя Могилівщини у 1905-1907 рр. // Перша Могилів-Подільська краєзнавча конференція: матеріали та доповіді. – Могилів-Подільський, 1996. – С.67.

35. Дописи // Рада. – 1907. – №181. – 10 серпня. – С.4.

36. Просвіти в 1907 році // Рада. – 1908. – №20 – 24 січня. – С.3.

37. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч.1. – Вид.4. – Нью-Йорк, Мюнхен: Криниця, 1967. – С.131.

38. ЗПодільської“Просвіти” // Рада. – 1908. – №57. – 8 березня (21 березня). – С.1.

39. Могилів-Подільський // Світова Зірниця. – 1908. – №2. – 11 січня. – С.2.

40. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.860. – Спр.256. – Арк.154; Оп.858. – Спр.172. – Арк.1.

41. ЦДІАУК. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1236. – Арк.61.

42. Дописи // Рада. – 1909. – №51. – 4 березня (17 березня). – С.4.

43. З життя “Просвіт” // Рада. – 1909. – №267. – 26 листопада (8 грудня). – С.3.

44. Білінський М. Часописи Поділля. Історичний нарис з доби 1838-1927 рр. – Вінниця, : Вінницька державна друкарня ім. Леніна, 1927/1928. – С.19.

45. ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2198. – Арк.14.

46. ДАХМО. – Ф.721. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.32.

47. Зжиття“Просвіт” // Рада. – 1911. – №80. – 8 квітня (21 квітня). – С.3.

48. ЦДІАУК. – Ф.442.– Оп.860. – Спр.256. – Арк.22-22зв.

БУЛА КОЛИСЬ ТАКА ГАЗЕТА...

В січні 2015 року виповнилося 153 роки з часу виходу першого номера «Подольських Єпархіальних Ведомостей». Ця газета була інформатором життя православної церкви на Поділлі, а також у ній подавались відомості на побутові теми.

Часопис «Подольські Єпархіальні Ведомості» почав виходити з 1 січня 1862 року з дозволу Святійшого Синоду і благословення місцевого Архієпископа Високопреосвященнішого Подільського Іринарха. Кожний номер цього видання був у вигляді книги і мав 36 сторінок. Спочатку друкували його двічі на місяць, а передплата на рік становила 3 рубля сріблом.

Газета «Подольські Єпархіальні Ведомості» складалась із двох частин: офіційної, тобто самих «Ведомостей», та неофіційної або додатку. Перша частина включала в себе більш-менш докладний перелік подій в місцевому церковному житті з 1862 року, а друга – висвітлювала матеріали історичного, фольклорно-етнографічного, побутово-життєвого характеру, тобто газета порушувала назрілі соціальні проблеми. На її сторінках гартували своє перо вихованці Подільської духовної семінарії.

Поступово «Подольські Єпархіальні Ведомості» стають популярними не тільки серед духовенства, а і серед інтелігенції та подолян, які цікавились історією та культурою краю. Тому з 5 листопада 1865 року Первосвященний Леонтій постановив видавати часопис в кількості 1500 екземплярів на кращому папері у великому об'ємі. А з січня 1876 року газета почала виходити щотижня в кількості 52 номерів на рік.

Перші номери часопису видавались у м. Кам'янець-Подільський в друкарні Д. Крайза під пильним наглядом цензора архімандрита Іануарія. Газета виходила на російській мові.

З переходом Поділля під владу Російської імперії в 1793 році виникла потреба мати свою казенну друкарню, яка й була створена при губернському управлінні в 1798 році. Згодом у ній друкувались «Подольські Єпархіальні Ведомості».

З 1899 по 1907 роки в губернському місті діяла друкарня С. Киржацького, одного з учителів місцевої духовної семінарії. Ця друкарня обслуговувала потреби духовенства. У ній, крім різних молитовників та проповідей, видавались «Подольські Єпархіальні Ведомості».

Першими редакторами видання були ключар Кам'янецького кафедрального собору Павло Троїцький, викладач семінарії та член Консис-

торії, протоієрей Євген Струменський. Найдовше, з 1892 по 1905 роки очолював видання протоієрей Євфимій Сіцінський – відомий на Поділлі церковний і громадський діяч, історик, етнограф, археолог, краєзнавець. Він активно виступав на сторінках тижневика «Подольські Єпархіальні Ведомості».

На початку 1906 року часопис припинив своє існування, а замість нього з'явилися два інші видання – газета «Поділля» та журнал «Православне Поділля».

На сторінках «Відомостей» можна знайти багато цікавого матеріалу про церковне життя в повітах Подільської губернії, історію, звичаї, культуру того часу (XIX – поч. XX ст.), тому ці статті будуть цікаві не тільки науковцям та краєзнавцям, які досліджують історію краю, а й пізнавальні для сучасних читачів, отже їх необхідно опрацювати і подати для широкого загалу.

ЖИТТЯ І ПОБУТ УЧИТЕЛІВ ТА УЧНІВ ШАРГОРОДСЬКОЇ БУРСИ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.

У статті розглядається реальне життя вчителів і учнів Шаргородського духовного училища: матеріальне забезпечення, фінансування, житлові умови, система покарань, відносини з монастирем.

Ключові слова: навчальний заклад, скарбниця, житло, покарання, харчування.

Після перенесення богословського і філософського класів до Кам'янець-Подільського (1808 р) та утворення там повної семінарії, Шаргородська семінарія, яка рахувалась відділенням Подільської, опинилася у незavidному становищі. Отримуючи на рік 815 крб асигнаціями (асигнація – 25 коп. сріблом), вона терпіла постійні нестатки в усьому і ледве підтримувала своє існування [1, с. 15].

Навчальний заклад займав частину монастирського корпусу, яка складалася з чотирьох кімнат, кожна в довжину 15 та ширину 12 ліктів

(1 лікоть = 38-46 см) і спільної з монастирем зали, яка служила для актових зібрань і читання лекцій з філософії, риторики, поезії. Зала була розташована зовсім окремо від класів. Дві класні кімнати знаходилися на верхньому поверсі зі своїм окремим входом із західної частини приміщення (з монастирського подвір'я), а дві – на нижньому поверсі і входом з південного боку.

Усе умеблювання кімнат складалося з ікони, стола для вчителя, трьох довгих столів для учнів і парт попід стінами. Якщо взяти до уваги, що кількість учнів в одному класі доходила до ста, то неважко уявити наскільки складно було вчителю та учням у таких умовах [2, с.70].

Шаргородське училищне керівництво скаржилось на тяжкі умови до кам'янецької консисторії, але та відправляла скарги до монастиря з вимогою покращити життя учням та викладачам. Проте монастир у цей час був зайнятий побудовою нової кам'яної церкви і не міг надати належної матеріальної допомоги.

Державна скарбниця виділяла на ремонт, опалення, освітлення та письмове приладдя всього 50 крб асигнаціями. Зрозуміло, що таких коштів не вистачало на найнеобхідніше. Адже одна сажень дров вартувала від 28 до 35 крб асигнаціями, фунт свічок – 52 коп, стос білого паперу – 75 коп і сірого – 50 коп асигнаціями [3, с. 134].

Нестаток коштів і вкрай незадовільні для навчально-виховного процесу обставини негативно відбивалися як на викладанні, так і на викладачах. Кожному з викладачів доводилося читати декілька дисциплін, які мали між собою мало спільного. Наприклад, у 1815 навчальному році весь педагогічний колектив Шаргородської бурси складався з п'яти осіб. Префект, священник Петро Зушинський, крім обов'язків по парафії і діловодству, мав у неділю 15 двохгодинні уроки. За все це він отримував 160 крб асигнаціями на рік, а також 100 крб квартирних. Соборний священник Костянтин Моравський читав поезію, грецьку мову і викладав у руській школі, тобто мав біля 15 недільних уроків за річну винагороду 150 крб. Вчитель Микола Шпачинський викладав синтаксис, арифметику і німецьку мову за 120 крб у рік. Стефан Янковський за викладання у середньому граматичному класі і за уроки польської мови отримував у рік 105 крб. Вчитель нищого граматичного класу і малювання Василь Гречулевич мав винагороду 90 крб асигнаціями [4, с. 153].

Матеріальна допомога від монастиря, на яку розраховували вчителі, не дуже полегшувала нестатки. На кожного викладача з Калинівської економії потрібно було видавати: чотири корці жита (корець = 32 літра), три корця пшениці, три – гречки, два – ячменю, півкорця – гороху, півкорця – картоплі, вісім гарнців (1 гарнець = 3,279 літра) – конопляного насіння. Грошова вартість цього пайка за цінами того часу складала 30 крб асигнаціями, при цьому він видавався не завжди вчасно. З 1809 р. педагоги отримували тільки половину потрібних харчів, тому що в цьому році архимандрит Феофан розпочав будівництво храму, яке вимагало великих коштів. Феофан через особисту напругу до префекта Петра Зушинського (той розмовляв й сміявся під час проповіді Феофана в храмі) у 1811 р. відмовив йому в продовольстві. У 1814 та 1815 роках взагалі було відказано в монастирській допомозі педагогам внаслідок заворушень серед Калинівських селян, кріпаків монастиря.

Невідомий автор Калинівського церковного літопису вважав, що до заколоту привело вкрай суворе управління Феофаном і також його вимога до селян-уніатів перейти в Православ'я [4, с. 155].

При нестачі матеріальних засобів ще доводилося терпіти квартирні незручності, адже обитель не мала гуртожитку для учнів, які мешкали в будинках місцевих християн та євреїв. У більшості випадків це житло не відповідало мінімальним вимогам гігієни і педагогіки. Крім того, за відсутністю вільних кімнат командування кінного полку, який дислокувався у містечку, підселяло солдат та офіцерів в учнівські квартири. Неважко здогадатися про наслідки такого сусідства.[4. 156]/

Православне духовенство Подільської єпархії у цей час було ще дуже бідне і не могло давати гроші на утримання своїх дітей в училищі. Тому

батьки учнів давали їм провізію: муку, пшоно, картоплю, сало, масло, гриби тощо. Звичайно учні привозили харчі при поверненні на навчання з канікул. Якщо ж продуктів не вистачало, то учні отримували відпустку додому для заготівель продовольства. Зважаючи на відстань, відпустки надавалися від семи до чотирнадцяти днів. У 1805 р. таких відпусток за харчами було 30, у 1809 р. – 10. В інші роки кількість подорожей до батьків коливається від 10 до 15 разів.

Сироти утримувалися за рахунок єпархії. Таких вихованців було від 10 до 30 на рік. На кожного з них відпускалося 16 злотих на місяць. Префект особисто видавав гроші господарям, які утримували учнів. Крім цього, учні отримували необхідний одяг, білизну, взуття, підручники, письмове приладдя. На одного сироту витрачалося 17 крб 60 коп сріблом у рік. Ще двом бідним учням надавалися місця служителів при училищі з оплатою в 20 крб асигнаціями на рік [4, с. 158-159].

За незнання уроків і порушення класної дисципліни дітей фізично карали. Вживалися різки, нагаї, канчуки, палиці, лінійки. Застосовувалися ці знаряддя згідно провини: за пустощі – канчук; за невиконане завдання – різки і нагаї; за повільні й невпевнені відповіді на поставлені запитання – давалися удари лінійкою по лівій руці. За кожну допущену помилку відпускалося по декілька паль, так що у деяких рука розпухала як подушка. Права, рука робоча звільнялася від покарання. Найжорстокіше покарання було ціпком: винуватця роздягали до сорочки, клали на «барана», тобто на спину іншого хлопця, і тоді шмагали так, що аж ребра тріщали [5, с. 66].

Учень, який іноді не розумів, за що такі страждання, впадав у відчай і заради свого спасіння зважувався на втечу. Випадки втеч траплялися щорічно. У 1808 р. втікало 8 учнів, у 1809 – 11 учнів, 1810 р. – 13 семінаристів. Найчастіше хлопці тікали з надією вступити до війська. Таку втечу здійснили на початку 1805 р. учень Мікульській з риторики, Пашковський та Стебницький з поезії. Вони мали намір досягти Тульчина, де стояли кінотники, але були піймані. З корчми с. Білий Камінь голодні й замерзлі учні відправлені етапом до Шаргороду [6, с. 160].

У добу Вітчизняної війни 1812 р. патріотичні почуття Шаргородських вихованців виявилися у прагненні їх стати в ряди доблесних захисників Вітчизни. Відомо, що в цей знаменний час був навіть указ Св. Синоду про набір добровольців з духовних вихованців. На Поділлі, за розпорядженням командуючого південно-російською армією, формувалася самостійний загін ратників. Духовенство Подільської єпархії пожертвувало на нове ополчення 20 червонців золотом, 946 крб сріблом, асигнаціями і міддю 4348 крб.

Як тільки семінаристам прочитали синодальний указ, то негайно більш як 100 чоловік засвідчили своїми підписами повну готовність піти

в ополчення. Навіть пізніше, незважаючи на попередження військового й семінарського начальства у відсутності потреби в добровольцях, прохання учнів про прийняття їх на військову службу продовжувались. У 1815 рік войовничий настрій семінаристів виявився у такій силі, що це загрожувало навчальному процесу. Військовий губернатор генерал-лейтенант Бахметєв направив Ямпільського земського справника до Шаргородської семінарії, який «с полным усердием принялся за приведение в должное послушание всех учеников тамошнему училищному начальству» [7, с. 167-168]

Поряд з фактами втечі з навчального закладу звичайним явищем було пізні повернення в училище з канікул. Щоб спонукати батьків до своєчасного доправлення на навчання своїх синів, консисторія удавалася до штрафів від 50 коп до 5 крб асигнаціями і більше, дивлячись на кількість пропущених днів. Поскілки такі заходи не завжди були дієвими, то у 1815 р. було видано новий, більш суворий указ щодо любителів домашнього затишку. Згідно указу учні, які запізнилися, крім штрафу підлягали ще й «истязанию». У навчальний же час класи були порожніми через лінощі, хвороби, нестачу одягу і, особливо, за відсутністю чобіт [7, с. 169].

За таких умов існування застає Шаргородське семінарське відділення перебудова духовних училищ згідно проекту, який було затверджено Олександром I у 1814 р.

Джерела та література:

1. Причишин С. Подільські духовні школи кінця XVIII – середини XIX ст. // Православ'я на Поділлі. Матеріали наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2009. – 117 с.
2. Столетний юбилей Подольской духовной семинарии. 1798-1898 гг. – Каменец-Подольский, 1899.
3. Чарнецкий И. Исторические сведения о бывших в м. Шаргород (Могилевского уезда) духовной семинарии и духовного училище // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1894. – № 7.
4. Там само. – № 8.
5. Омикрон. Винницкие Муры как источник просвещения в крае. – Винница, 1913.
6. ПЕВ. – 1894. – № 9.
7. Там само. – № 9.

*Прокопчук В.С.
м. Кам'янець-Подільський*

ПАВЛО МИКИТОВИЧ ТРОЇЦЬКИЙ: БІЛЯ ВИТОКІВ ПОДІЛЬСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ

У статті досліджується життєвий шлях Павла Микитовича Троїцького, який у 40 – 80-х роках ХІХ ст. виявився на передових позиціях боротьби за відновлення і зміцнення православ'я на Поділлі і в Таврії, зробив чималий внесок у розвиток краєзнавства, освіти і культури.

Ключові слова: *Поділля, Кам'янець-Подільський, Таврія, Сімферополь, семінарія, гімназія, педагог, протоієрей, редактор, краєзнавець.*

У 60 – 80-ті роки ХІХ ст. його ім'я не сходило зі сторінок подільських і таврійських єпархіальних відомостей. Однак у ХХ ст. воно було забуте, як і церковні видання, витиснуті комуністичною ідеологією з духовного ужитку українців. Досі не було про нього згадки навіть у престижних виданнях про подільське краєзнавство і його чільних діячів.

Мета цієї статті – повернути сучасникам ім'я і діяння талановитого педагога і пастиря, дослідника – краєзнавця, журналіста і громадського діяча Поділля й Криму, який немало зробив для поширення освіти і біблійної моралі.

Павло Троїцький – росіянин, народився в сім'ї кафедрального протоієрея м. Смоленська, де пройшов перші студії, уроки високої моралі і доброчестя. Як і водилося в той час у священницькому середовищі, пройшов курс духовного училища, а відтак, як здібний випускник, став казенно-коштным учнем Смоленської духовної семінарії. Мав велику тягу до знань і чималі генетичні можливості, помічені семінарським керівництвом, бо 1840 року, після закінчення першого богословського класу, був направлений для продовження освіти в Московську духовну академію, яку закінчив 1844 р. у званні магістра богослов'я [9, с. 217].

Отримав направлення на Поділля, яке потребувало кваліфікованих кадрів як викладачів, так і православних священників. Адже на Правобережній Україні, 1795 р. приєднаній до Росії, точилася гостра політична й ідейна боротьба між польськими поміщиками, католицьким духовенством, чисельними педагогічними кадрами католицьких навчальних закладів, поляками, що посідали впливові посади в новій російській адміністрації з одного боку, і православним духовенством, педколективами малочисельних церковних шкіл, духовних училищ і семінарій, світських навчальних закладів та російської адміністрації – з другого. І хоч польське повстання

1830–1831 рр. закінчилося поразкою, все ж поляки, а Правобережжя 340 років було в складі Речі Посполитої, не покидали надії повернути цей благодатний край у лоно польської держави. За тодішніми правилами Павло Троїцький мав відпрацювати, як випускник, що навчався за казенний кошт, 4 роки. І, без сумніву, мріяв повернутися в рідний смоленський край. Однак доля розпорядилася так, що на 30 років Поділля стало йому близьким. Тут реалізовував набуті знання, набирався педагогічного і пастирського досвіду, щоб достойно завершити душпастирську кар'єру, та і життя, у Криму на високій посаді кафедрального протоієрея Сімферопольського Олександро-Невського собору.

Учительська праця П.М. Троїцького в Кам'янці-Подільському почалася 30 вересня 1844 р. в Подільській духовній семінарії, що розташовувалася на Губернаторській площі в Старому місті, поруч з кафедральним Іоанно-Предтеченським собором. Викладацьку роботу поєднував з виховною, а згодом й інспекторською: із 10 років праці в семінарії 8 років був помічником інспектора, тричі виконував обов'язки інспектора [7, с. 381].

1849 р. був призначений ще й законоучителем Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, до 1854 р. суміщаючи ці обов'язки з викладацькою роботою в семінарії. Мав можливість акумулювати кращий досвід як семінарського, так і гімназійного колективів. В останньому працював у колі таких відомих професорів (так тоді, шануючи працю і авторитет педагогів, називали викладачів семінарій, гімназій), як географ Петро Омелянович Чуйкевич (1846–1853); Василь Іванович Лучицький, вчитель логіки і російської словесності (1857–1862); Іван Кузьмич Михалевич, учитель російської мови і літератури, бібліотекознавець, голова ради та історик Кам'янець-Подільської міської публічної бібліотеки; Євген Олександрович Підгаєцький (1864–1869); Євген Степанович Струменський, настоятель гімназійної церкви; засновник і голова Товариства подільських лікарів Олександр Йосипович Кремер, гімназійний лікар (1842–1864); батько петербурзької актриси Марії Савіної Підраменцов та інших [8, с. 100]. До обов'язків ставився ретельно, як і належало викладачеві Закону Божого. У таблиці пропущених протягом 1862–1864 рр. викладачами гімназії занять Павло Микитович виглядав найкраще – всього 17 пропусків за три роки. Інші ж колеги з різних причин пропустили від 124 до 495 уроків кожен [8, с. 125].

Водночас його діяльність розгорталася і в іншому напрямі – 25 липня 1848 р. був рукопокладений, став священником кафедрального собору, а наприкінці листопада того ж року за поданням єпархіального керівництва затверджений Св. Синодом членом Подільської духовної консисторії. 1853 р. став ключником Іоанно-Предтеченського кафедрального собору і надалі, аж до 1874 р., його праця була тісно пов'язана з головним храмом губернського Кам'янця-Подільського [7, с. 383].

Іоанно-Предтеченська церква була однією з найдавніших. Сам П.М. Троїцький, як історик православної церкви на Поділлі, допускав, що вона могла бути побудована ще за князів Коріатовичів у другій половині XIV ст. [51, с. 17]. 1593 р. згадується паломником Коробейниковим: «В Литовской земле, в Каменце–Подольском, к церкви Рождества Ивана Предтечи протопопу Василию дано государевы задравные милостыни 2 золотых...» [51, с. 37–38]. В одній з візит XVIII ст. є повідомлення, що до будівництва Іоанно–Предтеченської церкви причетні пани Ластовецькі, власники с. Ластівці на Кам'янецьчині, а ротмістр кам'янецької королівської піхоти Василь Ластовецький 1606 р. купив суміжну з церквою садибу і подарував Іоанно-Предтеченському братству, щойно заснованому при церкві [22, с. 142].

За турецької окупації Кам'янця-Подільського (1672 – 1699) вона була перетворена в мечеть великого візира, а після вигнання турків передана уніатам і з 1781 року була їх кафедральним собором. 1795 р., з приєднанням Поділля до Росії, стала православним кафедральним собором й виконувала роль головного храму аж до 1878 року, коли кафедральним став Казанський собор [22, с. 140]. З Іоанно-Предтеченською церквою пов'язана і священницька діяльність Павла Троїцького до переїзду в Таврійську губернію.

Суміщати обов'язки священника і законоучителя з викладанням у семінарії стало важко, тому звільнився за власним бажанням. Відзначаючи заслуги Павла Микитовича перед семінарією, ректор семінарії преміював його піврічним окладом [7, с. 382].

Однак і надалі не поривав зв'язків із семінарією, з якої взяв старт у різностороннє життя Поділля. У розкладі екзаменів за 1868 – 1869 н.р. знаходимо його прізвище в складі екзаменаційної комісії: 1 липня 1869 р. у першому класі вищого відділення комісія в складі П. Троїцького, викладачів М. Коп'єва та М. Яворовського приймала іспит з дисципліни «Моральне богословіє», 3 липня – з курсу «Педагогіка» [16].

1857 р. Павло Микитович був підвищений у чині до протоієрея. Як законоучитель чоловічої гімназії, показував приклад сумлінного ставлення до педагогічної праці, не раз відзначався: 1852 р. отримав архіпастирську подяку, у 1861, 1865 і 1867 рр. – грошові премії по 200 руб., що рівнялося в той час майже річному окладу викладача [7, с. 382].

1861 р. подільський архієпископ Ірінарх запросив П.М. Троїцького до комісії з вироблення програми єпархіального періодичного видання. У січні 1886 р., відзначаючи 25 – річчя «Подольских єпархиальных ведомостей», редакція підкреслила, що творець Програми, а ним, як відомо, був Павло Троїцький, ґрунтовно осягнув мету і сформулював завдання так точно і, водночас широко, що і «в даний час немає підстав розширювати

чи переробляти рамки видання, і в майбутньому 25 – річчі навряд чи виникне необхідність змінювати в чому-небудь першу раз накреслену програму» [3, с. 4].

Зважаючи на важливість цього документа для розуміння характеру й спрямованості «Подольських єпархиальних ведомостей» і те, що він не оприлюднювався в роки незалежності України, а тим більше – у радянську добу, наведемо повний текст цього короткого за формою, але глибокого за змістом документа в нашому перекладі з російської:

**«Програма
«Подольських єпархиальних ведомостей»**

«Подольские епархиальные ведомости» повинні складатися з двох частин: самих Відомостей і Додатку до них.

Єпархіальні відомості:

1. *Височайші маніфести і розпорядження по духовному відомству.*
2. *Укази і розпорядження Святійшого Синоду як загальні, так і ті, що стосувалися власне Подільської єпархії; повідомлення про нагороди по Подільській єпархії; вияв благословення і подяк від Святійшого Синоду і єпархіального керівництва.*
3. *Розпорядження єпархіального керівництва, що стосуються всієї єпархії чи значної її частини, витяги із звітів по різних частинах Єпархіального управління.*
4. *Призначення і звільнення посадових осіб по єпархіальному і духовно – навчальному управліннях в Подільській єпархії та повідомлення про священно– і церковнослужбові вакансії.*
5. *Некрологи посадових осіб і священнослужителів Подільської єпархії.*

Додаток до Єпархіальних відомостей:

1. *Пастирські настанови, що стосуються всієї пастви, слова, промови, виголошені з особливих випадків, краці повчання, катехізічні бесіди і промови священнослужителів подільської єпархії; настановчі роздуми і духовні поради, що стосуються потреб подільської пастви.*
2. *Історико-статистичні відомості про парафії, церкви, монастирі і духовенство Подільської єпархії, про духовні училища і благодійні заклади; біографії ієрархів, видатних священнослужителів, вихователів духовного юнацтва, добротинців церкви, подвижників та інших осіб, відомих благочестивим життям, опис релігійних звичаїв, марновірств і забобонів у Подільській єпархії.*
3. *Інформація про школи грамоти при церквах Подільської єпархії і поради щодо кращих способів навчання.*

4. Грамоти, акти та інші визначні документи, що стосуються церков, монастирів і духовенства Подільської єпархії.

5. Короткі бібліографічні відомості про тільки що видані книги, що мають відношення до духовної літератури, а також відомості про духовні періодичні видання.

6. Єпархіяльна хроніка, різні відомості про сучасний стан Церкви, духовенства і подільської пастви.

Ціна Єпархіяльних відомостей за річне видання для духовенства Подільської єпархії – 3 руб. сріблом, а для сторонніх осіб і в усі міста Російської імперії – 4 руб. сріблом з пересилкою. Панів передплатників з вимогами просимо адресуватись у редакцію Подільських єпархіяльних відомостей при Подільській духовній консисторії.

Редактор протоієрей Павло Троїцький [3, с. 2 – 3].

Програмою передбачалося видавати журнал двічі на місяць у двох частинах: перша – офіційна, де мали друкуватися постанови Св. Синоду, єпархіяльного управління, церковна хроніка, повідомлення про призначення, переміщення, вакансії, нагородження, маршрути архієрейських об'їздів єпархії, і друга – неофіційна – з матеріалами про повсякденне життя єпархії, православного духовенства, історико–географічні описи, спогади, некрологи, бібліографічна інформація, історія окремих церков і парафій, документи [6; 21, с. 3 – 4].

Указом Св. Синоду від 23 серпня 1861 р. №3295 було надано дозвіл на видання «Подольских епархиальных ведомостей» (ПЕВ), і вже на початку 1862 р. побачив світ їх перший номер. Часопис проіснував до початку 1906 р. Його редагували відомі на Поділлі церковні й освітні діячі: з 4 листопада 1865 р. по 1867 р. – ректор семінарії архімандрит Феогност, потім ректор архімандрит Мемнон, протоієрей Василь Княжинський, з 1875 року – протоієрей Захарій Шморгунов, з 17 серпня 1876 р. – викладач семінарії Олександр Павлович, з 1883 року – викладач, а згодом смотритель чоловічого духовного училища Микола Яворовський, з 1892 р. і до закриття в 1905 р. – Юхим Сіцінський [21, с. 6].

Однак першим редактором і втілювачем в життя концепції видання, закладеної в програмі, був Павло Микитович Троїцький. Йому допомагав у ролі заступника редактора протоієрей Євген Струменський. Мету видання редактор висловив у передовій статті першого номера: «На жаль, ми досі в своєму стані не мали спільного засобу для взаємного спілкування, щоби передавати іншим свої відомості і спостереження. Тепер спільний засіб спілкування для всього православного подільського духовенства відкривається в цих Відомостях... Познайомимося з тим, що у нас на Поділлі є визначного в церковно – релігійному відношенні, познайомимося з місцевими історичними переказами і пам'ятниками, самі собі вияснимо

сучасний наш стан, нашу працю і потреби, не сховаємо недоліків і слабкостей, щоби спільно зарадити горю; відкриємо розумові і моральні потреби пастви, їх моральні недуги, слабкості і моральні недоліки... Заяви на пам'ять наступним поколінням про свій спосіб мислення, відчуття, бажання, надії, – одне слово – про побут, життя подільського духовенства» [21, с. 5].

Для духовенства за відсутності оперативного зв'язку розпорядчо – нормативна інформація, хроніка духовного життя мали чимале значення. Павлу Микитовичу доводилося постійно контактувати з консисторією, інколи – з архієреєм, аби сама свіжа службова інформація оперативно доходила до священнослужителів усіх благочиній та парафій. Вирішував він і низку інших рутинних питань. Оскільки друкарня Подільського губернського правління була перевантаженою, друкували ПЕВ у приватній друкарні, яка випускала лише бланки, не мала ні грамотних наборщиків, ні нормального шрифту чи паперу. Тому перші п'ять чисел виглядали досить примітивно. Довелося редакції шукати шрифт і папір аж у Львові, аби якось виправити ситуацію. Статей, які б відповідали програмі, у портфелі не було. «Необхідність заставила, – писав у передовій з нагоди річниці П. Троїцький, – бути і редактором, і автором матеріалів» [27, с. 2]. І хоч видання було шостим із тридцяти діючих на той час Єпархіальних відомостей у Російській імперії, не мало досвіду, адже видавалося лише перший рік, все ж було не гіршим за змістом, ніж інші.

З нагоди чвертьстолітнього ювілею Відомостей, оцінюючи працю попередників, редакція, ймовірно тодішній редактор М.І. Яворовський, відзначала: «Перша честь стосовно цього належить першому редакторові, який підписався під Програмою, протоіерею кафедрального собору Павлу Микитовичу Троїцькому» [3, с. 4].

Вже в другому номері «Подольських єпархіальних ведомостей» П.М. Троїцький подав нарис історії Кам'янецького кафедрального Іоанно-Предтеченського собору [28]. У листах до редакції читачі висловлювали враження і пропозиції щодо дальшої публікації краєзнавчих матеріалів. Тому до кінця кам'янецького періоду життя (1844–1874), навіть покинувши редакторське крісло, Павло Микитович все ж тісно співпрацював з часописом, надаючи гласності своїм думкам, своїм краєзнавчим дослідженням.

Особливо активізував краєзнавчу дослідницьку працю у зв'язку зі створенням 1865 року Комітету для історико–статистичного опису церков і парафій. Його поява була викликана низкою обставин. Передусім – пробудженням у роки реформ 60 – 70-х років ХХ ст. самосвідомості народу, його бажанням пізнати своє минуле, рідний край, як і намаганням правлячих кіл включити до офіційної російської історії події, факти приєднаного до Росії регіону. У той же час гостре ідейне протистояння польського і

російського елементу вимагало звернення до історичного коріння, аби за-
собами краєзнавства легітимізувати інкорпорацію Правобережної Укра-
їни до складу Російської імперії, доказати давність православних хрис-
трянських традицій, довести полякам, що їх наміри – «... нездійсненна
мрія розпашілої уяви», такі собі «дитячі витівки поляків – католиків, що
тішать себе надією бути повними панами в нашій чисто руській стороні»
[18, с. 61]. Ставилося і завдання духовно – морального плану – виховання
жителів приєднаного краю в дусі смирення, бо «ворог роду людського по-
сіяв плевели і ці плевели ростуть і деінде хочуть задушити й пшеницю»
[18, с. 63].

Ще 1855 року Преосвященний Євсей дав розпорядження священникам
підготувати історико-статистичні дані про церкви і парафії і направити
до Кам'янця–Подільського для складання опису єпархії. Їх узагальненням
займався викладач і бібліотекар Подільської духовної семінарії Павло Глі-
щинський. Смерть не дозволила йому завершити проект, але напрацюван-
ня були опубліковані редактором П.М. Троїцьким у семи числах «Подоль-
ських єпархиальних ведомостей» ще 1862 року [20, с. 23]. На сторінках ча-
сопису також знайшли місце історичні описи церков і парафій повітових
міст, підготовлені протоієреєм Михайлом Орловським.

Оскільки справа підготовки історико-статистичних описів загальмува-
лася, архієпископ Леонтій, який очолював Подільську єпархію упродовж
1863–1874 рр., розпорядився: «Настойт надобность в историко-статисти-
ческом описании Подольской епархии согласно давно уже последовавшему
распоряжению Святейшого Синода. И я нахожу нужным образовать
Комитет для сего при семинарии. Предлагаю Правлению предоставить
мне проект состава Комитета с программю самого описания. Председа-
телем Комитета имеет быть отец ректор семинарии архимандрит Феог-
ност» [4, арк. 1].

До першого складу Комітету увійшла 21 особа – 12 викладачів і 9 свя-
щеннослужителів. Серед них – і редактор «Подольських єпархиальних
ведомостей» П.М. Троїцький [4, арк. 1–2]. 8 липня 1865 р. відбулося
перше засідання, на якому затверджено план дій, представлений голо-
вою Комітету. Перед колективом стояло завдання перевіряти, виправляти,
доповнювати і приводити в єдине ціле надіслані священниками історико-
статистичні описи монастирів і церков, публікувати їх. Ознайомившись
з раніш складеною програмою опису, члени Комітету висловили низку
пропозицій і доручили П.М. Троїцькому доопрацювати її. На наступних
засіданнях, 6 і 12 жовтня того ж року, програми опису церков і монастирів
були затверджені.

Питання підготовки описів виявилось непідйомним для більшості па-
рафіяльних священників. На 1 вересня 1868 р. до Комітету надійшло 774

описи, але тільки третина з них після доопрацювання могла бути рекомендована до друку. Комітет звернувся до благочинних з проханням взяти під контроль справу, надати допомогу священикам. Згодом, прийшли до висновку, що для надання організаційно – методичної допомоги та завершення описів необхідно закріпити членів Комітету за повітами. П.М. Троїцький взявся надавати допомогу священикам Кам'янецького повіту. І в тому, що згодом, вже після його від'їзду до Криму, описи церков і парафій Кам'янецького повіту в сьомому випуску «Трудов Подольського єпархиального историко-статистического комитета» побачили світ, є чимала доля зусиль Павла Микитовича [51].

Концепція історико-статистичного опису єпархії не тільки набрала чітких обрисів, а й поступово почала втілюватися в життя. Зійшлися на думці підготувати узагальнюючі статті з історії кожного повіту та єпархії. Д. Синицький взявся описати історію єпархії до 1795 року, а П. Троїцький – після 1795 року. Описи проходили апробацію шляхом публікації в «Подольських єпархиальних ведомостях». Тільки протягом 1865 – 1875 рр. на їх сторінках був вміщений 61 історико–статистичний нарис. І починав цю працю перший редактор часопису П.М. Троїцький [20, с. 27].

Ставши одним із зачинателів подільського краєзнавства, він подавав особистий приклад наукового дослідження подій і фактів минулого краю. Дякуючи П.М. Троїцькому, маємо детальну інформацію про закладку 12 червня 1864 року новопланівського мосту з участю глави Подільської єпархії єпископа Леонтія, Київського, Волинського і Подільського генерал – губернатора Анненкова, Подільського губернатора Брауншвейга, дивізійного генерала Нірода, духовенства, вчителства, міщан. Подія була не рядовою. Міст давав вихід до передмість, а головне – можливість розширити губернський центр. Адже питання бути Кам'янцю – Подільському губернським містом чи ні вирішувалося не раз.

Ще сто років до того маршалок подільської шляхти Стефан Маковецький запропонував проект будівництва мосту зі скали на скалу та його фінансування коштом подільських магнатів, яким з плати за проїзд гроші мали бути повернуті. Однак проект із-за Барської конфедерації, в якій маршалок взяв активну участь і був висланий до Сибіру, був відтермінований. 1854 року, під час Кримської війни, губернатор навіть отримав розпорядження перенести губернський центр до м. Брацлава. Потрібно було негайно вирішувати питання комунікації між Старим містом і Новим планом.

Тому й зібрала подія високе начальство, була пишно обставлена – з хресною ходою, промовама, гарматною пальбою. Про це детально повідав нам редактор «Подольських єпархиальних ведомостей» П.М. Троїцький [30].

Його дослідження стосувалися в основному історії православної церкви, окремих храмів, відновлення православ'я в приєднаному до Росії Поділлі, діяльності братств, організації освіти в краї, в якій провідну роль з середини XIX ст. відіграла православна церква.

У 5-му числі ПЕВ за 1873 р. вмістив він статтю «Учреждение в Подолии православной епархии под названием Брацлавской и Подольской и назначение первым епископом Преосвященного Иоанникия 1795 г.». Із неї дізнаємося, що утворення на Поділлі самостійної єпархії сталося через два роки після його приєднання до Росії. Спочатку Мінська, Ізяславська, Брацлавська губернії і Кам'янецька область склали єдину єпархію на чолі з єпископом Віктором. У травні 1794 р. він закликав населення єпархії повернутися в лоно рідної православної церкви: «Гонения исчезли, перестали бууревания. Прибегните в объятия Церкви – Матери...» [42, с. 179]. Однак наштовхнувся на опір уніатського митрополита Ростоцького, польських поміщиків і ксьондзів. Але вже через рік до православ'я в Брацлавській губернії навернулося 1442 церкви. Це дало підстави Катерині II указом від 12 квітня 1795 р. створити на Поділлі окрему Брацлавську і Подільську єпархію і призначити архієреєм члена Синодальної контори архімандрита Ставропігального Донського монастиря Іоанникия, уродженця м. Полонного.

Вихованець Київської академії він пройшов чималу школу – працював у Смоленську, Петербурзі, Москві, був учителем, священнослужителем, архімандритом. У липні 1795 р. прибув на Поділля, поселився в Шаргородському монастирі й почав розбудовувати єпархію. Мав створити не менше 30 благочиній, як і вимагав указ Св. Синоду, єпархіальну консисторію із двох членів, секретаря, чотирьох столоначальників, стряпчого і протоколіста. П.М.Троїцький називає не тільки прізвища перших службовців консисторії, їх статус, а й, навіть, міри покарання за порушення: за випивку канцеляриста звільняли з посади, за виписку неправильної довідки карали в присутності секретаря і столоначальників 15 – 20 ударами прута, столоначальника за серйозні порушення садили в холодну, а секретаря, як вищого чином, на день – два позбавляли права носити шпагу [43, с. 204].

Непростий процес формування благочиній, обрання правлінь знайшов відображення в матеріалах «Учреждение духовных правлений в Брацлавской епархии...» та «Избрание духовенством в Брацлавской епархии десятиначальников или благочинных, депутатов и духовников...» [44; 45]. З рапорту благочинного Ушицького повіту Никифора Ісаєва, наприклад, дізнаємося, що до складу окружного правління були обрані священники Григорій Яцимірський з Ушиці та Стефан Смуковський із с. Багданівка, а правління переміщено з повітової Ушиці до Миньківців – географічного центру округу [44, с. 323]. Врезультаті 1798 р. в Подільській єпархії було

сформовано 12 благочинницьких округів, які об'єднали 1621 православну церкву [44, с. 332].

Низка публікацій в «Подольских епархиальных ведомостях» присвячена приєднанню уніатських церков до православ'я в 1795–1796 рр. [46]. Процес цей був не простим. Для прикладу, протоієрей Дмитро Кривицький, керуючий проскурівською та ушицькою протопопіями, та чиновник майор Фрідеріц, що прибули у с. Великий Жванчик для оголошення грамоти єпископа Віктора, наткнулися на опір місцевого поміщика підкоморія Липинського. Парафіяни, вислухавши грамоту, виявили бажання приєднатися до православної церкви, і декілька осіб підписалися, навіть, під заявою. Але з'явився економ, почав погрожувати селянам, і ті відмовились від підписів і заяви, мотивуючи, що приєднуються до православ'я, якщо приклад покаже поміщик і місцевий священик. Липинський же заявив, що церква побудована ним, і він не збирається передавати її православному відомству. Тяганина продовжувалася більше двох років, до справи підключився архієрей Віктор, губернатор, згодом і генерал-губернатор Тутомлін. За розпорядженням останнього Липинський побудував для православних нову церкву на честь успіння Божої Матері [15].

Процес навернення уніатів до православ'я нерідко набував характеру боротьби, яку відображали й назви статей П.М. Троїцького – «Меры, приняты преосвященным Иоаникием к **уничтожению** (підкреслення моє. – Авт.) остатков унии в Брацлавской епархии (1795–1796 гг.)» [46]. Цій проблемі він і згодом надавав великого значення, що засвідчує низка публікацій [47; 48; 49].

У дослідженнях Павла Микитовича велике місце зайняла історія виникнення й функціонування в Подільській єпархії опікунських рад [32] і братств. Його цілком справедливо треба визнати істориком братського руху на Поділлі, який зародився в Кам'янці–Подільському ще на початку XVII ст.: 1606 року при Іоанно–Предтеченській церкві, 1641–го – при Троїцькій, 1672 – Покровській [22, с. 117]. Навіть у 60–х роках XIX ст. збереглися подекуди старі сундуки – важливий атрибут братств, місце збереження братських свічок, документів, грошей.

Павло Микитович не тільки вивчав документальні свідчення функціонування братств. 1 жовтня 1863 р. він у складі трьох засновників – соборний священик Филімон Лазаркевич, учитель гімназії Микола Протопопов і протоієрей Павло Троїцький – відновив братство при кафедральному Іоанно–Предтеченському соборі на умовах: до братства могли вступати як чоловіки, так і жінки, вносячи щорічно посильну пожертву на зміцнення матеріальної бази церкви, поліпшення її вигляду тощо [29]. Відновлене братство сконцентрувало зусилля на наведенні порядку на цвинтарі. За підтримки архієрея єпископа Леонтія і губернатора Брауншвейга отрима-

ло додаткову землю для його розширення, поставило загрожу. А в соборі – троє нових дверей, подвійні вікна тощо. І це було ще до появи імператорського дозволу засновувати братства при кожній церкві.

Після цього дозволу Св. Синод своїм указом розширив функціональні можливості братств: надав право відкривати школи, проводити просвітницьку роботу серед вірян. Новий статут передбачив обрання до складу братства дійсних членів та членів – жертводавців. Перші сприяли щорічними внесками, своєю працею і постійною участю в обговоренні питань, прийнятті рішень, другі – тільки пожертвою. Загальні збори обирали голову, діловода і скарбника, які разом з кількома членами складали Раду братства. Рада збиралася щотижня, у вихідний день, для вирішення поточних питань, мала печатку, скриню – сундук, корогви, 12 великих воскових свічок. Раз на рік відбувалися звітно-виборні збори. Серед членів братства були високі посадовці – глава єпархії, губернатор, кафедральний протоієрей М. Новицький, віце-губернатор В. Андрєєв, міський голова І. Грієльський, лікар А. Старцев, чиновники різних відомств, учителі, інші міщани. У реорганізованому й урочисто відкритому 1 листопада 1864 р. братстві було 19 дійсних і 10 членів – жертводавців. Павла Микитовича обрали скарбником, а згодом і головою братської ради [31, с. 11].

З публікацій П.М. Троїцького («О братствах в Подольской епархии», «Братский ремесленный приют», «Об открытии трех школ Иоанно-Предтеченским братством», «Отчет Каменецкого Свято-Иоанно-Предтеченского братства за 1871 – 72 год» та ін.) довідуємося, яку велику роботу щодо організації в місті 1865 року початкових та ремісничої шкіл провело братство [10; 2; 41]. Вони діяли в Старому місті, на Польських та Руських фільварках. 1867 року на Польських фільварках, у найнятому в єврея Вайнгурта будинку, рада братства відкрили ремісничу школу, яку освятив вікарний єпископ Феогност. Оскільки вона засновувалася на базі діючої початкової, то в своїй діяльності поєднувала елементи і першої, і другої. Окрім читання і письма вихованці опановували столярною справою, різьбою по дереву, чоботарським ремеслом [2, с. 160]. На кінець року в ремісничому інтернаті утримувалось на кошти братства 35 хлопчиків [10, с. 120]. Влітку 1872 року ремісничка школа отримала замовлення на пошиття 130 пар чобіт для семінарії, 24 пар – для вихованців духовного училища. Прибутки нерідко складали до 100 руб. 1899 року братство відкрило іконну і книжкову лавки [41, с. 874].

З-під пера П.М. Троїцького з'явилася історія не тільки Іоанно-Предтечинського братства, а й Гусятинського [35], братства при Ямпільському міському соборі [38], у Кривохижинцях і Долинянах Могилівського, Вербці Ольгопільського повітів [36; 37].

Як викладач Закону Божого в Кам'янець-Подільській чоловічій гімна-

зії, Павло Микитович брав участь в освітньому житті міста та губернії. Наприкінці 1865 р. був запрошений до участі в нараді з питань діяльності Подільської духовної семінарії, яку провів єпископ Подільський і Брацлавський Леонтій. Низька зарплата, слабка матеріально-навчальна база класів, бібліотек – фундаментальної та учнівських, недостатнє фінансування казеннокоштных учнів, низькокалорійне харчування – все це породжувало нездорову обстановку і вимагало вжиття невідкладних заходів. Глава єпархії попросив викладачів семінарії, членів консисторії, присутніх на нараді, дати відповідь на одне питання: що робити аби поліпшити побут і моральну обстановку в семінарії.

Виступаючі звертали увагу, насамперед, на низьку оплату праці. Адже 13 викладачів семінарії отримували в рік по 257 руб. 40 коп., як і ректор семінарії, що було у два з половиною рази менше, ніж у гімназії. Тому при першій можливості перейти на роботу в гімназію вони покидали семінарію. Річна платня секретаря семінарії складала всього 85 руб. 80 коп., бібліотекаря – 71 руб. 50 коп. Не в кращому становищі були й вихованці. На утримання казеннокоштного, нині сказати – бюджетного вихованця, потрібно було на рік 125 руб., асигнувалося лише 34 руб. 28 коп. На бібліотеку з 1865 р. відпускалася більша ніж до того сума – 208 руб. 49 коп., однак, як зауважували учасники дискусії, її не вистачало на придбання нової літератури. На утримання семінарської лікарні тратилось 228 руб. Бажала кращого організація харчування, підтримка позабюджетних вихованців [13, с. 13].

Внаслідок обговорення зійшлись на думці підвищити платню ректору і викладачам до 600 руб. річних, інспектора – до 400 руб., бібліотекаря – до 200 руб., утримання казеннокоштных вихованців збільшити вдвоє – до 80 руб. 48 коп., напівказенних – до 40 руб., лікарні виділяти в рік 1037 руб. 50 коп., бібліотеці – 400 руб. [13, с. 15].

Особливу думку висловив П.М. Троїцький: при урівнянні викладачів семінарії в оплаті праці з гімназійними варто довести їм таку ж кількість годин, як у гімназії, а ще ввести плату «за право слухання лекцій – по 20 руб. з кожного вихованця в рік» [13, с. 16]. Пропозиції зацікавили архієрея, бо були слушними, але, враховуючи ситуацію в семінарії, не могли бути введені в життя негайно, бо могли б привести до скорочення штату викладачів, погіршення становища утриманців, а отже – і без того напруженої ситуації.

Відгукнувся редактор «Подольских єпархиальных ведомостей» на відкриття в Тульчині за ініціативи протоієрея В.В. Гречулевича жіночого духовного училища. Він за підтримки консисторії придбав у Тульчині кам'яний двоповерховий будинок із садивою і на кінець червня 1865 року зібрав в училищі 17 вихованок – дочок священників ближчих до Тульчина

повітів [33, с. 33]. Павло Микитович детально проінформував про хід відкриття закладу. 22 липня 1856 р., у день народження імператриці Марії Олександрівни, урочистою літургією і освяченням приміщення було засноване друге в єпархії жіноче духовне училище. Водночас відбулася закладка училищної церкви, на будівництво якої дійсний статський радник О.Абаза виділив землю й пожертвував лісоматеріали [33, с. 334].

П.М.Троїцький оперативно відгукнувся на появу на Поділлі шкіл для дорослих. У статті «О школах грамотности в Подольской епархии», вміщеній у 17-му числі «Подольских епархиальных ведомостей» за 1868 рік, розкрив історію зародження і розвитку народних шкіл, причини, які гальмували розбудову на Правобережній Україні освіти для дорослих.

Історичний екскурс розпочав з Петра I, який, розуміючи роль освіти у вирішенні державних справ, відкрив більше сотні народних шкіл. Цю тенденцію розвивали наступники, особливо Олександр I, Микола I. Останній організовуючи Міністерство державного майна, поставив завдання облаштовувати сільські початкові школи для державних селян. Справу підтримали й окремі прогресивні землевласники, засновуючи навчальні заклади в своїх маєтках. З ліквідацією кріпосницьких порядків справа активізувалася. За даними Св. Синоду на 1 січня 1867 р. в Російській імперії вже діяло 19436 церковно – парафіяльних шкіл, в яких навчався 383181 учень [40, с. 528]. Подекуди у вихідні, після церковної служби, у школах, щоб опановувати грамотою, збиралися й дорослі. П.М. Троїцький акцентує, що на Правобережжі, яке до 1793 року входило до складу Польщі, діяли в основному польські навчальні заклади (ліцеї, гімназії, семінарії), і лише з приєднанням краю до Росії були зроблені перші кроки в напрямку освіти для сільських дітей. 20 червня 1867 р. обер – прокурор Св. Синоду граф Д. Толстой запропонував єпископу Подільському і Брацлавському Леонтію звернути увагу на освіту для сільського населення і дорослих, зокрема. «Взрослые же поселяне, большинство которых доселе неграмотное вовсе, лишены возможности, хотя бы желали, получить школьное образование, по отсутствию специально для сего назначенных заведений, – констатував глава Св. Синоду. – Отсюда само собою возникает потребность в устройстве таких школ... Потребность эта давно уже осознана в образованнейших государствах Европы, классы для взрослых или же особые для них школы учреждены там во множестве...» [40, с. 530].

У вересні 1867 р. було дано розпорядження благочинним розгорнути школи або класи для дорослих на базі церковно-парафіяльних початкових навчальних закладів, використовуючи їх матеріальну базу, фонд підручників і працю вчителів. У жовтні того року такі школи почали подекуди діяти. Благочинний Літинського повіту Іван Гандзулевич доповів єпископу Леонтію, що 2 жовтня організував школу особисто, за три неділі контин-

гент учнів з числа дорослих зріс з 12 до 20 осіб [40, с. 531]. Автор статті наводить чимало інших прикладів, узагальнив проблеми і пропозиції з місць, виступаючи таким чином не просто реєстратором фактів, а й популяризатором досвіду.

Як дослідник – краєзнавець Павло Микитович залишив чимало інших документів епохи у формі статей, інформацій, репортажів [34; 39].

Останньою публікацією П.М. Троїцького, відслідкованою нами на сторінках «Подольських єпархиальних ведомостей», був його репортаж про огляд єпархії, який з 17 липня по 16 серпня 1874 р. здійснив глава Подільської єпархії з його участю. Цієї честі Павло Микитович заслужив багатолітньою працею.

Адже попри основні обов'язки ключника і протоієрея кафедрального Іоанно-Предтечинського собору, до 1869 року, завершення двадцятирічного стажу законоучителя губернiальної чоловічої гімназії, він виконував і низку інших громадських доручень. У 1861 і 1863 рр. був наглядачем недільної школи в м. Кам'янці–Подільському, з 1868 по 1871 рік – членом училищного правління Кам'янецького духовного училища [7, с. 382]. Входив до складу консисторського правління, був цензором священницьких проповідей, повчань і духовно–моральних творів, директором комітету по тюрмах, депутатом Подільської кримінальної палати, благочинним Кам'янецьких міських церков, членом свічкового комітету, членом правління училищного округу Кам'янець–Подільського і Проскурівського повітів, головою з'їзду цього округу [7, с. 384]. Всі обов'язки виконував з високою відповідальністю і наполегливістю. Це добре ілюструє його участь у роботі комітету з будівництва церкви на Польських фільварках. Саме він надсилав запрошення вірянам, доброчинцям і зібрав 40 тис. руб. на побудову церкви. Якщо врахувати, що пожертви надходили не сотнями – тисячами, а рублями, що не всі відгукувалися на запрошення, то скільки ж листів треба було йому підготувати, підписати конвертів, щоби зібрати таку суму. Але відданість справі, наполегливість у досягненні мети в поєднанні з ввічливістю, толерантністю, повагою до людей завжди забезпечували успіх будь – яким його починанням.

Тому й сприйняв запрошення до поїздки по єпархії, як високу нагороду. Бо за 30 років служби в Кам'янці–Подільському не мав нагоди побачити красивий подільський край, його людей, поспілкуватися з колегами – парафіяльними священиками, повітовими керівниками і благочинними. І хоч його репортаж переповнений емоціями від побаченого, все ж відтворює він об'єктивну картину парафіяльного життя, постановки шкільної справи, морального виховання пастви [50].

Водночас це було й прощання з краєм, де пройшли золоті роки життя. У серпні 1874 року указом Св. Синоду був переміщений до Криму

на посаду кафедрального протоієрея Олександро–Невського собору в м. Сімферополі. 15 жовтня 1874 р. «Подольские епархиальные ведомости» повідомили: «Ключник Кам'янецького кафедрального собору, колишній член Подільської духовної консисторії протоієрей Павло Троїцький переведений у відповідності з його заявою в Таврійську єпархію з наданням йому посади кафедрального протоієрея Сімферопольського кафедрального собору» [17, с. 562]. Це була висока нагорода за роки вірного служіння православної церкві в Україні, на Поділлі. Так розпочався кримський період життя і пастирської служби, який тривав майже 12 років.

Сімферопольський Олександро–Невський собор, настоятелем якого став протоієрей Павло Троїцький, мав цікаву історію. Виник він з утворенням Таврійської губернії і став частиною генеральної забудови губернського центру. Ще 1787 р., відвідавши місто, імператриця Катерина повеліла князю Потьомкіну побудувати в Ак-Мечеті соборний храм [1, с. 23]. Однак смерть князя, а за ним імператриці, відсунули початок будівництва більш ніж на 20 років. Освячення місця й закладка перших каменів відбулася в травні 1810 р. Однак будівництво у зв'язку з Вітчизняною війною 1812 р. було законсервовано, зведені стіни дали тріщини, будівельні матеріали розікрали, за що понесли судову відповідальність члени будівельного комітету та губернатор О.М. Бороздін, на маєтки якого був накладений арешт [1, с. 24].

Будівництво храму продовжилося, але вже за проектом члена будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ І. Шарлемана і на новому місці. Його вів архітектор Я.І. Колодін [5, с. 23]. Кошторисна вартість складала 218 тис. 965 руб., значну суму для того часу. 12 березня 1823 р., у день чергової річниці коронації Олександра I, Преосвященний Іов освятив місце, губернатор Перовський заклав у фундамент камінь з медаллю. За 6 років будівництво було завершено. 3 липня 1829 р. храм був освячений Преосвященним Гавріїлом [12, с. 136]. І хоч благоустрій території тривав не один рік, храм з того часу виконував функції центрального собору губернії.

У такій святині випало служити протоієрею Павлу Троїцькому упродовж 1874–1886 рр. Храм потребував постійної підтримки – поточного і капітального ремонтів, оновлення іконостасу, настінних розписів. Ще до приїзду П.М. Троїцького він поповнився годинником, 1844 р. були побудовані трапезна, притвор із дзвоном, приміщення для сторожа, а з лівого боку – вхід у ризницю. 1860 року храм отримав статус кафедрального і зазнав нової перебудови – облаштування трьох алтарів, значного розширення, після якого міг вмістити одночасно 500 парафіян [1, с. 35].

Набутий в Кам'янці–Подільському досвід підказував, що треба спиратися на громаду, на братство, яке діяло при Олександро–Невському соборі. Наступного 1875 року протоієрей Павло Троїцький був обраний членом

братства, згодом – його скарбником, товаришем голови. Регулярно, як і в Кам'янці–Подільському, вносив посильну суму в братську касу – щорічних 3 руб. У списках жертводавців знаходимо Єлизавету Павлівну Троїцьку, внесок якої складав також 3 руб. [25, с. 1120].

Важливе значення для П.М. Троїцького мали загальні збори 12 грудня 1882 р. Якраз минуло 14 років з часу заснування братства. Як вийшло, у цей день в Олександро-Невському соборі відбулася літургія, яку провів єпископ Таврійський і Сімферопольський Гермоген з участю кафедрального протоієрея П. Троїцького, та панахида по померлих братчиках.

У залі консисторії пройшли звітно-виборні збори. Єпископ Гермоген проголосив промову, торкнувся історії братства, окреслив завдання: захищати слабких у вірі від впливу сектантів, надавати моральну і матеріальну допомогу тим, хто нещодавно прийняв християнство; організувати школи для дітей і дорослих; дбати про облаштування бібліотек при школах і церквах, розповсюджувати корисні книги; будувати і прикрашати храми; допомагати хворим, бідним, престарілим, сиротам.

Про те, як ці статутні обов'язки виконувало Олександро-Невське братство в 1881–1882 рр., доповів замість покійного голови архієпископа Гурія його заступник П.М. Троїцький. Він висловив співчуття з приводу втрати архієпископа і вдячність йому від братства й усіх мирян за багаторічну самовіддану працю й повідомив, що Преосвященний Гурій заповів значну суму – 880 руб. – для підтримки бідних, а братству передав свої твори і право на їх видання й перевидання. Подяка була винесена й колишньому ректору семінарії Арсенію, переведеному на посаду Ладожського єпископа, за його значні зусилля в побудові часовні.

Братство підтримало кафедру розколу, створену в семінарії для вивчення основ інших церковних гілок, виділивши їй чверть доходів братства. У другій половині XIX ст. розгорталася мережа бібліотек у семінариях, духовних училищах, храмах, церковно-парафіяльних і недільних школах. Олександро – Невське братство 1881 – 1882 рр. на бібліотеку при семінарії і недільну школу дало 50 руб., перебрало в своє розпорядження навчальну бібліотеку ліквідованої Лівадійської школи, розіслало в школи єпархії та семінарську бібліотеку чимало книг покійного архієпископа Гурія, а також 1000 примірників житій святих Таврійських, переданих мешканцем Москви членом братства В.Д. Аксьоновим. 100 рублів виділили на підтримку гімназистів [26, с. 135 – 137].

Тасмним голосуванням було обрано раду братства – 9 членів і 6 кандидатів, головою – отця кафедрального протоієрея Павла Троїцького [26, с. 140].

Це надало настоятелю більше можливостей для здійснення наміченого. За своє перебування на посаді зумів обновити і розширити приміщення, по-

будувати дзвіницю, замовити великого дзвона. 1884 року основні роботи були завершені і, як відмітили сучасники, «... собор предстал во всем величии и красе» [1, с. 35]. У цьому була значна заслуга кафедрального протоієрея голови Олександро-Невського братства Павла Троїцького [1].

На жаль, зусилля П.М. Троїцького та парафіян щодо зміцнення матеріальної бази як Іоанно-Предтеченського кафедрального храму в Кам'янці-Подільському, так і Олександро-Невського в Сімферополі з приходом до влади більшовиків зазнали краху, у час розгулу войовничого атеїзму обидва храми були зруйновані аж до фундаментів.

Новий настоятель собору заявив про себе і як високий інтелектуал, видатний оратор. Його промови, повчання характеризувалися аргументованістю, логікою викладу, вдало дібраними словесними засобами. Типовим прикладом може бути відправлена ним 22 серпня 1876 р. літургія і панахида по православних воїнах, що полягли в боях з турками на Балканах, і, особливо, промова. Рівень її був настільки високим, що архієрей єпископ Гурій розпорядився надрукувати промову в неофіційному відділі «Таврических епархиальных ведомостей».

Торкнувшись турецької агресії проти народів Боснії, Герцоговини, Сербії і Болгарії, він повідомив мирянам: «Движущие ненавистью к христианству турки, старинные враги наши черкесы, переселившиеся в Турцию, буйная турецкая вольница – баши бузуки вторгаются даже в те города и селения христианские, которые не восставали против турок, сжигают их до тла, истребляют посевы, захватывают все движимое имущество мирных жителей. Одних топят в реках, других сжигают в домах, некоторых распекают на части и бросают тела собакам. Беременным женщинам, детям, особенно школьникам, распаривают животы. Девиц, молодых женщин, надругавшись над ними, уводят и продают в неволю или в гаремы богатых турок как негодный товар, за самую дешевую цену – по 30 коп. Остальных убивают, режут или закапывают живыми в землю...» [24, с. 606].

Навівши низку інших, не менш вражаючих фактів, отець Павло звернувся до присутніх зібрати пожертву на підтримку братів – слов'ян на Балканах: «Грех нам будет, если мы будем пить и веселится, а братья наши по вере и по крови, многострадальные славяне, будут умирать от голода и болезней». Тієї служби тарілочний збір дав небачену суму – 200 руб., які пішли за призначенням [24, с. 606 – 609].

На протоієрея П. Троїцького – члена цензурного комітету, як і в Кам'янці-Подільському, були покладені обов'язки рецензента проповідей, повчань, промов колег, які він досить делікатно виконував. Вже 1875 року, проаналізувавши надіслані в консисторію тексти, П.М. Троїцький в рапорті на ім'я Преосвященного Гурія, просив відмітити талановиті проповіді священнослужителів Таврійської єпархії отців Панкєєва, Попова,

Ястребова, Чепіговського, Синицького, Кривошеєва, а повчання отців Чепіговського, Тодорцева, Кривошеєва надрукувати в єпархіальних відомостях. При цьому досить толерантно, необразливо висловив зауваження тим, чиї проповіді мали суттєві недоліки: «... иные повредили достоинству своих проповедей безграмотною и неразборчивою перепискою их, а иные излагали свои поучения языком витиеватым и вычурным, который мало понимали сельские слушатели» [11, с. 54]. Пропозиції були підтримані єпископом Гурієм, який оголосив відміченим Павлом Микитовичем кандидатам свою архіпастирську подяку.

Настоятель вів розклад проповідей у храмі. Право їх виголосити в головному соборі єпархії було визнанням можливостей священнослужителів і великою честю. Кидається у вічі, що протоієрею П. Троїцькому доручалися проповіді в найбільш урочисті дні: 1879 р. – у дні народження імператриці і князя Олександра Невського, 1880-го – на Благовіщення і в день Вознесіння Хреста Господнього, 1882 – у день Покрови Пресвятої Богородиці.

Павло Микитович брав активну участь в освітньому житті Таврії, зокрема у виробленні оптимального кошторису на утримання духовно – навчальних закладів. Як член Комітету з будівництва жіночого духовного училища, не раз звертався до доброчинців за фінансовою підтримкою. Використовував і «Таврические епархиальные ведомости», у 9–му числі за 1876 рік вмістивши звернення ради Таврійського єпархіального жіночого училища до духовенства єпархії. Оскільки на порядок дня постала гостра необхідність будівництва нового навчального корпусу вартістю в 50 тис. руб., а на рахунку було тільки 12 тис., просив на окружних з'їздах вирішити питання збору ще 8 тис., необхідних для започаткування будівництва та звернення до Св. Синоду за позичкою [23]. Співпрацював і з Товариством православних педагогів єпархії, їх газетою «Таврида православная».

Протоієрей П.М. Троїцький виконував низку інших громадських доручень. Був членом Таврійського єпархіального опікунства, членом Комітету у справах свічкового заводу та інших.

Його різностороння плідна праця не раз відзначалася. Вісім разів у Таврії отримував архіпастирську подяку, благословіння Святійшого Синоду, мав усі церковні нагороди до палиці включно. Ще 1862 року, у кам'янецький період життя, був нагороджений орденом Св. Анни 3–го ступеня, про що повідомляли «Подольские епархиальные ведомости» [14, с. 104], у Сімферополі – орденом Св. Володимира 3–го ст. Був представлений також до нагородження хрестом з імператорського кабінету.

Однак хвороба підточила сили, 15 січня 1886 р. він помер. 17 січня відбувся похорон з участю єпископа Таврійського і Сімферопольського Мартиніана. Слово мовили колеги ключар кафедрального собору прото-

ієрей Жежеленко, отець Назаревський, міський благочинний Синицин, викладач семінарії Ільїнський. Поховали його в склепі з південного боку головного олтаря Олександро-Невського собору [9, с. 225].

30 травня 1930 р. кримський ЦВК прийняв рішення знести храм, дозволивши перенести тіла архієпископа Гурія і трьох священників, у тому числі протоієрея П. Троїцького, на міське кладовище [1, с. 37].

А 1999 р. Верховна рада Автономної республіки Крим прийняла рішення відновити храм на старому місці. 9 травня 2000 р. відбулося освячення місця, 2003-го почато будівництво. Реконструкція наближається до завершення і буде свого роду покаанням нинішнього покоління за ганебний вчинок попередників, достойним пам'ятником священнослужителям собору за їх подвиг на ниві духовного служіння своєму народові. У тому числі – й протоієрею Павлу Троїцькому.

Джерела та література:

1. Белова С.Л. Симферополь: этюды истории, культуры, архитектуры. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2001. – 184 с.
2. Троицкий П.Н. Братский ремесленный приют / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: неоффиц. отд. – 1867. – 1 марта. - № 5. – С. 155 – 162.
3. Двадцатипятилетие издания «Подольских епархиальных ведомостей» // Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям». – 1886. – №1. – С. 1 – 20.
4. Державний архів Хмельницької області, ф.р. 3333, оп. 1, спр. 24, арк. 1.
5. Дюличев В.П. Рассказы по истории Крыма (XIX век. Таврическая губерния) / В.П. Дюличев. – Симферополь: Бизнес-информ, 1994. – 55 с.: фото.
6. Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. 8. – С. 309.
7. Кафедральный протоиерей П.Н. Троицкий: некролог // Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям». – 1886. – № 19 – 20. – С. 381 – 391.
8. Михалевич И.К. Каменец–Подольская гимназия: историческая записка о пятидесятилетнем ее существовании (1833 – 1883) / И. Михалевич. – Каменец–Подольск: Типогр. Под. губ. правл., 1883. – X, 144, 66, СХХХIV с.: карта – схема.
9. Некролог // Таврические епархиальные ведомости: отдел неоффиц. – 1886. – 15 февр. (№ 4). – С. 217 – 225.
10. О братствах в Подольской епархии / прот. П. Троицкий // ПЕВ. – 1868. – №4. – С. 114 – 120; № 6. – С. 172 – 178.
11. Объявление Архипасторской благодарности за проповедание Слова Божия // Таврические епархиальные ведомости: оффиц. отд. – 1875. – Дек. (№ 24). – С. 52 – 54.

12. Основы православной культуры Крыма: пособие для системы учеб. заведений общего средн. образ. АРК / под ред. Т.И. Титовой и А. Якушечкина. – Симферополь, 2004.

13. Павлович А.Я. По поводу собрания наставников Подольской семинарии и членов консистории у его Преосвященства Преосвященнейшего Леонтия, епископа Подольского и Брацлавского, для рассуждения об улучшении быта семинарии / Александр Павлович // Подольские епархиальные ведомости. – 1866. – 1 янв. (№1). – С. 5 – 22.

14. Подольские епархиальные ведомости: отд. офиц. – 1862. – 1 июля (№13). – С. 104.

15. Подольские епархиальные ведомости. – 1873. – Нояб. (№21). – С. 703 – 714.

16. Подольские епархиальные ведомости: отд. офиц. – 1869. – 15 июня (№ 12). – С. 181.

17. Подольские епархиальные ведомости: отд. офиц. – 1874. – 15 окт. (№ 20). – С. 562.

18. Подольские епархиальные ведомости. – 1886. – № 2. – С. 61 – 63.

19. Приходы и церкви Подольской епархии / под ред. св. Е. Сецинского. – Біла Церква: О. Пшонківський, 2009. – 994 с.

20. Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність / Віктор Прокопчук. – К.: Рідний край, 1995. – 204 с.

21. Пятидесятилетие епархиальных периодических изданий Подольской епархии (1862 – 1912) // Православная Подолия. – 1912. – 8 янв. (№1). – С. 3 – 9.

22. Сецинский Е.И. Город Каменец–Подольский: ист. описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – X, 248 с.: ил.

23. Таврические епархиальные ведомости: офиц. отд. – 1876. – № 9. – С. 1.

24. Таврические епархиальные ведомости: не офиц. отд. – 1876. – 1 окт. (№ 19). – С. 605 – 609.

25. Таврические епархиальные ведомости: офиц. отд. – 1880. – Янв. (№ 1). – С. 1120.

26. Таврические епархиальные ведомости: офиц. отд. – 1883. – Янв. (№1).

27. Троицкий П.Н. К духовенству Подольской епархии от редакции / прот. П. Троицкий // Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям». – 1863. – № 1. – С. 1 – 7.

28. Его. Каменецкий кафедральный Св. Иоанно-Предтеченский собор // Подольские епархиальные ведомости. – 1862. – №2. – С. 28 – 29.

29. Его. Восстановление братства при Каменецком кафедральном Свято – Иоанно Предтеченском соборе / прот. П. Троицкий // Прибавление к «Подольским епархиальным ведомостям»: часть неофиц. – 1863. – 15 окт. (№ 20). – С. 810 – 812.

30. Его. Закладка каменного моста в г. Каменце 1864 года 12 июня и речь, по сему случаю произнесенная Преосвященным Леонтием, еписко-

пом Подольским и Брацлавским / П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – № 13. – С. 476 – 482.

31. Его. Православное братство при Каменецком кафедральном Свято – Иоанно – Предтеченском соборе / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: часть неофици. – 1865. – 1 янв. (№ 1). – С. 11 – 26.

32. Его. О приходских церковных попечительствах в Подольской епархии / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости. – 1866. – 15 марта (№ 6). – С. 192 – 203.

33. Его. О женском для девиц духовного звания училище в местечке Тульчине Подольской епархии / П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. неофици. – 1866. – 1 мая (№ 9). – С. 329 – 334.

34. Его. Освящение Свято – Параскевской церкви в селе Устье Каменецкого уезда / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. офици. – 1866. – 15 нояб. (№ 22). – С. 811 – 818.

35. Его. Гусятинское братство / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – № 6. – С. 172 – 178.

36. Его. Свято – Николаевское братство при церкви села Великой Вербке Ольгопольского уезда / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. офици. – 1868. – 1 мая (№ 9). – С. 267 – 273.

37. Его. Православное церковное братство при Покровской церкви в селе Кривохижинцах и училищный совет в селе Долинянах Могилевского уезда / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. неофици. – 1868. – 1 июля (№ 11). – С. 331 – 336.

38. Его. Церковное православное братство при Ямпольском голродском соборе / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. Второй неофици. – 1868. – 15 июня (№ 12). – С. 373–379.

39. Его. О приходских попечительствах в Подольской епархии прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. неофици. – 1868. – 15 авг. (№ 16). – С. 488 – 499.

40. Его. О школах грамотности для возрастных в Подольской епархии // прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. неофици. – 1868. – 1 сент. (№ 17). – С. 526 – 538.

41. Его. Отчет Каменецкого Свято–Иоанно–Предтеченского братства за 1971–72 год / прот. П. Троицкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. неофици. – 1872. – 15 дек. (№24). – С. 866–881.

42. Его. Учреждение в Подолии православной епархии под названием Брацлавской и Подольской и назначение первым епископом Преосвященного Иоаникия 1795 г. // Подольские епархиальные ведомости: отд. неофици. – 1873. – 1 марта (№5). – С. 175–193.

43. Его. Пребывание Преосвященного Иоаникия в Москве и выезд оттуда. Прибытие в Шаргород. Учреждение консистории в епархии Брацлавской и Подольской в 1795 году // Подольские епархиальные ведомости: отд. неофици. – 1873. – 15 марта (№6). – С. 202–215.

44. Его. Учреждение духовных правлений в Брацлавской епархии.

Выбор духовенством членов для присутствия в правлениях и утверждение их в сих должностях. Приобретение домов для правлений, средства к содержанию их (1796 – 97) // Подольские епархиальные ведомости: отд. неоффиц. – 1873. – 1 мая (№9). – С. 313–336.

45. Его. Избрание духовенством в Брацлавской епархии десятона- чальников, или благочинных депутатов и духовников, расписание благо- чиннических округов. Благочинническая инструкция (1796 – 97 годы) // По- дольские епархиальные ведомости: отд. неоффиц. – 1873. – 5 июня (№12). – С. 402 – 431.

46. Его. Меры, принятые Преосвященным Иоанинием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии // Подольские епархиальные ведо- мости: отд. неоффиц. – 1873. – 15 июля (№14). – С. 507 – 516.

47. Его. Присоединение к православию остальных униатских церквей в уездах Брацлавской епархии в 1795–96 году: а) в Ямпольском уезде // Подольские епархиальные ведомости: отд. неоффиц. – 1873. – 1 сент. (№17). – С. 586–594.

48. Его. Присоединение к православию остальных униатских церквей в Брацлавской епархии в 1795–96 году // Подольские епархиальные ведо- мости: отд. неоффиц. – 1873. – 1 окт. (№19). – С. 626–636.

49. Его. Присоединение к православию остальных униатских церквей в Брацлавской епархии в 1795–96 годах: в) в Ушицком уезде // Подольские епархиальные ведомости: отд. неоффиц. – 1873. – 21 нояб. (№21). – С. 703–714.

50. Его. Извлечение из путевого журнала о ревизии церквей Подоль- ской епархии его Преосвященством Высокопреосвященнейшим Леонти- ем, архиепископом Подольским и Брацлавским, 1874 года с 17–го июля по 16–е августа / прот. П. Троцкий // Подольские епархиальные ведомости: отд. неоффиц. – 1874. – 1 нояб. (№21). – С. 573–583.

51. Труды Подольского епархиального историко – статистического ко- митета / под. ред. Н.И. Яворовского. – Каменец – Подольский: Типогр. Под. губ. правл., 1895. – Вип. 7. – XXII, 211 с.

ЗАРОДЖЕННЯ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ І САМОВРЯДУВАННЯ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ В XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

В наш час Хмельниччина займає території адміністративних утворень XV-XVIII ст., які в ті часи були під владою Литви і Польщі. Це, безпосередньо, Кам'янецький та Летичівський повіти Подільського воєводства, утвореного Польщею в 1434 р., та Кременецького повіту Волинського воєводства, утвореного в 1569 р. Урбанізація цих територій проходила під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників майже одночасно і мала спільні риси.

Визначальна роль міст в житті людського суспільства не підлягає сумніву, оскільки їх виникнення було результатом розвитку продуктивних сил. Поява міст суттєво впливала на утворення та формування як локальних (національних) так і транснаціональних ринків, міста стали акумуляторами того прогресивного, що народжувалось у надрах феодальної епохи. Історія міст – складова, без знання якої неможливо увявити цілісність історичного процесу.

На зламі XV-XVI ст. припадає початок значних соціально-економічних зрушень на території краю. Серйозні зміни виявилися у прискореному розвитку сільського господарства, формуванні фільваркової системи господарювання, створенні магнатських латифундій та становленні товарно-грошових відносин. Географічні та кліматичні фактори території краю були цілком сприятливими для суспільного розвитку. Тому не дивно, що значна частина міст з'явилася ще у ранньому середньовіччі. Ранньосередньовічними містами були Кам'янець, Ушиця, Бакота, Смотрич, Заслав (Ізяслав), Полонне, Тихомель, Меджибіж. Вони виникли, як общинні центри і мали характер військових укріплень. На той час у них зароджуються ремесла, здійснюється поступовий відхід від натурального господарства до товарного виробництва. Окрім того, розвиток міст нерозривно пов'язаний з поступовим розвитком села, на яке, з одного боку, він мав стимулюючий вплив, а з іншого – значною мірою сам стояв у прямопропорційній залежності. Село ж на кінець XV століття досягло значного розвитку.

XV століття було часом активного формування великої земельної власності. Це час інтенсивної кристалізації земельних волостей, у центрі яких стояли поселення, що їх можна охрестити як протоміста. Фактично містечка з'являються лише там, де закінчився етап формування шляхетських маєтків, яким необхідний був осередок, що виконував би функції

ринкового центру. Як зауважив дослідник Т.Лялик, «мале місто є явищем супутнім розвитку великої земельної власності. Його поява становить знаменну рису домінальної реформи і переходу від системи двірського господарювання, до господарювання, яке користується найперше з чинників і повинностей залежної сільської людності» [8, с.432-434].

Розвиток продуктивних сил краю XVI – XVII ст. зумовив появу нових міст. На цей період припадає поява своєрідних міських поселень-містечок, які виростали переважно із сіл, що були зручніше розташовані по відношенню до інших. Наприкінці XVI ст. на терені краю налічувалось 59 міст і містечок, а в першій половині XVII ст. їх кількість перевищила 90. Однак основна маса цих міст і містечок була невелика за розмірами та чисельністю населення. Найважливішою функцією цих поселень була торгівля [10, с.27; 16, с.167-169; 18, с.34].

XVI століття стало якісно новим в урбанізації краю. Переважна більшість осаджуваних міст розпочинали свою міську метрику не на голому місці, а продовжували попередню – сільську. І не всі міста, що з'явилися, зуміли втримати свій міський статус – частина їх знову ставала селами.

Кожне поселення, перед тим, як воно ставало міським, проходило певні стадії: від прийняття власником рішення про закладання міського осередку аж до нормального функціонування. В історичній літературі ці етапи отримали назву локаційного процесу або просто локації. Складовими локації були: а) правова локація; б) просторова локація; в) початки міського управління та самоврядування.

Правовою основою зарахування до категорії міста був локаційний привілей. В очах тогочасного суспільства місто, яке отримувало такий привілей, було якби законно народженим – звідси прагнення власників, незважаючи на значні витрати, отримати офіційний дозвіл на локацію. Локаційний привілей – це королівський документ, що дозволяв заснування міста, а також надання новому місту міських прав. Локаційний привілей міг бути виданий на різних стадіях міста. Ряд міських поселень згадується у джерелах раніше, ніж відомий привілей на їх локацію (Берездів), це свідчить про те, що власник спочатку зробив реальний крок до заснування, а лише потім відбулося санкціонування починань.

Локаційні привілеї, щоправда не всі, дозволяють визначити різновид міського права. в основному це було магдебурзьке право. Його отримали: Крупець (1576), Остропіль (1580), Тихомль (1616) [23, кн.195, л.311]. У привілеї Красилова (1517) застережено, що міщани можуть користуватися магдебурзьким або хелмінським правом [21, ф.5, спр.1802/11, арк.38].

Надаючи міським поселенням магдебурзьке право, інколи вказувався взірець, на який потрібно орієнтуватися. Дуже часто таке посилення носило загальний характер. У привілеї Острополя (1580) за взірець взято м.

Краків [23, кн.195, к.312]. Крупець (1579) мав орієнтуватися на Луцьк і Кременець [23, кн.216, л.48-48 об.].

Значна увага в локаційних привілеях приділялась господарським справам (найперше торговим), наданням так званої «волі», звільнення міщан від сплати мит тощо. Право на проведення лише торгів отримали Волочиськ (1557), Жуків (1564) [23, кн.35, л.258 об; 23, кн.39, л.557 об.]. було дозволено проводити ярмарки і торги: Базалія, Воронівці, Красилів, Крупець, Купіль, Ожиговці, Остропіль, Старокостянтинів, Тихомель, Кам'янець-Подільський, Сатанів, Ярмолинці, Смотрич, Чорний Острів тощо. Торги дозволялося проводити один день щотижня, ярмарки, згідно привілеїв були різними від одного до чотирьох протягом року (лише Базалія мала право на 4 ярмарки на рік).

Просторова локація відрізнялась від правової в часі. Виникнення міста (osada) в сенсі часовому було багаторічним і пристосовувалось перше за все до господарських та оборонних потреб і в значній мірі корегувалось економічними можливостями міщан та власника. Просторовий уклад малих міст дуже часто не відрізнявся зовнішньо від вигляду села. Однак здебільшого навіть невеликі міські поселення мали певний набір споруд, які відрізняли їх від сіл. В абсолютній більшості міських поселень зазвичай існувала щонайменше одна церква, яка, в силу властивих їй функцій, була певним осередком громадсько-культурного життя; у багатьох містечках був ринок чи торгова площа – господарський осередок, різноманітні крамниці, ятки; тут часто знаходилася резиденція чи підрезиденція власника.

Локаційні привілеї лише в найзагальніших рисах визначали місце майбутньої локації. Наприклад: «Привилей воеводе витебському князю Стефану Збаражському позволене ему в ийменю его Ожоговцах местечко садити» (1557) [23, кн.38, л.219]; «на ґрунті дідичному» – Базалія (1631) [23, кн.211, л.111]; «Замок будует и при нем место садити почал» – Старокостянтинів (1561) [3, с.212]; «Привилей князю Владиславу Андреевичу Збаражскому «позволене ему на границы Лядской в селах подле замку Волочищ, а над рекою Болванцем два местечка садит» (1557) [23, кн.38, л.75 об]. Деякі з міст були локалізовані на татарських шляхах, що засвідчують локаційні привілеї – Купіль, Воронівці, Остропіль [23, кн.191, л.97 об.; кн.195, л.310 об.; кн.207, л.76 об.].

Подекуди в локаційному привілеї закладався майбутня програма побудови міста (Остропіль, Базалія) [23, кн.197, л.121-122; кн.195, л.122-125 об.].

Є всі підстави твердити, що розмітка міста починалася з місця під ринок, який був центральним і найважливішим компонентом міста [7, с.4-5]. «...ринком у середньовічному місці називалася територія, що пролягала приблизно в центральній частині міста, на якій згруппувались торгові функції міста, а також перебувала міська влада». Елементами ринку були: плац, при-

значений для торгівлі; пасма, призначені для комунікацій, блок внутрішньої забудови (ратуша), крамниці, будинок ваги тощо. За формою ринки поділялись на прямокутні, квадратні та видовжені [40, s.238, 239, 247].

Документально підтверджено наявність ринків у містах: Берездів, Бережниця, Білів, Жуків, Заслав Новий, Заслав Старий, Колки, Красилів, Кам'янець, Крупець, Кунів, Лабунь, Ляхівці (Білогір'я), Остропіль, Славута, Старокостянтинів, Шепетівка, Янушпіль (Ямпіль), Деражня, Зіньків, Смотрич, Ярмолинці тощо [32, ф. 25, оп. 1, спр. 88, арк. 91зв; спр. 170, арк. 101зв; спр. 84, арк. 505; спр. 249, арк. 365зв; ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 268зв; ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 58зв, 172; спр. 5, арк. 150; ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 155, 532; 21, ф. 5, спр. 4145, арк. 82; ф. 91, спр. 39/1, арк. 18; ф. 105, спр. 3752, арк. 35].

У локаційних привілеях на міське право кільком містам було дозволено споруджувати ратуші (Остропіль, Базалія, Кам'янець) [23, кн. 197, л. 121-122; кн. 195, л. 122-125 об; 21, ф. 91, спр. 39/1, арк. 71].

Як вже зазначалося раніше, відзнакою міста була наявність храмів. По одному храму було в Бережниці, Жукові, Заславі Новому, Кузьміні, Сульжині, Шепетівці, Янушполі (Ямполі), Зінькові, Смотричі, Ярмолинцях, Летичеві. Існували костьоли в Базалії, Деражні, Волочиську, Корчику, Маначині, Ожиговці, Острополі, Полонному, Старокостянтиніві, Ямполі; по два храми мали: Красностав, Меджибіж, Ляхівці (Білогір'я). В Заславі Старому, Кам'янці було що найменше по три храми.

Подекуди у містах існували в'язниці: Базалія [32, ф.25, оп.1, спр.26, арк.517зв], Березниці [32, ф.25, оп.1, спр.249, арк.366], Заславі [34, №27, к.16], Полонному [32, ф.25, спр.12, арк.193зв], Меджибожі, Кам'янці.

Розташування замків у містечках відчутно впливало на просторову забудову останніх. В умовах тогочасного життя, коли частими були татарські вторгнення (як, з рештою і міжусобні, так звані «домові» магнатсько-шляхетські війни), значення замку для життя міста важко переоцінити. Так після татарського набігу у місті Сульжині, згідно з інвентарем 1617 р., зазначено, що «в місті сам замок залишився», там же зазначено «місто знову будується» [37, №349, к.44-45]. Більшість замків були дерев'яними і незначними за розмірами, як, наприклад, базалійський. В інвентарному описі 1617 р. зазначено, що цей «замок парканом оточений і глиною обмазаний, навколо укріплений баштами і валом від міста» [37, №349, к.27]. Однак в ряді міст були зведені досить потужні замки. Такими були Меджибізький, Старокостянтинівський, Саганівський, Полонський та ін. (21, ф.91, спр.39/1, арк.15; 13, с.99). Замки були у Базалії (32, ф.21, оп.1, спр.34, арк.89), Берездові (32, ф.25, оп.1, спр.459, арк.248), Білогіродці (23, кн.561, л.96; кн.22, л.15), Волочиську (23, кн. 88, л.75), Грицеві (32, ф.25, оп.1, спр.5, арк.130зв), Закриничному (34, №47, к.1), Заславі (23, кн. 19, л.161об), Колках (32, ф. 25, оп.1, спр.70, арк.24зв), Красноставі (23, кн. 29, л.31), Красиліві (35, s.87), Крупці

(32, ф. 25, оп.1, спр.18, арк.822-823), Куневі (21, ф.5, спр.4145, арк. 82), Лабуні (32, ф. 22, оп.1, спр.14, арк.339зв), Ляхівцях (23, кн.38, л.310об), Маначині (32, ф.22, оп.1, спр.8, арк.433зв), Ожигівцях (32, ф. 22, оп.1, спр.13, арк.315зв), Острополі (34, № 81, к.8), Полонному (21, спр.180/11, арк.20зв), Славуті (36, № 64/13, к.59), Старокостянтинові (21, ф.91, спр.39/1, арк.15), Судилкові (37, №464, к.10), Сульжині (34, № 64/10, к.75), Янушполі (21, спр.1802/11, арк.7зв) та ін. містечках.

Початки міського управління та самоврядування. Розбудова та становлення міста супроводжувалося появою специфічної міської громади, спосіб життя, діяльність та інтереси якої лежали значною мірою в іншій площині порівняно з жителями сіл. Місто – це просто тип поселення, це нова, вища форма людського співжиття, чергова сходинка людського прогресу, в якому внутрішня структура міщанства фахово була організована на ринок, на розвиток товарно-грошових відносин, в які втягувалася близька і далека сільська околиця. До того ж велика кількість міст мали своє окреме право. Наявність чи відсутність цього права досить відчутно поділяла міські поселення на привілейовані і непривілейовані. Цей термін був закладений у Литовському Статуті.

Значна частина міст на терені краю не була наділена магдебурзьким правом, отже важко говорити про самоврядування в цих містах. В таких умовах у приватновласницькому місці роль міського управління зводилася до виконання рішень замкового уряду, адміністрації магната при обмеженні самостійної діяльності. З іншого боку, без сумніву, елементи певного самоврядування були присутні у кожному міському поселенні. Опосередкованим свідченням цього є наявність інституту десятників і сотників, що було ознакою існування в таких містах «вчової організації міського самоврядування». Своім корінням цей інститут сягав часів Київської Русі, несучи на собі адміністративно-фіскальні та оборонні функції [11, обор. 225, 235, 236]. Цікаво, що той же інститут зберігся у низці міст, які отримали магдебурзьке право. До того ж він існував як у малих так і у великих містах, маючи універсальний характер [20, с.78-79, 107-111, 116-119]. Джерела надають відомості про наявність десятників і сотників у містах, які не володіли магдебурзьким правом, в Білеві, Берездові, Закриничному [32, ф.25, оп.1, спр.61, арк.27зв]. Загальне управління у приватновласницьких містах здійснювалося ставлеником магната – урядником. Цією особою, як правило, виступав шляхтич-слуга, який керував замковою адміністрацією [32, ф.25, оп.1, спр.83, арк. 219]. Є відомості про функціонування у непривілейованих містах копних судів [32, ф.25, оп.1, спр. 10, арк. 68, 69; 31, с.4].

Однак можна висловити думку, що становище міщан непривілейованих міст було значно гіршим порівняно з міщанами привілейованих міст, але

кращим від селян, від яких вони відрізнялися не тільки станом, але й вигіднішим економічним становищем, користувалися різноманітними наданими їм привілеями, виконували менші і до того ж більш окреслені повинності.

Джерелами магдебурзького права були так звані «Дзеркало саксонське» (*Spekulum saxonum, jus pzovinciale*) та «Міське право» (*Jus municipale magdeburgense, Wiechbild*).

Запровадження магдебурзького права дослідники оцінювали по-різному. Ряд істориків дотримувались думки, що воно було шкідливим (Антонович В., Каманін І.М., Владимирський, Будаков М., Грушевський М., Отамановський В.Д.), інші позитивно оцінювали його, твердячи, що воно в тій чи іншій мірі сприяло розвитку міст (Тарановський Ф.В., Любавський М., Довнар-Запольський М., Ліванцев К.Е., Пічета В., Компан І.С., Кісь Я.П. та інші).

Рацію у судженнях мають обидві сторони, і все таки видається, що об'єктивніше до цього підходять прихильники магдебурзького права. На їхню думку не воно, а законодавча політика верхівки Речі Посполитої гальмувала розвиток міст. Німецьке право не було чимось монолітно застиглим, у різних країнах воно мало різні модифікації і навіть назви.

Німецьке право несло в міста не дріб'язкову регламентацію їх життя, а живу його організацію, складовими елементами якої були особиста свобода міщан, впорядкування повинностей, просторова перебудова, міське самоврядування. Міра впровадження цих складових у реальне життя залежала значним чином уже від самих міст та їх власників.

Виразити та захищати громадські інтереси міщанства мали рада і лава, на чолі останньої з яких (а фактично обох) стояв війт. Реально ж війт найперше був виразником волі магната-власника, або ж старости. Інститут війтівства був центральним у системі міського самоврядування [15, с.106-112]. Значною мірою посада війта приносила власникові чималі прибутки. Володимир Антонович зазначав, що «посада міського війта поєднувала в собі два різних значення: в силу одного з них війт набував земельну власність і ставав у ряди служилого стану – землян..., в силу іншого значення війт був представником міщанського стану і його суддею в справах кримінальних» [2, с.27]. Однак шляхту ця посада цікавила найперше з фінансових міркувань і тому війти-шляхтичі досить часто заставляли, здавали в оренду свою посаду (Берездів 1620 р.).

Свою основну функцію, судову, війт здійснював за допомогою контрольованої ним лави. Лавників мали право обирати міщани, їх кількість в різних містах була різною від двох до чотирьох. У судочинстві застосовувалися приписи не лише магдебурзького права, але й звичаєвого права та норм Литовського Статуту.

Рада, згідно норм магдебурзького права, мала бути головним адміністративним органом міста. Функціональна відмінність її від військового

суду була різною у кожному міському поселенні, однак відносини між ними не були антагоністичними, бо часто рада кооптувала своїх членів з лавників і, крім того, членами обох інституцій були люди одного соціального кола.

Склад ради формувався по-різному. В деяких містах вибирались міщанами, в інших – призначалися власником. До складу ради входило, як правило, чотири особи, одного з них призначали на бургомистра, якого щомісячно заміняли іншим. Після призначення або обрання радців вони складали присягу на вірність власникові (старості) [32, ф.26, оп.1, спр.40, арк.713зв].

Неодмінним атрибутом міської влади був писар, через якого проходила вся міська документація [32, ф.1401, оп.1, спр.1, арк.101].

З міським самоврядуванням пов'язане складне питання, як ступінь особистої свободи міщан. Традиційно вважається, що «міське повітря» робило міщан вільними [33, с.23], але повної свободи не мали міщани і в містах Західної Європи [19, с.94]. Власність міщанина, найперше земельна (включаючи ділянку, на якій стояв будинок) не була його повною власністю, а лише користуальною і це складало основу його залежності.

Свідченням залежності міщан від власника були їх повинності на користь останнього. До них входили грошовий чинш, натуральні данини, одноразові різноманітні повинності, часткова панщина [37, стор. 80]. Чинш був базовим елементом міських повинностей. У привілей міста Базалії (1578 р.) князь К.К.Острозький зазначив, що міщани «...повинні будуть чинш давати з кожного будинку щороку на день Святого Йоана Хрестителя – по три гроші литовських» [2, с.93]. Подібні формулювання були в привілеях інших міст. Чинш сплачувався з земельного наділу та садиб.

Окрім чиншу, міщани багатьох міст давали феодалні натуральні данини. З кожної волоки (≈ 21 га) міщани Шепетівки у 1637 р. мали давати одну гуску та два каплуни, з кожного міського будинку – по одній курці, а загалом з міста – 4 мірки жита та 10 вівса /1 мірка = 40 відер = 491,96 літрів/ [34, №47, к.1-6].

Серед інших повинностей була найважчою підводна. Так у 1620 р. міщани Лабуні зобов'язані були відвозити до Любліна рибу з трьох лабунських ставів, до того ж «фури загальні дві до Львова або до Ярослава» – одну взимку, а другу влітку [38, zkps 3669/11, к.437-477 v.].

На міщан накладалися і військові та оборонні обов'язки, так кожен міщанин Красилова (1615 р.) повинен був мати у своєму будинку «рушницю, два фунти пороху, дві копи куль» [21, ф.91, спр. 39/1, арк. 58зв].

Специфічним видом міських повинностей була панщина. Звичайно, міська панщина не йшла у жодне порівняння з сільською, будучи набагато легшою, однак панщиною, її розмір залежав від величини земельного

наділу, а час відробітку припадав в основному на сінокоси та жнива. Так міщани Закриничного (Ізяславський район), згідно з привілеєм 1599 року мали два дні косити сіно; «а што пан поорет своим плугом так на озимину, яко и на ярину... то все они повинни пожать, повозить и, в стырты поклавши, покрить» [34, № 47, к. 1-2].

Описані міські повинності яскраво свідчать про залежність міст від їх власників і, звичайно, про обмежену через це можливість самоврядування. Причина слабкості міського самоврядування полягала і в тому, що воно не було виборним міщанами, а надане власником, чи державою – це з одного боку, а з іншого – в його підґрунті була економічна слабкість міст [41, s. 308, 309].

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России ч. 1, т. 6 к., 1883.
2. Там само. ч. 5, т. 1 к., 1869.
3. Там само. ч. 7, т. 1 к., 1886.
4. Там само. ч. 7, т. 4 к., 1890.
5. Там само. ч. 8, т. 2 к., 1894.
6. Батюшков П.Н. Подолия. Историческое описание. СПб, 1891.
7. Бевз М.В., Бевз В.В. Про цінність планувальних структур центрів малих міст. // Екологія культури: історія, традиції. Сучасність. Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції. 11-12 травня. Львів, 1990.
8. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII ст. К., 1995. т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе.
9. Городское население в Российской империи. т. 4, СПб, 1864.
10. Григорович М.В., Пушкар І.М. Зміна функцій міських поселень Поділля у процесі їх формування і розвитку. // Тези доповідей обл. наук. конференції «Проблеми історичної географії Поділля». Кам.-Под. 1982.
11. Грушевський М.С. Історія України-Руси. К., 1993, т. 3.
12. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. К. 1908.
13. Древности Украины. К., 1905. вып. 1.
14. Записки Львівського наукового товариства ім. Шевченка. т.63, серія 1, Львів. 1905.
15. Заяць А.Є. Інститут вїтївства в містах Волині XVI – першій половині XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. Львів. 1998.
16. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів. 2003.
17. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. К., 1971.
18. Крикун М.Г. Структура поселень Подільського воєводства в XVI – XVIII ст. // Тези доповідей обласної наукової конференції «Проблеми історичної географії Поділля». Кам.-Под. 1982.
19. Колесницький Н.Ф. Феодалное государство (VI – XIV в.в.). М. 1967.

20. Линниченко И.А. Черты из истории сословий в Юго-Западной (Галицкой) Руси XIV – XV в. М., 1894.
21. Львівська національна бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, відділ рукописів.
22. Михайловський В. Населенні пункти Західного Поділля та Подільського воєводства (1402-1444 рр.) у світлі королівських, великокнязівських, старостинських документів. // Збірник наукових праць інституту історії України. К., 2003.
23. Российский государственный архив древних актов. Ф. 389: Литовська метрика.
24. Сецинский Е. Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9, Кам.-Под. 1901.
25. Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. т. 2. СПб. 1865.
26. Семенов П. Географическо-статистический словарь Российской империи. т. 4. СПб. 1873.
27. Симашкевич М.В. Историко-географический и этнографический очерк Подолии. // Подольские Епархиальные ведомости № 94. Кам.-Под. 1875.
28. Теодорович Н.И. Уезды Ровенский, Острожский, Дубинский. т. 2, Почаев. 1890.
29. Теодорович Н.И. Уезды Кременецкий, Заславский. т. 3, Почаев. 1893.
30. Теодорович Н.И. Город Заславль, Волынской губернии. Почаев. 1893.
31. Турцевич А. Русские крестьяне под владычеством Литвы и Польши. Краткий исторический очерк. Вильна. 1911.
32. Центральний державний історичний архів у Києві.
33. Щербак О.В. Соціальне та правове становище міщанства Правобережної України в XVI ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1989. вип. 15.
34. Archiwum Ksia zat Sanguszkow w Slawucie. // Pod Kiezownictwem Z.L. Radziminskiego. t. 1.
35. Archiwum Panstwowe w Krakowe. Archiwum Sanguszkow. t. 3.
36. Archiwum Glowne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). Archiwum Skarbu Koronnego.
37. AGAD. Archiwum Lubomirskich z Malej Wsi, pudko 17.
38. Biblioteka Zakladu Narodowego im. Ossolinskich we Wroclawiu. Oddzial rekopisow. Rkps. 262.
39. A.Pzездziecki. Podole, Wolyn, Ukraina. t. 2, Wilno. 1841.
40. Pudelko I. Rynki w planach mist Slaska // KAU. 1959. № 3-4.
41. Zientara B. Odpowiedz refarenta // Miasta doby feudalnej w Europie szodkowo-wschodniej. Warszawa. 1976.
42. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, jeograficznym I statystycznym opisana. Warszawa. 1845. t. 2. Cz. 2.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ МОЛДАВАН НА ЗЕМЛІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

На сьогоднішній день питання стосунків української влади із представниками національних меншин постало досить гостро. Значна частина сьогоднішніх протиріч знаходиться у площині минулого, тому дослідження взаємовідносин українців із представниками інших національностей на території нашої держави видається одним із найбільш актуальних завдань сучасної історичної науки. Молдавська меншина є однією із найбільших на території України, проте не дивлячись на це, науковці мало уваги звертали на історію її виникнення та розвитку. Ми зробимо спробу провести короткий огляд основних етапів та особливостей переселення молдавського народу на територію південноукраїнських степів та південного Поділля у XVIII – початку XIX ст.

Фактично, молдавани на території України були присутні ще з часів Київської Русі, про що свідчать археологічні знахідки та документальні матеріали. Першими документально підтвердженими поселеннями волохів на лівому березі Дністра були села в Подільському князівстві за литовського панування, яке належало Коріатовичам, родичам великого князя Ольгерда [1, с. 51-52].

В період з XIV–XVII ст. молдавани відігравали значну роль у військових діях та повстаннях, які в свою чергу нерідко перекидалися на територію України. Зокрема, деякі джерела називають Муху, керівника повстання 1490-1492 рр., волохом за походженням. В козацьких реєстрах другої половини XVI ст. ми знаходимо і молдавські імена. Ще більше їх можна зустріти у «Реєстрі Війська Запорізького», зібраного після укладення Зборівського мирного договору 1649 р., причому значна частина їх носить суто українські закінчення, що в свою чергу свідчить про поселення молдаван на Україні на постійній основі [1, с. 74]. Окрім того, В. Тучинський наводить свідчення про службу молдаван в якості найманого війська в арміях Московської держави та Річі Посполитої [2, с. 36].

Кінцем епохи національно-визвольної війни 1648-1657 рр. датуються перші згадки про масові переселення молдаван на територію України. Зокрема, в Подільському полку, який межував з територією Молдови, згадуються понад 50 козаків-волохів [1, с. 92].

Після Карловицького миру 1699 р. Петро I взяв курс на зміцнення престижу і позицій Росії в очах балканських народів, в тому числі і ближніх єдиновірців, тобто молдаван і волохів. Росія в очах балканських народів

виглядала привабливим місцем, і на тодішні її південні кордони потягнулись перші переселенці.

Каталізатором даного процесу для молдаван став Прутський похід 1711 року. Активними учасниками його стали молдавани під керівництвом господаря Дмитра Кантемира. Після поразки російських військ сам господар, його найближчі соратники і певна кількість молдаван (Шишмарьов визначає її як 4000 осіб), які наказом Петра були оселені на території Слобожанщини [3, с. 19-21].

Цікавим фактом є військова спрямованість даного контингенту поселенців. Невдовзі після переселення з них було сформовано три кінні команди (Козацька, Угорська і Волоська). Вони проіснували до 1721 р., тобто до смерті Петра I. Причини розформування даних одиниць, скоріше за все, були чисто практичні – як військові утворення, дані команди приносили мало користі внаслідок поганої виучки, недисциплінованості і неконтрольованості.

Збереглись свідчення про безпосередню участь молдаван у гайдамацькому русі. Зокрема, М.А. Мохов наводить факт наявності у великому гайдамацькому загоні Верлана молдаван з обох берегів Дністра, а також згадує молдаван серед засуджених в 1768 р. [4, с. 137-138]. Д. Дорошенко у томі II праці «Нарис Історії України» посилається на В. Антоновича, який в свою чергу, згадує у складі гайдамацької «банди» Дзюби молдаван [5, с. 252].

Повертаючись до підросійської території України, вартим буде згадати, що курс на військову колонізацію, взятий Петром I, продовжувався і його наступниками. Зокрема, в епоху Анни Іоаннівни, були утворені гусарські військові частини (вже безпосередньо після її смерті – Угорський, Грузинський, Волоський, Сербський та Молдавський полки). Гусари наділялись землею, перетворюючись таким чином у поселенні частини, тобто фактично військових поселенців. Відомостей про самостійне ведення сільського господарства даними групами поселенців автору знайти не вдалось.

Російська влада була зацікавлена у військових колоністах. По-перше, після ряду військових конфліктів Російська імперія отримала значний приріст територій, які було необхідно залюднити. По-друге, внаслідок втрати свого військового значення та впливу Запорізькою Січчю постало питання захисту нових прикордонних територій. По-третє, оскільки дана територія прилягає до кордону з Туреччиною, то природнім виглядає рішення російського уряду заселити її саме представниками народів, в яких процвітали антитурецькі настрої. По-четверте, Росія вирішила скористатись досвідом австрійської монархії, в якій подібне утворення (т. зв. Військовий Кордон) існувало з XVI ст [6].

Першим по-справжньому великим утворенням даного типу можна назвати т. зв. Нову Сербію. Вона представляла собою прикордонну область із Річчю Посполитою та Гетьманщиною (нинішня Кіровоградська область) із центром у місті Новомиргороді. Основну масу поселенців представляли серби – вихідці із Австрійської імперії. Внаслідок малого притоку сербів фактичний керівник Нової Сербії полковник Іван Хорват добився в уряду дозволу викликати на поселення представників інших «єдиновірних» народів, в число яких входили в тому числі і представники інших балканських народностей, зокрема молдавани. С. Дідик наводить кількість поселенців на 1757 р. у 5482 особи обох статей і зауважує, що молдаван серед поселенців було «чимало» [7]. Проте, вчений наголошує на тому, що в якості «молдаван» могли знаходитись і українці, які не бажали покидати дану територію (указом Сенату в Новій Сербії дозволялось поселятися лише іноземцям).

Майже одночасно із Новою Сербією виник і Новослобідський козацький полк, який розташувався на південь від попереднього утворення, і користувався подібними привілеями. На території даного полку також були присутні молдавани. Значний відсоток із них поселились на цій території давно. Мав місце і витік частини поселенців із Нової Сербії, а також переселення молдаван з території Польщі, яке В. Шишмарьов характеризує як фактично масове [3, с. 36]. Там же, в наведеному списку місць, із яких переселялись молдавани, згадана і територія Поділля.

Другим значним поселенням балканців на території України була Слов'яносербія – територія на південному березі Сіверського Донця (нині – частина Луганської області). Оскільки дана територія не мала для російського уряду такого значення, як Нова Сербія, дані про кількість населення практично відсутні, і як наслідок, ми не можемо назвати конкретний відсоток суто молдавського населення даного утворення. Наведемо лише дані Т. Кандаурової, який називає загальну кількість поселенців в Слов'яносербії на 1762 р. приблизно в 10 тис. осіб [6].

І Нова Сербія, і Слов'яносербія не виправдали надій, які покладав на них російський уряд, тому після приходу до влади Катерини II відбулись реформи, які інтегрували обидві одиниці в Новоросійську губернію.

Катерина II вела активну боротьбу з Османською імперією, одним із результатів якої став новий притік балканських християн на південні кордони Російської імперії. Зокрема, в 1768 р. на початковому етапі першої російсько-турецької війни (1768-1774 рр.) один із турецьких полків, сформований із представників балканських національностей, в тому числі і молдаван, перейшов на бік Росії. З представників даного полку було створено Молдавський гусарський полк, розселений частково у воєнний час, інших уже після завершення бойових дій на території колишніх Нової

Сербії та Новослобідського полку. Попри строкатий етнічний склад, основу даного полку складали все ж волохи (молдавани).

Бурхливий розвиток регіону та близькість його до прифронтових ліній подальших російсько-турецьких війн вимагали від уряду значних людських ресурсів, основним шляхом поповнення якого служило вербування, тобто офіційна чи напівофіційна агітація серед населення прикордоння переселятись до територій Російської імперії. Цікавою для нас постаттю є такий собі майор Зверев, який з 1769 р. очолював Молдавський поселенський полк. Справжнє ім'я даного діяча Василе Лупул. Він був молдаванином, який в 60-х рр. XVIII ст. вступив на російську службу і прославився активною діяльністю в області вербування, особливо серед соплеменників [3, с. 57-59].

Друга половина XVIII ст. стала піковою точкою переселення іноземців у землі України. Кючук-Кайнарджинський мир 1774 р. дав Росії певну передишку, можливість підготувати потужну військову і економічну базу для подальшого наступу на Порту. Російський уряд провів ряд територіальних реформ, які вплинули і на військових поселенців. Проте суто молдаван дані реформи торкнулись мало – фактично, вони і далі залишались на старих землях.

На період після Кючук-Кайнарджинського миру припадає і хвиля цивільного переселення. Ще до офіційного приєднання до Росії Кримського ханства була проведена акція виведення з півострова християнського населення, яке складалося переважно з греків та вірмен. Серед них були і молдавани, кількість яких ми знаходимо у В. Кабузана, який називає цифру у 162 особи. Вони були поселені у Маріупольському повіті Новоросійської губернії (нинішня Донецька область) [8, с. 193].

Після приєднання Криму в 1783 р. в числі направлених туди поселенців були присутні і молдавани, яких згідно указу Потьомкіна були поселені в Таврійській області.

Торкнувшись питання даних про географію та статистичні дані розселення молдаван, ми знову повертаємось до В. Кабузана. По Новоросії він наводить наступні цифри: 1762 р. – 106 237 осіб, 1782 р. – 154 734, 1795 р. – 189 792 осіб (у відсотковому відношенні 14,7%, 17,8% та 11,7% відповідно). По Катеринославській та Херсонській губерніям відсоткове відношення по тим же рокам дорівнює 6,8%, 6,4% і 1,4% та 15,2%, 13,4% і 9,4% відповідно. По Поділлію основним регіоном концентрації молдаван були повіти, порубіжні з Бессарабією, а саме Ямпільський (на 1795 р. – 5,5%) Ольгопільський (9,4%) та Балтський (5,8%). Таким чином ми можемо зробити висновок, що основною зоною концентрації молдавського населення на території України у XVIII ст. була її південна частина.

Із приєднанням до Російської імперії Бессарабії після Бухарестсько-

го мирного договору 1812 р. ситуація дещо помінялася. По-перше, зріс відносний відсоток молдаван у загальній кількості населення. По-друге, завершився період масових переселень, який мав місце у 70-х рр. XVIII ст. По-третє, притік молдаван на територію Російської імперії фактично припинився, оскільки один із основних регіонів-джерел переселення перейшов під контроль Росії.

В. Тучинський наводить дані про внутрішню міграцію молдаван на території України. Зокрема, за даними дослідника, в 1805-1810 рр. мало місце переселення 250 молдаван з території Бахмутського повіту Катеринославської губернії до Тираспольського повіту Херсонської губернії. Дана міграція була викликана бажанням покращити умови життя, оскільки переселенцям було обіцяно земельну ділянку на 1,5 десятини на кожну особу [2, с. 57-58]. Останньою великою хвилею переселення була міграція 2,5 тис. молдаван у вищезгаданий Тираспольський повіт у 1812 році.

В подальшому міграція молдаван практично припиняється. По-перше, основні регіони-джерела переселенців (Бессарабія та Очаківська область) опинились у складі Російської імперії. По-друге, були виконані завдання, поставлені російським урядом перед поселенцями, тому відпала необхідність у подальшій стимуляції притоку іноземного населення. По-третє, як наслідок припинення стимуляції заселення поступово скасовуються пільги для переселенців, зменшуючи таким чином привабливість переселення як такого.

В подальшому відбувається ріст молдавського населення за рахунок природнього розвитку, а не міграції з-за кордону.

Із усього вищесказаного можна зробити наступні висновки. Фактично, молдавани на території України присутні ще зі слов'янських часів, щонайменше із X ст. Протягом періоду середньовіччя по XVII ст. молдавська міграція не припинялась, хоча за масштабами і була порівняно невеликою. Починаючи із петрівської епохи, контакт стає більш тісним внаслідок орієнтації Росії на підтримку і розвиток відносин із представниками балканських християн.

Із започаткуванням проекту-аналогу австрійського військового кордону потік переселенців на територію України зростає до великих масштабів. Внаслідок ускладнення політичної та соціально-економічної ситуації у Молдавському князівстві переселення «до царя» виглядало в очах всіх верств молдаван кращим виходом, тим більше що російський уряд заохочував дане починання. Значна кількість молдаван в даний період концентрується в новостворених поселеннях балканців (Нова Сербія, Слов'яносербія) та Новослобідського полку.

Успіхи Росії у боротьбі з Туреччиною дозволили першій поступово наروضувати територію за рахунок земель сучасного Півдня України. Дані

території потребували значної кількості людських ресурсів, які поповнювались в тому числі і за рахунок іноземних поселенців. Очаківська область, яка відійшла до Росії за Ясським миром 1792 р., була залюднена переважно молдаванами.

Після Бухарестського мирного договору 1812 р. процес боротьби Туреччини та Росії перейшов у фазу затишшя. Відповідно, активний приріст територій Північного Причорномор'я завершився приєднанням до Росії Бессарабії. Внаслідок цього значна частина молдаван влилась в масив населення, і Бессарабія як один із основних регіонів-джерел переселенців припинив своє існування. Поряд із цим російський уряд поступово згорнув програму підтримки іноземної колонізації, чим фактично завершив активну її фазу.

Основними регіонами розселення молдаван на території України були Нова Сербія, Слов'яносербія, пізніше - Катеринославська та Херсонська губернії, південь Подільської губернії, Очаківська область та Бессарабія. Найбільша концентрація молдаван спостерігалась в Очаківській області.

Джерела та література

1. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов / [під ред. Ю.Ю. Кондуфора]. – К.: Наукова думка, 1980. – 326 с.
2. Тучинський В. А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів по початку ХХ ст. Монографія. - Вінниця: О. Власюк, 2008. - 220 с.
3. Шишмарёв В. Ф. Романские поселения на юге России. Труды архива АН СССР. Вып. 26. – Л.: 1975. – 250 с.
4. Мохов Н. А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей. - Кишинев: Штиинца, 1961. – 219 с.
5. Дорошенко Д. І. Нарис Історії України. Том II (від половини XVII століття). / репринт 1966 р. – Київ, Глобус, 1992 р. – 217 с.
6. Кандаурова Т. Н. Военные поселения в Европе и России XVIII - XIX веков // Новая и новейшая история. 2010. № 5. С. 84-109
7. Дідик С.С. Дві моделі колонізації Півдня України (з історії Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, 1751-1764 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ХХ. – Запоріжжя, 2006. – С.35–40.
8. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII–первой половине XIX века (1719-1858 гг.). М.: Наука, 1976. – 306 с.

НАУКОВЕЦЬ І БОГОСЛОВ – ВОЛОДИМИР ЧЕХІВСЬКИЙ

Одним із багатьох завдань, які ставила перед суспільством тоталітарна більшовицька ідеологія, було завдання стерти історичну пам'ять про ушлавлених українських діячів. Можливо тому, багатоаспектна наукова спадщина відомого діяча новітньої української історії, професора, талановитого богослова та історика церкви Володимира Чехівського, «щирий демократизм» якого «тісно сполучався з наукою Христової Євангелії» [1, с.339], досі не знайшла свого повноцінного відображення. Хоча в українській історіографії ХІХ – початку ХХІ ст. цю проблему частково висвітлювали Ф. Бульбенко (США, 1971) [2], Д. Бурко (США, 1983) [1], І. Преловська [3; 4; 5; 6], А. Трембіцький [7-11] та інші [12-15].

Член славної української родини Сіцінських-Чехівських-Січинських-Шандор – Володимир Мойсейович Чехівський народився 20 липня 1876 року в с. Гороховатка на Київщині в родині священнослужителя [10; 16, арк.95]. Закінчив Київську духовну семінарію (1896), церковно-історичне відділення Київської духовної академії (1900) [1, с.334; 16, арк.95], однорічні курси учителів середніх шкіл (1913), короткотермінові педагогічні курси учителів-лекторів при Одеському університеті (1918) [16, арк.95зв.]. Розстріляний 3 листопада 1937 р. [15] за вироком трійки УНКВС Ленінградської області в урочищі Сандармох (Карелія). Так, у «далеких нетрях радянської півночі, скінчилось життя славетного борця за волю Української Церкви, за державність і свободу її народу» [1, с.344], подвижника «великого формату, чия діяльність церковна, педагогічна, культурно-освітня, наукова і громадська, то було апостольське служіння українській ідеї.

Його першою науковою роботою з історії Української Церкви стала дипломна надзвичайно цікава робота студента ІV курсу Київської духовної академії «Київський митрополит Гавриїл Бануленко-Бодоні (1799-1803)» (1904) [17], за яку в 1905 – отримав ступінь магістра богослов'я і премію Ради професорів академії [1, с.334]. Займаючись науково-богословською та педагогічно-освітньою діяльністю В. Чехівський написав більше півсотні наукових, богословських і релігієзнавчих праць з історії Церкви, української культури, богослужбових відправ, доповідей, епістоляріїв, промов, статей і лекцій, які частково під своїм прізвищем, або ж під псевдонімами «Вірний В. Чехівський» [18], «Ілля Побратим» [19], «Ілля Братерський» [20], друкував у журналах «Україна», «Церква і життя», газетах «Україна», «Робітнича газета» та інших, на жаль, більшість з них й досі залишається в рукописах. В подальшому Володимир Мойсейович часто виступав з до-

повідями і лекціями перед населенням, в робітничих клубах. Так, 16 січня 1919 р. прочитав лекцію «Сучасний мент» [21], 16 серпня – на зборах Кирило-Методіївського братства зробив доповідь «Послання Кирило-Методіївського Брацтва Православним Християнам на Україні» [22, арк.50зв.], 7 вересня виступив на великому мітингу в Кам'янці-Подільському з промовою «Боротьба Українського народу за визволення від Денікинсько-Московського ярма» [23], в той же день в Українському клубі прочитав лекцію «Робота партій старого порядку в часи революції» [24]. В 1919 – у «Робітничій газеті» вийшли статті: «Прем'єр Вол. Чехівський про державний стан України» [25]; «Розмова з Головою Ради Міністрів» [26]; «Ультиматум совнаркому. Совіту народніх комісарів Російської республіки» [27]. 26 серпня газета «Україна» опублікувала «Постанови Кирило-Методіївського Брацтва» [28].

В.Чехівський досліджуючи проблеми українського церковного руху підготував і видав працю «Кому служить церковне панство на Україні» (Київ, 1918) [1, с.342; 20], а доопрацювавши її, опублікував під назвою «Церковне панство на Україні» (1919) [29]. В цей період також вийшла його праця «Боротьба чехів за волю і правду в часи Гуса» [30], проте віднайти її текст нам поки що не вдалося.

Під час проведення Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., В.Чехівський вболіваючи за відродження Української Церкви неодноразово виступав перед делегатами Собору з історико-богословськими доповідями в яких розкрив «місце Української церкви у Вселенській православній апостольській церкві» [31, арк.10]: «Утворення єпископату Української Автокефальної Православної Церкви» (20 жовтня) [1, с.340; 32, с.190-197; 33]; «Відокремлення церкви від держави» (22 жовтня), «Відновлення (Церковної ієрархії)» (23 жовтня) [31, арк.11; 32, с.280-283, 288-289]; «Життя парохвіяльних церков» (24 жовтня) [32, с.300-305]; 25 жовтня виступив з богословською промовою про роль і значення богослужіння, де зазначив, що в «богослужінні є дві сторони. Є Божа сторона – вплив [з]гори, і людська сторона» [32, с.336]. А також перед членами Собору виступив із співповідями: «Взаємовідносини межі Української церквою і другими церквами» (19 жовтня) [32, с.166]; «Внутрішній устрій церкви» (20 жовтня) [32, с.38-39, 181-185]; «Справа автокефалії Української церкви» [32, с.135-137].

Головним і одним з перших ґрунтовних богословських надбань Всеукраїнського благовісника УАПЦ, стала праця «За церкву, христову громаду, проти Царства Тьми» (Київ, Харків, 1922) [5, с.301; 19, с.8], перевидана в Франкфурті-на-Майні (1947) і Нью-Йорку (1974) [34].

Ставши головним ідеологом українського церковно-національного відродження Володимир Мойсейович у середині 20-х р. ХХ ст. написав два

богословські чини: «Слово Хресне» («Свято Хресне») і «Служба визволення» («Визволення») [35, арк.370-382], а також передмову до відправи «Життя в богослужінні» [36, арк.2].

В. Чехівський, як Всеукраїнський Благовісник і головний ідеолог УАПЦ з метою ідеологічного обґрунтування позиції УАПЦ щодо законності пресвітерської хіротонії Всеукраїнського митрополита видрукував працю «До питання про висвяту церквою» Псалми та літургії автокефальної Церкви (1925-1927) [37, арк.323-327]. Питанням утворення УАПЦ присвячена і його праця «Основа визволення Української Автокефальної Православної Церкви» (1926) [5, с.308; 38, арк.57-74]. Проблема ідеологічного обґрунтування позиції УАПЦ щодо законності пресвітерської хіротонії Всеукраїнського митрополита на Соборі (1921) присвячений великий богословський трактат «Основи визволення Церкви з-під «князів тьми віку цього» (Ефес. 6:10-13)» (1927-1928) [18; 19; 39; 40; 41]: частина I праці опублікована 3 лютого 1927 р. [18, арк.79-95]; II – «Свідectво св. Климента Римського про церковне апостольське наступництво в єпископстві» – 21 травня 1927 р. [39, арк.7-28]; III – «Свідectво 1-го загального (катаалос) Собору (325 р.) про висвяту єпископів церквою» – 29 грудня 1927 р. [40, арк.114-125]; IV – «Свідчення церковного письменства і церковної практики про висвяту єпископів від церкви» – 1928 р. [41, арк.18-24]; V – «Настановлення Олександрійського Патріарха пресвітеріоном, за свідectвом літопису Євтихія» – 1928 р. [19, арк.201-231]; VI – «Свідectво Севера Антиохійського патріарха про висвяту Олександрійських патріархів від пресвітерів» – 1928 р. [42]. На превеликий жаль, повністю ця значна богословська праця «Основа визволення церкви з-під «князівства тьми віку цього» (Ефес. 6:10-13)» [5, с.308], а також богословська праця «Досягнення Української Автокефальної Православної Церкви» (1927) [43], й досі залишаються неопублікованими, хоча й мають велику цінність для сучасних дослідників історії Церкви та богословів.

На Предсоборній нараді УАПЦ 26 липня 1927 р. В.Чехівський виступив з тезами своїх доповідей – «Про внутрішній стан життя УАПЦ та працю ВПЦРади» [44, с.64]; «Сучасний стан релігії взагалі і християнства, зокрема в світовому житті» [44, с.68-71]; «Основні вимоги сучасного християнського світогляду в галузі учення віри» [44, с.70-72, 113]. 29 липня на її засіданнях виголосив співдоповіді «Форми організації богословської освіти» [44, с.90-91], «Організація богословсько-наукової праці» [44, с.92]. А під час розгляду питання «Богослужбова галузь церковного життя» зазначив: «Доконче потрібним є доповідь про історію богослужіння поєднати з вимогами сучасного церковного життя» [44, с.94].

На Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ (17-30 жовтня 1927) – «Собору самопізнання» [6, с.17], перед

членами Собору виступив із доповідями: «Сучасний стан релігії взагалі і християнства, зокрема в світовому житті» (18 жовтня) [44, с.151-158]; «Методи організації християнського світогляду й церковної думки» (19 жовтня) [44, с.183; 45, арк.28зв.]; «Учення про Церкву, як громаду Христову, та її благодатне життя» (25 жовтня) [44, с.113, 352-354]. А також із співповіддю «Організація богословсько-наукової праці» [44, с.91].

Не полишав наукової роботи Володимир Чехівський і під час ув'язнення. Так, перебуваючи в 1933-1937 рр. на Соловках, він працював над монографією «З революційної боротьби 1897-1917 рр.» [46, с.506, 513]. На жаль, подальша доля рукопису наукової праці обсягом у «20 зшитків...» [46, с.516], досі невідома.

Наявна науково-богословська спадщина В. Чехівського, свідчить про те, що він у своїх працях проводив ідеї любові до Бога і українського народу, свободи і правди, виступав на захист від поневолення і русифікації Української Церкви, розкривав лукавство російських церковників, що більше служили імперській політиці, ніж Богові. Сучасне повноцінне повернення Україні імені В. Чехівського неможливе без вивчення й аналізу всієї багатогранної спадщини вченого, педагога, богослова і громадсько-державницького діяча, виявлення й ґрунтовного опрацювання чималого масиву архівних документів, осмислення його педагогічної, науково-богословської, культурно-освітньої, державотворчої та проповідницько-місійної діяльності. Незалежна Україна, про яку мріяв один з кращих представників українського народу, який багато зробив для її утвердження, ще не повною мірою увічнила його пам'ять. Життєві шляхи, суспільно-державницька діяльність, наукова та богословська спадщина Володимира Мойсейовича, ще й досі чекає свого ґрунтового дослідження.

Джерела та література:

1. Бурко Д. Професор Володимир Чехівський / Д. Бурко // Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, Н. Дж. (США), 1988. – С. 333-344.

2. Бульбенко Ф. П. Володимир Чехівський / Ф. П. Бульбенко // Нові дні (США). – 1971. – березень.

3. Преловська І. М. Доля Благовісника / І. М. Преловська // Старожитності. – 1995. – Ч. 5-6 (72-73). – С. 24-51.

4. Преловська І. М. Відправа Благовісника / І. М. Преловська // Розбудова держави. – К., 1996. – Ч. 1 (42) – С. 45-51.

5. Преловська І. М. Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) / І. М. Преловська // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К., 1996. – Т. 2. – С. 295-321.

6. Преловська І. М. «Собор самопізнання» Української автокефальної православної церкви / / І. М. Преловська // Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали / Упорядн.: С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К., 2007. – С. 17-37.

7. Трембіцький А. Володимир Чехівський – державний і громадсько-просвітницький діяч (до 130-річчя з дня народження) / А. Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 184-204.

8. Трембіцький А. Освітньо-педагогічна діяльність Володимира Чехівського / А. Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 12: Мат. восьмого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка». – С. 312-333.

9. Трембіцький А. Науково-освітня діяльність Володимира Чехівського / А. Трембіцький // Наукові записки Вінницького держ. педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: Зб. наук. пр. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2009. – Вип. 16. – С. 39-49.

10. Трембіцький А. Науково-богословська діяльність Володимира Чехівського / А. Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – С. 199-213.

11. Трембіцький А. Науковець і богослов Володимир Чехівський / А. Трембіцький // Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Л.: Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010. – Кн. І. – С.803-810.

12. Голова рев[олюційного] комітету і Прем'єр-Міністр 1-го кабінету Директорії В. М. Чеховський // Україна. – 1919. – № 91. – 15 (2) - 16 (3) листопада – С. 6.

13. «А. Ж.». Чехівський Володимир / А. Ж. // Енциклопедія Українознавства-II. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 3738.

14. Завальнюк К., Стецюк Т. Благовісник // Завальнюк К. Червоний смерч над Поділлям / К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 180-183; Українська мала енциклопедія / ред. проф. Є. Онацький. – Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації УАП Церкви в Аргентині, 1967. – Кн. XVI. – С. 2053-2054.

15. Грищенко А. Перший прем'єр Директорії / А. Грищенко // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 223. – 23 листопада.

16. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької області). – Ф. Р.-1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95-95зв.

17. Чеховский В. Киевский митрополит Гаврил Банулеско-Бодони (1799-1803 гг.) / В. Чеховский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1904. – № 7. – С. 355-431; № 8. – С. 490-588; № 9. – С. 65-108; № 10. – С. 238-281; К., 1905. – 2 + 306 с.

18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.561. – Арк. 79-86.
19. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.707. – Арк. 201-231.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.706. – Арк. 102.
21. Український Робітничий Клуб в м. Києві // Робітнича газета. – 1919. – № 433. – 14 січня. – С. 4.
22. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.50зв.
23. Хроніка // Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 24. – 7 вересня. – С. 4.
24. Лекція В. М. Чеховського в Українськiм клубі // Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – Ч. 24. – 7 вересня. – С. 4.
25. Прем'єр Вол[одимир] Чехівський про державний стан України. // Робітнича газета. – 1919. – № 426. – 2 січня. – С. 3.
26. Розмова з Головою Ради Міністрів // Робітнича газета. – 1919. – № 430. – 7 січня. – С. 3.
27. Ультиматум совнаркому. Совіту народніх комісарів Російської республіки // Робітнича газета. – 1919. – № 431. – 11 січня. – С. 4.
28. Чехівський В. Постанови Кирило-Мефодієвського Брацтва / В. Чехівський // Україна. – 1919. – Ч. 14. – 26 серпня.
29. Держархів Вінницької області. – Ф. Р. – 1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95зв.
30. Держархів Вінницької області. – Ф. Р. – 1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95зв.
31. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.57. – Арк. 10-11.
32. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / Упоряд.: Михайліченко Г., Пилявець Л., Преловська І. – Київ-Львів: «Жовкла», 1999. – 560 с.
33. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.62. – Арк. 62-73, 75-76, 78-96, 98-129.
34. Чехівський В. За церкву – Христову громаду, проти царства тьми / В. Чехівський. – К.: Видання ВПЦР, 1922. – 52 с. (Репринт: Франкфурт-на-Майні, 1947, Нью-Йорк, 1974).
35. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.149-а. – Арк. 370-382.
36. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.273. – Арк. 1-2.
37. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.149-а. – Арк. 323-327.
38. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.158. – Арк. 57-74.
39. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.562. – Арк. 7-28.
40. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.705. – Арк. 114-125.
41. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.706. – Арк. 18-24.
42. Чехівський В. Свідцтво Севера Антиохійського патріарха про висвяту Олександрійських патріархів від пресвітерів. Ч. VI. 1928 р. / В. Чехівський // Церква і Життя (Орган УАПЦ). – К.: Вид. ВПЦР. – 1928. – Ч.2 (7). – С. 109-121.
43. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.561. – Арк. 8-10.
44. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року. Докум. і мат. / Упоряд.: С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко. – К., 2007. – 699 с.

45. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.4. – Спр.175. – Арк. 12-28зв.

46. Листи Володимира Чехівського з ув'язнення // Мартирологія Українських Церков: В 4-х т. – Т. I. Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронин. – Балтимор, Торонто: Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В.Симоненка, 1987. – С. 503-520.

47. Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 жовтня.

48. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.1. – Спр.58. – Арк. 22.

49. Про рух українського народу до освіти. Промова Володимира Чехівського на відкритті Кам'янець-Подільського народного українського університету // Україна. Щоденна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 (22) листопада.

50. ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп.3. – Спр.561. – Арк.87-95.

ПАЛАЦОВО-ПАРКОВІ КОМПЛЕКСИ ЯРМОЛИНЕЧЧИНИ XIX - ПОЧ. XX СТОЛІТЬ: ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ

У публікації висвітлюються проблематика збереження маєтків та палацо-паркових комплексів на території Ярмолинецького району, методологічні засади розвитку туризму у регіоні.

Ключові слова: *маєток, палацово-парковий ансамбль, музей, рекреаційний туризм.*

Доба шляхетного панства давно минула, залишивши свій почерк в історії нашого краю. Багато з того часу змінилося, але навіть на сьогоднішній день на Хмельниччині можна поринути у сиву данину. У межах області збереглися унікальні ландшафтно-паркові комплекси, об'єкти з рідкісними видами флори, з цікавими елементами малих архітектурних форм, з штучними водоспадами, фонтанами і т.д. В наш час під охороною держави на території області знаходиться 36 пам'яток садово-паркового мистецтва, з яких 9 державного, 27 місцевого значення. Парки будувались, як правило, при панських маєтках на самих мальовничих за ландшафтом місцевостях. Проте, переважна більшість будівель і паркових ансамблів не збереглося. Багато з них вимагає реставрації. З усіх старовинних парків області, які зберегли облік паркового мистецтва, є Малісвецький і Голозубинецький на Дунаєвеччині, Виноградівський і Куявський Ярмолинецького району. Оздоровчу і естетичну цінність мають паркові зони санаторіїв та будинків відпочинку. Зокрема, значно підвищується ефективність лікування та оздоровлення внаслідок іонізуючої, фітонцидної та мікрокліматичної дії чудових паркових зон у санаторіях області. Важливу пізнавальну і рекреаційну роль виконують території та об'єкти природно-заповідного фонду Хмельниччини, адже вони є місцем зосередження унікальних, в т.ч. ендемічних та реліктових, представників флори і фауни, атрактивних ландшафтів, досить часто пов'язаних з життям видатних людей та овіяні народними легендами.

Одним з найбільш цікавих в плані садово-паркових комплексів нашої області є Ярмолинецький район. На території району збереглися пам'ятки архітектури та пам'ятки садово-паркового мистецтва, що крізь століття зберегли свою красу та розкіш. На території району розташовані об'єкти культурної спадщини: будинки та садиби в селах Вербка, Виноградівка, Савинцях, Скаржинцях, Соснівці та парки - пам'ятки в селах: Вербка, Виноградівка, Лугове, Скаржинці, Соснівка, Шарівка.

У публікаціях, підготовлених спеціалістами управління використані історичні матеріали, дослідження місцевих краєзнавців, інформація з відкритих інтернет-джерел. Особливої уваги заслуговує дослідження Л.Казімірової «Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області», висвітлені у виданні із серії «Terrain-cognita: Хмельниччина» (Кам'янець-Подільський, 2006).

Перші літописні згадки про селище Куява (тепер Соснівка) сягають XV століття. Що до назви населеного пункту «Куява», за переказами старожилів на цьому місці поселилась поміщиця, яка була крива на ногу й пересувалася за допомогою милиць. Згодом навколо маєтку почали осідати селяни, котрі брали дозвіл на побудову власних осель, які й дали селищу назву, що напряму пов'язана із фізичною вадою власниці – Куява (культура).

Після приєднання Поділля до Російської імперії Куява була волосним центром і входила до Кам'янецького повіту. Містечку підпорядковувалися 14 навколишніх сіл, розташованих на територіях сучасних Ярмолинецького та Городецького районів. На той час у Куяві діяло міністерське однокласне училище та сільський банк.

У XIX ст. село Куява належала панові польського походження Юлію Товкачу. У 1875-1877 рр. тут почато будівництво палацу та закладено парк. Пан Товкач, який за словами старожилів, спеціалізувався на розведенні мисливських собак та арабських скакунів, мав багато конюшень, манежі та іподром, де готував своїх улюбленців і брав участь у перегонах на колишній території Польщі та України.

Маєток складався з двох, майже однакових частин – одно та двоповерхової. З боку паркового фасаду будівлю прикрашала статуя Божої Матері, розташована у спеціальній ніші. З одного боку палац, який знаходиться в обрамленні парку, оточували сади, а з іншого – озера казкової краси.

У 1918 році пан Товкач виїхав у Кам'янець-Подільський, після чого його садибу розграбували. Після революційних подій 1917 року палац використовували як будинок відпочинку для партійних робітників, в окупаційний період другої світової тут відпочивали німецькі військовослужбовці. З 1945 року маєток почали використовувати як дитячий протитуберкульозний, а згодом психоневрологічний санаторій, що функціонує і зараз.

Палац входить в число пам'яток архітектури обласного значення.

Разом з тим, споруда неодноразово перебудовувалася і ремонтувалася. Східна частина, що колись була оранжереєю зараз замурована, а також змінено форму даху. Незважаючи на перебудову, чимало елементів інтер'єру збереглося в оригіналі. Зокрема, стародавні дворівневі ступінчасті дубові сходи, старий кахляний камін і досі використовується за призначенням. В колишній бальній залі до цього часу збереглися ліплені орнаменти та паркет.

Є на території криничка, яка обдаровує людей водою ще з панських часів. Для господарських потреб використовуються й низка будівель, зведених за часів Товкача.

Куявський парк, що займає близько 27,7 гектарів та багатий на велику кількість хвойних дерев є пам'яткою садово-пам'яткового мистецтва.

До парку веде алея з двох відрізків, розміщених під кутом, перший довжиною близько 400 метрів - вікові липи, другий - 600 метрів - вікові липи та ялина звичайна. З північного боку парк засаджений трьома рядами хвойних, перший (зовнішній)- модрина польська та європейська, другий - сосна звичайна, місцями сосна чорна, третій - ялина звичайна, що робить його неповторним. Короткі одно та дворядні алеї ростуть по периметру парку, обмежуючи паркові дороги та створюють фон для трьох ставків. З правої сторони палацу є дворядна алея туї західної.

Крокуючи алеями парку можна зустріти сосну Веймута, бук східний, горіх маньчжурський, тополя канадська та інші не менш цікаві природні уніками. Подекуди трапляються акакалі, що пам'ятають пана Товкача.

Шарівський парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення, віднесений до переліку об'єктів заповідно-природного фонду рішенням сесії Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 28.10.1994 р. № 7. Розташований в західній частині села, має площу 12,8 га, з південного та західного боків до нього прилягає став продовгуватої форми площею 20,2 га. На сьогоднішній день тут можна зустріти близько сотні вікових дерев, серед них особливо цінні: п'ять екземплярів сосни Веймутової; десять екземплярів ялини звичайної; три екземпляри ялини колючої сизої форми. Поодинокі зростає дуб звичайний, туя західна, барбарис звичайний, липа кавказька та ясен звичайний плакучої форми. Посеред деревостану є старі дерева клена гостролистого та ясенелистого, липи серце-листової, робінії псевдо-акації. Особливістю парку є красивий пейзаж із унікальною пам'яткою архітектури – Покровською церквою-замком XIV ст.

В минулому містечко Шарівка належало до королівських маєтностей. В 1433 р. розпорядженням тодішнього короля Польщі Владислава II Ягайла передане дворянину Домарту та перебувало у його володінні до 1550 р, коли вже інший король Польщі Сигізмунд II Август передав його у довічне володіння Бернарду Претвичу, старості Барському, відомому захисникові Поділля. Після смерті Претвича, татарські загани в 1567 р. здійснили набіги на його володіння, зруйнувавши містечко й околиці.

У 1578 році король Польщі Стефан Баторій передав містечко у довічне володіння родичам Бернарда Претвича. На початку XVII ст. містечком володів Яків Претвич, котрий відбудував палац-фортецю на півострові, щоб зміцнити оборонну могутність містечка. Згодом Шарівка по жіночій лінії

переходить у володіння Дульським, останнім власником з роду був Антон Дульський, після смерті якого містечко продали.

У 1810 році Шарівка переходить у власність польській поміщиці Олені Хемемінській. Вона організовує будівництво палацу і закладає великий парк, де саджають велику кількість дерев, серед яких багато хвойних. Завершити почате не судилося, тому що незабаром поміщиця помирає від туберкульозу. Містечко переходить у спадок синові Олені, який постійно проживав у Польщі і відвідував маєток на Поділлі лише декілька разів на рік.

У 1857 році Хемемінський завершує будівництво палацу, розпочате матір'ю. Будівля була триповерховою на 60 кімнат. Біля палацу було побудовано декілька господарських будівель та приміщень для прислуги. Навколо садиби закладено кам'яний мур.

Парк також розширювався і поповнювався колекціями деревних та трав'янистих рослин. Алеї та галявини обсаджуються різними сортами жасмину і бузку. Висаджуються ялини колючі, туї західні, модрина, сосни, тюльпанні дерева, «райські яблука», липи. Зведена велика оранжерея для вирощування тропічних і субтропічних рослин. У найкращих ділянках парку споруджено альтанки для відпочинку господарів та гостей.

Біля підніжжя пагорба було два ставки, дно штучно засипане піском, тут були купальні і невеликий пляж. Також на ставках плавали лебеді, їх годували та доглядали і навіть побудували невеликі хатинки на воді. Господарі та гості маєтку могли здійснювати водні прогулянки на човнах із навісним дахом.

На території маєтку був сад, де зростали різноманітні сорти яблунь, груш, слив, черешень, вишень, смородини, агрусу та суниць.

У 1902 році маєток купує німець Тіті Брум, який разом із сім'єю оселяється в Шарівці 1903 року. Новий власник вирубує багато дерев на території парку, а на звільнених землях будує кам'яні комори для зберігання зерна, стайні для утримання коней і худоби, величезну псарню, де розводить собак різних порід.

З початком революції 1917 року Тіті Брум з дружиною виїхав за кордон, а поміщицький палац і маєток зруйнували. В період радянської влади на місці палацу побудували приміщення, яке слугувало адміністративним будинком колгоспу, згодом його віддали під дільничну лікарню, колишній будинок для прислуги став кухнею лікарні. Комори і стайні виконують свої функції дотепер. На території парку було влаштовано танцювальний та волейбольний майданчики, в результаті частину деревних рослин було знищено, а первинне планування парку втрачилось.

Під час «зеленої хвилі» на початку 1960-х років було посаджено молоді деревні рослини: яблуні, дуби, ялини, сосни, робінію псевдо-акацію,

оксамит амурський (пробкове дерево), ялину колючу, але попри усі зусилля нові насадження не відновили первісну композицію планування парку.

Цікавою пам'яткою палацово-паркового мистецтва є парк в с. Лугове.

Лугівський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення площею 7,6 га розташований на південно-західній околиці с. Лугове, віднесений до переліку об'єктів заповідно-природного фонду рішенням сесії Хмельницької обласної Ради народних депутатів від 17.12.1993 року за № 3.

Село Лугове, засноване в XVI ст., попередньо називалося Свинне. Свою назву воно отримало від того, що вулицями блукало багато свиней, оскільки огорожі в господарстві не було. З 1672 по 1699 рр. село було загарбане турецькими поневолювачами, пізніше ним володіли польські поміщики Комнацькі. На початку 40-х рр. XIX ст. село Свинне розподілялося між панами Комнацьким, Порай-Кошицем та Кучевським.

У кінці XIX ст. тут був закладений парк. З архітектурних об'єктів існували лише будинок управителя та господарська багатофункціональна будівля, основну частину якої складали кузня та підвал.

Згадки місцевих жителів свідчать, що парк добре доглядався, містив багато сортів фруктових дерев, досить великою була ділянка полуниці; на південній околиці знаходилась пасіка.

Після революційних подій 1917 року та громадянської війни поміщицькі землі були розподілені серед селян, а будівлі та територію парку використовувала місцева школа. Згодом, на передньому плані парку, з його північного боку у 1960-ті роки побудували клуб та збудували центральний вхід. З переходом школи у інше приміщення, побудоване у північно-західній частині парку, старі будівлі перестали використовуватись.

Основу парку складають місцеві породи дерев: клени, липи, граби. Разом з тим у парку зустрічаються інтродуковані види та елементи вікових насаджень. Заслуговує на увагу алея липи європейської, розташована безпосередньо за клубом в кількості 4 екземплярів висотою до 25 м. Праворуч до неї прилягає групова посадка ялини звичайної в кількості 4 екземплярів. Інша груповіа посадка ялин обмежує спортивний майданчик з протилежного до липової алеї боку, висота всіх ялин сягає 22-30 м. Із західного боку парк обмежує вікова алея грабів висотою дерев до 20 м.

Можна зустріти групові насадження ялини звичайної, сосни європейської та окремі особини берези повислої віком понад 100 років.

Цінними екземплярами є поодинокі дерева ялини колючої сизої форми висотою близько 14 м, модрини польської висотою до 21 м, та дві особини псевдо-тсуґи Мензіса сизої форми висотою до 30 м. На південно-західному кутку парку є алеї сосни чорної.

Село Скаржинці стає відомим з XVIII ст. Назва населеного пункту виникла внаслідок постійних скарг місцевого населення на свого пана.

У селі знаходився маєток поміщика Маровського (село належало роду Маровських з початку XIX ст.). Далеко за межами села славився архітектурний ансамбль поміщицького маєтку, до якого входив двоповерховий палац, штучний острівець-клумба та сад, де росли фруктові дерева, вирощені в господарських умовах горіхова, каштанова, соснова та кизилова алеї. Поміщик мав хист до господарювання. За його вказівкою споруджується каскад ставків, у яких селяни розводили рибу для промислових потреб. Під час революційних подій 1917 року поміщик покинув маєток. Згодом усі землі, що належали пану, були розділені між малоземельними та безземельними селянами. На сьогоднішній день в садибному будинку розміщені сільська рада, пошта, бібліотека, АТС і ФАП. 2,4 га колишнього панського маєтку займає парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення «Скаржинецький» та алея каштана і бука європейського площею 0,9 га, які включені до переліку об'єктів природно-заповідного фонду Хмельницької області розпорядженням Хмельницького облвиконкому від 22.10.1969 року за № 358-р. Тут до сьогоднішнього часу росте понад 130 вікових дерев. Невелика за площею територія містить цінну колекцію деревних рослин.

Основу парку становлять липа та граб, також тут можна побачити горіх чорний – один із найстаріших представників виду у Хмельницькій області, дуб болотний – два екземпляри віком від 100 до 120 років, сосна Веймутова – віковий екземпляр, найкращий представник роду Сосна, культивованій в Україні, клен сріблястий – розсічено-листовий, два екземпляри, залишки старовинної букової алеї – вік трьох найбільших дерев становить близько 200 років, алея каштана звичайного, дві алеї кизилу – мають більш ніж столітній вік, алея ялини європейської – насаджена повздож парку із південно-східного боку довжиною близько 200 м, клен-явір – пурпурно-листовий, ялина європейська – віком від 150 до 180 років, ясен звичайний – плакучий, клен польовий – віковий екземпляр. Є і унікальний екземпляр – тюльпанне дерево, висота стовбура сягає близько 24 м.

У Європу тюльпанні дерева були завезені в XVIII столітті через Італію. Невдовзі вони потрапили і на територію нашого краю. Виростити їх дуже важко, це пов'язано із тим що необхідно підібрати належний ґрунт для насіння, а також берегти молоді сходи від заморозків і шкідників. Незвичайне листя тюльпанного дерева чимось нагадує листки калини. Наприкінці весни дерево вкривається жовто-зеленими квітами з жовтогарячим центром. Ці квіти дуже схожі на тюльпани, які цвітуть приблизно у цей же період. Вони дуже великі і привертають увагу до себе своєю красою. Восени серед поріділого листя проглядають плоди, які мають вигляд шишечок.

Виключну цінність має також ділянка колишнього маєтку та парку площею близько 12 га, яку не включено до природно-заповідного фонду області.

Джерела та література

1. Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині. Студії кафедри історії України. – Київ, 1933. – Т.І. – С.5 - 12.
2. Вечерський В. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини // Пам'ятки України. - 2001. - № 4. С.11 – 14.
3. Казімірова Л.П. Садово-паркове мистецтво Хмельниччини. – Пр. вид – во «ОІЮМ», 2004. – С. 24.
4. Ковальчук С.І. Про стан садово-паркового мистецтва Хмельниччини на кінець ХХ початок ХХІ століть // Природа Хмельниччини: потенціал, охорона, проблеми. Матеріали науково-практичної конференції.-Нетішин. - С.44-47.
5. Малаков Д. Парки Діонісія Макклера // Старожитності. - 1993. - № 5-6. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Велика Волинь» (23-24 червня 2000 року). - Хмельницький - Стара Синява - Любар, 2000. – С.72
6. Мельник В.І. Життєвий та творчий доробок Діонісія Міклера.//Парки Діонісія Міклера, Матеріали міжнародної науково – практичної конференції присвяченої 250 – їй річниці з дня народження видатного ландшафтного дизайнера, , а також формуванню та розвитку садово – паркового мистецтва на землях Східної Європи. – Збараж – Вишневець – Кременець, 2012 – 213с.
7. Пажимський Б.О. З історії садово-паркового та палацо-паркового мистецтва Хмельниччини // Там же.-С.50-51.

САКРАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ ТУРИЗМ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ: ОГЛЯД ОБ'ЄКТІВ, ЩО МОЖУТЬ СТАНОВИТИ ТУРИСТИЧНИЙ ІНТЕРЕС

Актуальність проблеми. Хмельниччина – унікальна земля, наша історія є складовою героїчної, культурної, духовної минувшини українського народу.

Архітектурні пам'ятки Хмельниччини відтворюють національну і сакральну культуру княжої доби і Середньовіччя (українського бароко), ренесансу і класицизму, еkleктики і модерну, демонструють здобутки, що є результатом співжиття православного, католицького, іудейського світів.

Релігійний (сакральний) туризм є найдавнішим в історії людства. Звичай відвідувати святі місця започаткований у ранній період існування християнства. У старозавітні часи головним об'єктом прочанства був Єрусалим, особливо після реформ царя Йосії (VII ст. до Р.Х.).

У новозавітній період постійні прощі Ісуса Христа до Єрусалимського храму стали важливим елементом Його наочної проповіді (тобто проповіді власним прикладом). Спаситель, знаючи, що цей величний храм невдовзі буде зруйновано, все ж своїм прикладом хотів наголосити для вірних майбутніх часів на винятковій важливості самого процесу (ритуалу) молитовного походу до святині чи святого місця. Прочанська традиція свято підтримувалась апостолами і після Вознесіння Ісуса Христа. Книга Діян святих апостолів засвідчує, що апостол Павло вважав своїм обов'язком відбути прощі до Єрусалиму (*Дії 20:16; 24:11*).

У пізніші часи найбільш поширеним був звичай відвідувати «Землю Обітувану», де Ісус Христос, Син Божий, був зачатий від Духа Святого, народився від Діви Марії, страждав при Понтії Пилаті, був розп'ятий, помер і був похований, на третій день воскрес із мертвих і вознісся на небеса.

Миряни, котрі відвідували «Землю Обітувану», приносили «паломи» - пальмові гілки, що з давніх часів було символом «оазису», місцем відпочинку та наявності життєдайної води. З часом цих мирян від слова «паломи» почали називати «паломниками». Згодом також почали називати паломниками і тих, котрі мандрували святими місцями.

Таким чином, паломництво ми можемо розуміти як подорож людей, яку вони здійснюють для поклоніння святим місцям. До здійснення паломництва людей спонукає багато різних мотивів. Це, передусім, бажання зцілитися від фізичних або духовних недуг, помолитися за рідних і близь-

ких, знайти благодать, набратися сил, зробити яку-небудь роботу. Паломництво може бути обумовлене також прагненням проявити подяку Всевишньому та святим за блага, послані ними, проявити відданість вірі, випробувати власні наміри і здібність до подвижництва, знайти сенс життя.

Християнське паломництво українців є одним з найдавніших видів подорожей, відомих з літописних джерел ще IV ст. н.е. [1; 2].

Так, основні аспекти давньоруського паломництва відображені у творі Данила Паломника «Житє и хождєньє Данила Руськия земли игумена» [1]. Данило Паломник не був першим паломником з Руси-України у Святій землі. У «Печерському Патерику» знаходимо інформацію про українських паломників ще в XI ст. Однак саме він першим описав своє паломництво, яке здійснив в 1106-1108 р. р. Будучи ігуменом заможного монастиря, «ішов з великою дружиною». Описи паломництва він збагачує не лише сакральною інформацією, а й надзвичайно цінним і цікавим матеріалом географічного, історичного, етнографічного змісту, моментами спілкування, які засвідчують повагу приймаючої сторони до «руських паломників», і гордість паломників за «свою Руську землю». Мабуть, за цей патріотизм та свіжий і різнобарвний паломницький колорит «Хождение Данила» було перекладене грецькою, німецькою, французькою мовами.

На українській землі, як засвідчують давні літописи і хроніки, побувало багато подорожуючих зі Сходу і Заходу. Їх приваблювала краса української природи, шляхетність душі українського народу, духовна величність Києво-Печерської і Почаївської лавр, Київської Софії, культурних і сакральних пам'яток інших регіонів України [3].

Таким чином, українське християнське паломництво відоме за найпоширенішими джерелами з XI ст., зазнаючи злетів та падінь, незважаючи на значні утиски соціалістичної доби, зберігалось саме завдяки тій визначній ролі, яка в традиції надається особистій подорожі до Святих місць. Паломницька традиція є тим об'єктивним підґрунтям, на якому зараз розвивається і поступово набирає поширення релігійний туризм в Україні [1].

Відродження в роки незалежності релігійного життя України призвело до підвищення інтересу стосовно внутрішнього сакрального та релігійного туризму. Сакральний та релігійний туризм поєднує у собі духовну, естетичну, пізнавальну, інформаційну та відпочинкову складові, виконує соціальну функцію, що надає йому особливого значення.

Проте, є суттєві змістові відмінності між поняттями прощі (паломництва) та релігійного туризму.

Якщо паломництво є релігійною діяльністю, то релігійний туризм – діяльність пізнавальна та соціокультурна. В основі змістового розмежування цих понять лежить, перш за все, специфіка мотивації. Мета паломництва – поклоніння святиням, мета релігійного туризму – відвідання святинь з

пізнавальними цілями, без обов'язкової участі в релігійних церемоніях. На паломництво ідуть люди церкви, з благословіння священнослужителя. Обов'язкова складова паломництва – духовний подвиг, подолання труднощів під час паломницьких подорожей [4].

Таким чином, проща (паломництво) – це молитовна подорож віруючих до місця, яке в особливий спосіб пов'язане з Богом, освячене Його ласками та благодатями, чи пов'язане з явленням Богородиці, діяльністю святих та подвижників христової віри. Метою прощі є не просто відвідання святих місць, чудотворних ікон, мощей тощо, але в першу чергу прославлення Бога, а також зокрема, прилюдний вияв своєї віри. Спонукою до відбуття прощі можуть бути різноманітні причини: власні чи сімейні негаразди; жертва за навернення чи uzдоровлення близької або сторонньої людини; прохання за молодь, за народ, за Церкву; внутрішня потреба спілкування з Творцем та Його прославлення і багато інших.

Якщо ж людина вирушає до святого місця з цікавості чи задля відпочинку, якщо спонукальним мотивом для неї не є каяття, очищення сумління, прослава Бога, то не зважаючи на всі зовнішні атрибути прощі (піша хода, участь у Богослужбах і таке інше) цей чин для неї залишається туристичною мандрівкою з метою огляду релігійних споруд.

Таким чином, *сакральний (релігійний) туризм* – це пізнавальна мандрівка до культової споруди, монастиря, відпустового місця чи місця, пов'язаного з життям та діяльністю визначних представників Церкви. Головною метою релігійного туризму є ознайомлення з духовною та історичною спадщиною народу, а також, зокрема, відпочинок та отримання морального задоволення.

Щодо економічної складової сакрального (релігійного) туризму, доречно навести наступні дані. Туристичний бізнес уже багато років залишається одним з найбільш стабільних і прибуткових у всьому світі. Але маємо змогу констатувати той факт, що 20 років тому туристичного ринку України не було, а ще 10 років тому він створювався спонтанно. Так, на початку 90-х рр. на туристичному ринку були присутні тільки 2 державні структури: БММТ «Супутник» і «Інтурист», де працювали досвідчені фахівці, в основному віком після 40 років. Сьогодні в Україні діє 8,5 тисяч туристичних компаній.

Щодо прочанського руху, то він є надзвичайно розвиненим у всьому світі. Так, лише у сусідній Польщі щороку на прощу вирушає близько 7 мільйонів поляків (17 % усього населення), в тому числі 1 мільйон за кордон. У Західній Європі у щорічних прощах бере участь близько 35 мільйонів осіб.

Якщо ж аналізувати світові тенденції, то сьогодні оглядати релігійні пам'ятки щорічно вирушають 300-350 млн. осіб у всьому світі, здійснюючи при цьому більше 3 млрд. подорожей.

Стан вивчення проблеми. Дослідженням особливостей розвитку сакрального туризму, територіальною організацією релігійних установ займалися О. Любіцев і С. Павлов, К. Дударчук. Жупанський, В. Джалган і І. Косташук, В. Іванунік, Л. Ключко та ін.

Проте, питання теорії і практики розвитку сакрального туризму у нашій області ще недостатньо висвітлені через окремі прогалини у обліку та презентації сакральних споруд Хмельниччини. Зауважимо, що практично кожний район нашої області має значну кількість сакральних споруд, що представляють історичну, культурну, архітектурну цінність і можуть бути об'єктом туристичного інтересу.

Метою нашого дослідження є виокремлення найбільш цінних релігійних об'єктів, *аналіз стану їх збереження, можливостей використання для цілей сакрального туризму.*

За даними інформаційного ресурсу «Енциклопедія пам'яток», на Хмельниччині налічується 275 сакральних споруд, побудованих до початку ХХ століття.

Особливої уваги заслуговують храми, що зберегли свій первісний вигляд до сьогодні. Найбільш *давньою культовою спорудою Хмельниччини* є Бакотський (Михайлівський) скельний монастир (XII ст.). Взірці *скельних монастирів* представлені також у Слобідці Сатанівській, залишки скельного печерного монастиря є у с. Субіч Кам'янець-Подільського р-ну.

Зокрема, щодо Сатанівського Свято-Троїцького монастиря, то фундаторами його вважають лаврських ченців, які втекли зі спалюженого Батиєм Києва. Є також легенда, згідно з якою Сатанівський монастир ще давніший. Мовляв, якийсь чернець з Афону поселився тут ще за півстоліття до Володимирового хрещення України-Русі й жив тут у печерах відлюдником.

На нашій землі представлені храми унікального типу – *оборонні церкви*. Такою є відома Покровська церква-фортеця у с. Сутківці. Оцінити оборонний потенціал Сутковецької церкви допомагають наступні дані: храм являє собою хрестову двоярусну споруду, до якої з чотирьох боків прилягають могутні півкруглі башти. Нижні яруси трьох башт мають по 5 амбразур, а верхні опоясані великою кількістю бійниць. Пораховано, що церква мала 95 бойових точок! Ширина стін теж говорить сама за себе – близько 1,7 метра.

Прикладом *оборонної церкви* є і Покровська церква-фортеця у с. Шарівка. «Пам'ятники градостроительства и архитектуры» (1987) повідомляють, що найстарішою частиною церкви була дзвіниця, яка слугувала оборонною вежею. Товщина її стін також складає 1,7 метра.

Церква Св. Покрови у Адамівці також побудована за зразком *подільських оборонних храмів 16 ст.* Це кам'яна одноверха споруда, яка є рідкісним прикладом триконхового храму XVIII століття.

На території області представлені також *замкові (фортечні) храми*. Взірцем такого є замковий храм у Меджибожі. Побудований в 16 ст. в *готичному стилі* і з пізнішими *бароковими добудовами*, цей католицький храм під час турецького панування був перетворений в мечеть, а сигнатурка – в мінарет, півмісяць на якому зберігся аж до початку 2000-х років.

Значний інтерес представляє *дерев'яне храмове будівництво* нашої області. Окрім найбільш відомих дерев'яних храмів м. Кам'янця-Подільського (Хрестовоздвиженська церква на Карвасарах) та с.Зіньків, Михайлівська церква XVIII ст. (*подільська школа дерев'яної народної архітектури*; зауважимо, що дослідник Логвин Г.Н. у своїй праці *Україна и Молдавия. М.: Искусство, 1982, відзначає, що: «Архитектурно-художественные достоинства Михайловской церкви ставят ее на одно из первых мест в подольской школе деревянной народной архитектуры Украины»*).

Окрім того, маємо цілу низку церков, побудованих у традиціях *подільської та північно подільської архітектурної школи*.

Так, старовинна дерев'яна церква у Старому Кривині, збудована в стилі *українського барокко*. Це – цікава архітектурна споруда, яка своєю формою схожа на корабель.

А ось інші цікаві дані про цю церкву, взяті із книги «Пам'ятники містобудування та архітектури Української РСР» «Старокривинська церква дерев'яна, тризубна, триглава з галереєю по всьому периметру. Квадратний у плані неф ширший бокових зрубів, апсида майже квадратна, бабинець сильно витягнутий». Така форма церкви у ті часи (XVIII століття) звалася «кораб». І дійсно, вона нагадує корабель, який ніби пливе по зеленому морю трави.

Михайлівська церква і дзвіниця (1799 р.) у с. Велика Радогощ (Ізяславський р-н) відноситься до пам'яток *народної архітектурної школи північного Поділля*. Будову храму логічно доповнює дерев'яний різьблений іконостас. У традиціях *подільської школи* побудована дерев'яна Дмитрівська церква у с. Залуччя Чемеровецького р-ну.

Храмами *синодального типу* є дерев'яні церкви сіл Личівка, Ріпна, Солонна, Шмирки, Юхимівці (Волочиський р-н), Блищанівка (Дунаєвецький р-н), Білогородка (Ізяславський р-н).

У традиціях *волинської школи* побудована Михайлівська церква 18 ст.(с. Западінці Летичівського р-ну).

Цікаво, що на Хмельниччині є і кам'яні храми, побудовані у традиціях волинської школи. Такою є церква Параскеви П'ятниці у Самчиках – *волинського зального типу*.

На Хмельниччині представлені і *полкові церкви*. У 1889 р. поблизу хутора Дубовий було завершено спорудження військового містечка (казарми, стайні, службові та ін. приміщення), де розташувався 35-й драгун-

ський Белгородський полк. Це була одна з найкращих в російській армії кавалерійських частин. Сформований у 1775 р., брав участь у Вітчизняній війні 1812 р. та російсько-турецькій 1877-1878 років. Саме для задоволення релігійних потреб російських військових споруджено *полкову церкву Св. Андрія Первозванного*.

З аналогічною метою в районі переїзду на Дубове (колишній Поштовий переїзд) у 1897-1898 рр. споруджено *Свято-Георгієвську полкову церкву* 46-піхотного Дніпровського полку та освячено на честь апостолів Петра і Павла. За переказами в цій церкві вінчався великий письменник О. І. Купрін, який у 1890-1894 рр. проходив службу саме у цьому полку.

Полкова Андріївська церква у Старокостянтиніві разом із казармами та допоміжними господарськими військовими будівлями утворює єдиний комплекс. У оздобі фасадів будівлі переважають елементи, притаманні російському народному зодчеству. Будівля церкви є однією з небагатьох споруд Старокостянтинова у «руському» стилі кінця XIX століття.

Чимало храмів Хмельниччини є чудовими взірцями архітектури окремих епох: *псевдоготики і ренесансу, бароко, класицизму*.

Архітектурною пам'яткою *добы псевдоготики і ренесансу (1240-1650)* є Костел Івана Хрестителя у Ізяславі, закладений у 1599 році з ініціативи Януша Заславського і його дружини Олександри Сангушко.

В 1398 р. на кошти вірменина Синана Котлубея, можливо, на місці більш ранньої культової споруди, у Кам'янці-Подільському було побудовано Миколаївську вірменську церкву. Це одна із небагатьох сакральних споруд, збережених до нашого часу, яка була заснована у 14 ст.

До епохи *ренесансу* відноситься також будівництво костелу Св. Анни, зведеного у Полонному італійськими архітекторами (на запрошення Івана-Януша Острозького) у 1583-1607 р. При костелі діяла єзуїтська школа.

У 1617 р. у Кам'янці-Подільському францисканці розпочинають будівництво костелу Успія Діви Марії. Костел початково побудований в *готичному стилі*, однонавовий з тригранною вівтарною частиною на східному фасаді та двома каплицями на бокових фасадах. В 1753-1781 рр. до апсиди прибудована дзвіниця у стилі *бароко*.

Бароко (1650-1780). У стилі *українського бароко* побудована Церква Різдва Пресвятої Богородиці у Славуті (1819 р).

До нашого часу збереглися руїни *барокового* костелу Св. Юзефа Обручника, побудованого біскупом Павлом Волуцьким у 1608 році у с. Чернокозинці Кам'янець-Подільського р-ну. Зауважимо, що туристам пам'ятка буде цікавою ще й з тієї причини, що Чернокозинці (замок) у 17 ст. були літньою резиденцією кам'янецьких біскупів (єпископів).

З *епохою бароко* пов'язана мурована Церква Св. Трійці (XVII ст.), рештки центрального корпусу з високою триярусною дзвіницею і масивна

вежа монастирської брами (все XVIII ст.), що входить у комплекс монастиря у Сатанівській Слобідці. Брама, щоправда, втратила другий поверх та не зберігся дуже гарний барочний портал.

У часи розквіту монастир був знаним духовним та просвітницьким центром, який підтримував активні відносини з найповажнішими монастирями православного світу. Вихідцем зі Свято-Троїцького монастиря був відомий просвітник Арсентій Сатанівський — під час церковної реформи за дорученням патріарха Никона, він керував виправленням богослужбених книг, по яких досі ведеться служба у всіх православних храмах України, Білорусії та Росії.

Із відомих гостей обителі варто згадати московського царя Петра I. Повертаючись додому після провального Прутського походу 1711 р. він зупинився в Сатанові. І тут сталася кумедна історія. Сподіваючись перетягти в унію царя московитів, василіани відрядили до Сатанова найкращого проповідника ордену — ієромонаха Йосипа Чижевського. Та цареві було байдуже до питань віри — він, у суто московській манері, розглядав Церкву виключно як один з інструментів своєї влади. Тож під час гарячої проповіді Чижевського Петро відверто нудьгував. Царський блазень, аби розважити царя, підкрався до Чижевського і одним помахом гострих овчих ножиць вправно відрізав тому бороду.

Наприкінці XVIII ст. з'їзд представників Чину св. Василя Великого, якому тоді й належала обитель, вибрав Сатанівський монастир місцем для довічного ув'язнення ченців, засуджених церковним судом до поховання живцем. Першим і останнім з похованих живцем був Филімон Вітошинський. Засудженого спочатку відспівали як небіжчика, а потім замурували. Їжу йому подавали через спеціальне віконце. Подейкують, що примара Вітошинського й досі блукає напівзруйнованими коридорами.

Вітошинський став не першою жертвою підземель Сатанівського монастиря. У 1703 р. на Поділлі спалахнуло повстання під проводом козацького полковника Федора Шпака. Коронне військо його жорстоко придушило. Базою королівських карателів став монастир у Сатанові (тоді ще православний). Підземелля обителі перетворилися на катівні. За переказами, багато полонених повстанців там були замурувані живцем. Наприкінці 80-х XX ст., при розчищенні підвалів, дійсно було знайдено величезну кількість людських кістяків.

Свято-Троїцький монастир відомий ще й як резиденція єдиного в Україні цеху професійних жебраків. Цех був офіційно зареєстрованою структурою, зі своїм цехмістером, ієрархією, символікою, печаткою та іншими регаліями. З настанням весни цеховики розходилися містами і селами Поділля, а на зиму поверталися до стін монастиря, під якими існувала ціла жебрацька слобода. Для зарахування до цеху потрібно було 6 років по-

ходити в «учнях», а потім скласти складний іспит. Цеховий жебрак мусив уміти грати на різноманітних музичних інструментах, знати безліч пісень та дум тощо. Коли ж в XIX ст. фольклористи почали записувати народні думи та пісні Поділля, то чи не біля кожної другої примітка: «Записано від кобзаря (лірника) з монастирської слобідки в Сатанові».

Жебраками опікувався ігумен монастиря та орден Василіан. Значну частину зібраного жебраки віддавали на церкву. Натомість отримували охоронну грамоту від ігумена монастиря.

Цікавим туристичним об'єктом є церква монастиря. Хоча більшість барокових прикрас втрачена, проте над входом до храму в XVIII ст. збережено великий керамічний майоліковий барельєф, що зображає Божу Мати Ченстоховську. Образ шанують як православні, так і католики.

Всі старовинні храмові розписи було знищено за часів СРСР. То ж у 1992 році його розписали знову. Фрески виконані на високому рівні, а особливий інтерес викликає фреска, присвячена Страшному Суду.

У православних храмах Страшний Суд традиційно зображається на протилежній від вівтарної частини стіні. Господь судить людей. По праву руку — праведники, яким дароване життя вічне. По ліву — грішники, яких кидають в геєну вогняну.

Художник використав традиції українського іконопису XVII-XVIII ст., коли серед персонажів Страшного Суду зображали абсолютно реальних людей або уособлення реальних соціальних та політичних груп. Зокрема, на передньому плані серед праведників ми бачимо козака-запорожця. Але найбільш шедеврально виглядає пекельна частина Суду. Крім звичайних грішників на кшталт срібололюбців, перелюбників, п'яниць, убивць та самогубців, стіни Свято-Троїцького храму в Сатанові прикрашають ще й Великі Грішники — Ленін, Сталін, Троцький, Гітлер, Берія тощо. Є тут і Хрущов (з черевиком у руці), за чиїм наказом свого часу закрили монастир. Микита Сергійович також увійшов в історію своєю заявою, що скоро «останнього попа будуть показувати у музеї»... Цікавий і Змій, який символізує Ворога Людського. Якщо придивитися, то його чорне похмурне тіло прикрашають зловісні червоні комуністичні пентаграми.

До доби *пізнього бароко* належить також костел **Пресвятої Діви Марії у Тарнаруді (Волочиський р-н). Чудотворна ікона Христа Спасителя** знаходилася у костелі до 1920 року, поки не перекочувала до Тернополя, а згодом – до польського містечка Зельонка Паслецька. На сайті села вказано, що завдяки чудотворному образу до 1920 року Тарнаруда була таким паломницьким центром для римо-католиків, як **Почаїв** для православних, а **Зарваниця** – для греко-католиків.

Самобутнім витвором *пізнього бароко* є Вірменський костел Непорочного Зачаття Богоматері. Садиба його відома з вірменських джерел

як «маленька стародавня Вірменська фортеця» (с.Жванець, Кам'янець-Подільський р-н). І дійсно, храм і сьогодні оточений оборонним кам'яним муром з двома брамами, що колись мали стрільниці (*Свєгенія Пламеницька, «Малодосліджені фортифікації містечка Жванця на Поділлі»*). У цьому ж стилі побудовано Костел Воздвиження Святого Хреста у Зіньківцях Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. (1718 р.).

У 1724 р. завершилось будівництво монастиря домініканців у Летичеві. Домінантою монастиря є костел Успіня Діви Марії (**1606—1638 рр**), який отримав назву на честь ікони Пресвятої Діви Марії Богородиці, привезену з Ватикану і даровану домініканцям папою Кліментом VII.

Відомою пам'яткою архітектури доби *пізнього бароко* є будівлі колишнього монастиря лазаритів з костелом святого Йосипа у Ізяславі. Обитель монахів було зведено протягом 1747-1755 рр. Сьогодні костел святого Йосипа є єдиним діючим римо-католицьким храмом Ізяслава. До епохи бароко відноситься будівництво збережених до нашого часу храму у Китайгороді (костел Святої Діви Марії (1772-1776);

Бароково-ренесансною пам'яткою архітектури є колишній бернардинський монастир у Ізяславі, зведений на початку XVII ст. Протягом 1797–1815 років обитель була головною резиденцією Руської провінції непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії отців-бернардинів.

Є на Хмельниччині храм, в архітектурі якого гармонійно поєднано риси трьох архітектурних стилів: *ренесансу, бароко, неоготики*. Мова іде про кафедральний костел Св. Петра і Павла у м. Кам'янець-Подільському. Первісна будівля була побудована у романському стилі (поч. 16 ст.). Згодом добудовувались каплиці, презбитеріум. У роки турецького панування до західного фасаду храму прибудований мінарет з тесаних білокам'яних блоків, основою якого слугує каплиця 16 ст. Пізніше (після перемоги під Хотиним) на верхівку мінарету встановлено дерев'яну скульптуру Діви Марії, котру в 1756 р. замінено на іншу, зі сплаву міді й срібла.

Сьогодні до комплексу споруд Кафедрального костелу Св. Апостолів Петра і Павла входять: Кафедральний костел Св.Ап. Петра і Павла з каплицями – Святих таїнств, Непорочного зачаття Діви Марії, Утішення Діви Марії; дзвіниця, триумфальні ворота, Турецький мінарет, будинок подільського єпископа.

Класицизм (1780-1850). Унікальними релігійними пам'ятками цього періоду на Хмельниччині є *церкви-ротонди* – зокрема, церква Іоанна Богослова у с. Маків (1839-1862 рр). Планово-об'ємна структура споруди Іоаннобогословської церкви є характерною для класицизму, однак окремі деталі храму містять прикметні риси *неоготики*, що є притаманним для храмів Поділля. Є відомості, що під час громадянської війни тут брав черговий шлюб батько Махно.

У будівничій формі «ротонда», архітектурному стилі «класицизм» побудовано Церкву Преображення Господнього у Старому Острополі (1840 р). Пам'ятка є одним з небагатьох зразків ротонд періоду класицизму на теренах України.

У 1835 році зведено також найдавніший кам'яний храм м. Хмельницького – Свято-Різдво-Богородичний храм. Храм у формі кола – символу вічної премудрості Божої.

Свою історію Собор Різдва Богородиці веде з далекого XVII ст. Існують відомості, що ще у 1670-х роках саме на цьому місці стояла невеличка дерев'яна церква.

Собор мав значну кількість літератури – більше ста найменувань. Найдавнішим виданням був Часослов 1729 р. видання, надрукований у Києві. Серед церковного начиння була дуже цікава річ: дарохранительниця срібла 875-ї проби, визолочена, вагою біля 1 кг. На її нижній частині було зроблено напис: "Вклад Благовернаго Государя Наследника Цесаревича и Великаго Князя Александра Александровича во Соборный храм города Проскурова в поминовение за упокой души Государя Цесаревича і Великаго Князя Николая Олександровича 12 апреля 1865 года".

До доби *класицизму* належить також спорудження мурованої церкви Івана Богослова (1812-1818 рр.) у с.Требухівці.

Еклектика і модерн (1850-1917). В еклектичному стилі побудовано Покровську церкву (1861 р.) у Кам'янці-Подільському. Кам'яна, безстовпна, із прямокутною вівтарною частиною й прибудованою із заходу дзвіницею. В інтер'єрі відкритий фрагмент стінопису початку XX в. (близько 1900-1910 рр.).

У 1851-1861 рр. у Кам'янці-Подільському будується величний кам'яний храм – церква святого Георгія. Церкву побудовано відповідно до типових проектів, рекомендованих у другій половині XIX століття для повсюдного використання в межах Російської імперії. Такі проекти називалися *стилізаторськими наслідуваннями давньоруської архітектури*. Пам'ятка є характерним зразком так званого «*псевдоруського стилю*» в російській архітектурі XIX ст.

У *псевдоруському стилі* представлена також дерев'яна церква Св. Параскеви, поч. XX ст., побудована у с.Пудлівці, Кам'янець-Подільського р-ну.

Цікавим типом пам'яток є *каплиці-мавзолеї*. Одна із таких збереглася на польському кладовищі с. Брага Кам'янець-Подільського р-ну.

Цікавою архітектурною формою є невеличка, майже іграшкова, капличка Св. Миколая, що стоїть перед дзвіницею біло-блакитного храму Св. Онуфрія (Городок). Ця капличка зведена над могилою Миколи Виноградського, батька Сергія Виноградського. (Сергій Виноградський – один

із фундаторів сучасної мікробіологічної науки, його ім'я поправу стоїть поряд з такими діячами, як Пастер та Мечніков (після еміграції Сергій Миколайович був одним із керівників Інституту Пастера в Парижі). Виноградський став фундатором такого напрямку мікробіології, як мікробіологія ґрунтів, на якій базується вся сучасна аграрна наука. Саме він відкрив азотфіксуючі бактерії, про які всі знають зі шкільного курсу ботаніки).

У грецькому архітектурному стилі побудований костел на честь Успіня Пресвятої Богородиці 1797 р. у Чорному Острові.

А римо-католицький костел Св. Дороти (м. Славута), побудований у 1825 р., є точною копією паризького костела Св. Євстафія.

Є й інші факти, які можуть слугувати аргументом туристичної привабливості сакральних споруд нашого краю. Місто Городок, який ще має неофіційну назву «Маленька Варшава», є своєрідною столицею релігійного життя українських католиків. Костел Св. Станіслава, Єпископа та Мученика, без усякого перебільшення можна вважати найунікальнішим сучасним храмом України. Не через його архітектуру – вона досить стандартна, і не через славетний образ Св. Антонія, який є покровителем Городка та об'єктом паломництва вірян. Це – чи не перший у нашій країні католицький храм, зведений після 1917 року, у радянську добу. Попри спротив влади, місцевий священник Владислав Ванагс зумів побудувати костел у розквіт комуністичної епохи у 1982 р.

У самому Городку є ще дуже красивий костел Св. Йосифа – він стоїть на березі Смотрича та костел Св. Фаустини Ковальської.

Біля костелу впадають в очі три великих старовинних пам'ятника – це могили магнатів Скибинецьких – одних із найбагатших родів Поділля.

Сьогодні на Хмельниччині збережено дев'ять давніх *синагог*. Найбільш відомі з них – Сатанівська, у с. Кузьмин, у Ізяславі та Кам'янці-Подільському. Також об'єктом інтересу як науковців, так і представників єврейських громад є збережені єврейські кладовища (Меджибіж, Кузьмин, Ізяслав, Красилів, Городок).

Найцікавішим для туристів є *єврейське кладовище у Сатанові*. Тут збереглося майже 2000 надгробків, з яких 720 належать до 16-19 століть. Найстаріший пам'ятник датований 1576 роком. Різьблений декор відзначається розмаїтістю та детальним художнім опрацюванням; епітафії також визначаються різноманітністю й великою кількістю цитат із Біблії.

Декоровані нагробки 17-19 віків є одним із найяскравіших прикладів народного мистецтва східноєвропейських євреїв. Перші декоровані стели (мацеви) з'являються у великих культурних центрах Східної Європи (Прага, Краків) наприкінці 16 ст. і несуть на собі вплив мистецтва Ренесансу. Нагробки цих часів мають арочну форму, або форму порталу, а основним видом декорування стел є рослинний або архітектурний орнамент. На

пам'ятників початку 17 ст. з'являються образні мотиви: леви, грифони, зображення вінків або корон.

Подальший розвиток мистецтва різьблення по каменю представлено численними прикладами з Поділля, Галичини, Волині. Найбільш опрацьованими в художньому відношенні є пам'ятники 18-19 ст. з Меджибожа, Сатанова (Поділля), Вишнівця (Волинь). Своєрідний самодостатній стиль мистецтва різьблення по каменю з численними локальними варіантами, єдністю композиції та образної мови формується на Поділлі та Волині на початку 18 ст. На середину і другу половину 19 ст. припадає виродження і згасання цього виду декоративно-прикладного мистецтва.

Місцем паломництва хасидів усього світу є могила засновник хасидського руху Баал Шем Това у Меджибожі.

Де кілька слів про пам'ятки, приналежні представникам релігійних громад, нетипових для нашого краю. Унікальним віросповіданням є аріанство – елітарна релігія обраних. Аріанська капличка збережена у Тихомелі Білогірського району.

У другій половині XVII століття в Західній Європі почалась антиреформаторська реакція, яка супроводжувалася гонінням протестантів з боку традиційного католицизму а, отже, і з боку держави. Переслідувані реформатори знаходили притулок у віддалених закутках Польщі. Одним з таких закутків були й Панівці (Кам'янець-Подільський р-н), в яких з дозволу Яна Потоцького облаштувалися *кальвіністи* – представники однієї з течій протестантства.

У 1590 році кальвіністи збудували між двома південними баштами замку двоповерховий колегіум (вищу школу), нижчу школу і кірху. Збережений до нашого часу двоповерховий будинок по обидва боки надбрамної башти і є колишнім кальвіністським колегіумом.

Висновки. Результати здійсненого дослідження засвідчують: наявні культові споруди Хмельницької області є серйозною основою для розвитку сакрального (релігійного) туризму – виду діяльності, пов'язаного «з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, спрямованих до святих місць і релігійних центрів, що знаходяться за межами звичайного середовища проживання».

Актуальним залишається питання про вивчення стану збереження сакральних споруд та внесення об'єктів до державного реєстру пам'яток архітектури. Наступним етапом дослідження є формування привабливих туристичних маршрутів та проведення масштабних PR-акцій, спрямованих на ознайомлення громадськості із пам'ятками культурно-історичних надбань нашого краю.

Джерела та література

1. Любіцева О.О., Романчук С.П. Організація православного паломництва до Святої Землі // Туризм на порозі XXI століття: освіта, культура, екологія / Матеріали міжнародних наук.-практ. конф. - К., 1995. - С. 82-85.
2. Романчик С.П. Паломництво українців до Святої Землі. Історико-географічний нарис // Географія та основи економіки в школі. Науково-методичний журнал. - 2000, №1. - С. 11-14, №2.-С. 12-15.
3. Палестинский Сборник. - Т.1. - СПб., 1885. - С.147. 2. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. - Т.1. - Рим, Нью-Йорк, 1965. - С.443.
4. Житенев С.Ю. Религиозное паломничество: межкультурное коммуникации и цивилизационный контекст. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологи. – М., 2010. – 27с.

ХРЕБТІВСЬКИЙ ПЕРІОД РОДУ СОБАНСЬКИХ

Якщо торкнутись історії села Хребтіїв Новоушицького району Хмельницької області - воно належить до історичних населених пунктів Поділля (відоме також під назвами Нрептууув, Хребтєв, Хребтіївка), і безперечно заслуговує, насамперед, на дослідження історії власників села кінця XVIII ст. – сер. XIX ст. – польського шляхетського роду Собанських, який залишив яскравий слід в історії Поділля, збереглася до нашого часу побудована ними садиба.

До цього часу зазначена тема в наукових дослідженнях висвітлена не достатньо, лише у попередні роки автором надруковано декілька наукових статей, які на сьогодні потребують доповнень, враховуючи останні дослідження архівних джерел.

Метою цієї статті є дослідження однієї з гілок польського шляхетського роду Собанських у кін. XVIII ст. – сер. XIX ст. (у той час село Хребтіїв було їхнім маєтком), а також висвітлення звичаїв та побуту місцевих жителів.

Собанські – польський шляхетський рід, представники якого займали високе становище у соціально-економічній верхівці подільського соціуму XIX ст. Походять вони з Мазовії. Їх прабатьківщина – село Собаниці (розташоване в Польщі, у Мазовецькому воєводстві Плонському повіті, гміні Нарушево). “Опись документам дворянських достоїнств Собанських” показує дарчу 1638 року на частину маєтку села Собаниці від Матвія сина Мельхіора і Анни з Пнівських Собанськими на користь дворянина Гаспра сина Михайла Собанського. Наступні правовстановлюючі документи згаданого Опису родини Собанських проходять 1653 (на село Леснікі), 1664, 1665, 1668, 1725, 1735 (на село Лука), 1747, 1748, 1753, 1765, 1766, 1767 (на ґрунти села Щербовець), 1778, 1794 (на містечко Семигородку), 1801 (на частину села Рубанки), 1804, 1812, 1814, 1827, 1830, 1831, 1833, 1836 років, та родовий список дворян Собанських відділу Новоушицького Предводителя Дворянства від 25 липня 1836 року на село Борсуковці (Борсуки) і частину Нової Ушиці [1].

К. Несецький коротко згадує про Собанських, пише, що вони жили на Волині і Русі, але навіть не подає їх гербу. Т. Жихлінський в “Золотій книзі”, за Собанських вважає Миколая з Собаниць, який помер 1500 року. Однак, на підставі документальних свідчень цей дослідник подає генеалогію роду від середини XVII ст. Ці архівні пошуки доводять зв'язок поколінь роду Собанських від Юзефа з Собаниць. Його син Войцех (нар. 1692 р.)

люблінський гродський регент, одружився в Любліні у 1722 р. з Маріанною Вержбіцькою. Жихлінський пише, що Войцех Собанський заклав основу майбутньої фортуни свого дому “набувши розлогі земельні маєстності на Волині і Поділлі, колишню власність Вишневецьких і Калиновських, дощенту зруйновані війнами і нападами козаків і татарів, але які з часом, при встановленні миру і доброму господарюванні нового власника невдовзі значно подорожчали...”. Тут Т. Жихлінський подає загальні відомості, не вказуючи детальнішу інформацію щодо набуття згаданого майна Войцехом Собанським. Можна лише припустити, що ті набутки прийшли не купівлею, а відповідно звичаю тих часів, за допомогою застави держави, яка дозволяла надзвичайно швидко багатіти [2].

Войцех помер біля 1744 р., залишивши чотири дочки і чотирьох синів – Каєтана, Еліяша, Кіліяна і Павла. Діяльність перших трьох синів Войцеха залишаються поза межами цієї нашої розвідки.

Чим же Хребтіїв зацікавив Собанських??? В першу чергу географічним розташуванням. Через Хребтіїв (Хребтев) проходила дорога, що з'єднувала Подністров'я з кам'янецькою фортецею та іншими військовими пунктами по Дністру [3,с.10]. Село Хребтіїв знаходиться за 23 км на південь від селища Нової Ушиці, не дуже далеко від Кам'янця-Подільського та Могилева-Подільського. Хребтіїв отримав свою назву від місцевості. Село розміщене на хребті, який омивається з трьох сторін річкою Дністер та її притоками – Петрів Батіг (Хребтіївкою) та Данилівкою (тепер вони широкі в руслі через розлив Дністра у зв'язку з будівництвом Дністровської ГЕС). Дністер був судноплавний, розвивалася торгівля. Навколо села ліси.

Крім того – земля. Біля Хребтіївського фільварку ґрунти дають досить непогані врожаї. За Юрієм Легуном, польські дослідники, які розглядали тему набуття родиною Собанських наприкінці XVIII ст. великих земельних наділів на Поділлі, зауважують непевні обставини проведення згаданої фінансової оборудки, аналіз якої ілюструє деякі важливі риси розвитку земельного ринку, формування нового магнатського прошарку, перших паростків модерного, товарного виробництва на землях Правобережної України в останні роки існування Речі Посполитої [2].

Хребтіїв славився своїм історичним минулим. Вперше Хребтіїв згадується в польських королівських грамотах у 1436 та 1439 роках [4, с.157].

У селі у 1530 році налічувався 1 плуг (плуг означав 3,5 дими, а той складав 6-8 чоловік), тоді Хребтіїв входив до Зіньківського староства [5,с.66].

Розташований на кордоні Подільського воєводства з Османською імперією Хребтіїв у часи визвольної війни українського народу 1648-1657 р.р. згадується як містечко [6, с.345]. Воно часто переходить з рук в руки:

козаків, поляків, татар. У 1661 році під час рахунку димів Подільського воеводства фігурує власник Хребтієва Олексій Кулик, який сплачував податки на 20 димів [5,с.502].

У багатьох селах після татарських набігів чи військових дій на кілька років оголошувалися слободи (свободи). Хребтіїв був спалений татарами і у 1665 році слобода обіцяна селянам на 10 років [7, с.70]. Ще дотепер існують на околицях села назви – топоніми, пов'язані з тими трагічними подіями: Погоріла – місце, де колись було спалено село; Смердячка – завалена підземна печера, де, за легендою, були знищені оборонці села татарами.

В кінці XVII ст. в Хребтієві будується невеликий укріплений замок. В 1670 році комендантом замку в Хребтієві було призначено Юрія Міхала-Володйовського, стольника премиського, який пробув тут до кінця липня 1672 року [3, с.9]. Який вигляд мали ті укріплення на жаль відомостей не маємо, за свідченнями історика Є.Сіцінського всього було там 600 людей, з них кінних до 500 [3, с.10]. Події, що відбувалися в хребтіївському замку під час польсько-турецьких війн описані в романі Г. Сенкевича «Пан Володйовський». За деякими відомостями під час облоги турками в 1672 р. замок був спалений і в теперішній час саме тому ця місцевість носить назву Погоріла. Діяли в районі Хребтієва і опришки, які знищили тут у 1673 р. чотирьохтисячний загін турків, що втікали з поля бою з-під Хотина [7,с.78]. У той час заселеною була лише третина населених пунктів, які існували до 1672 року. Найбільше мешканців проживало в Придністров'ї. Територія вздовж Кучманського шляху та у верхів'ях Південного Бугу і Збруча була майже повністю спустошена [7,с.77].

Після польсько-турецької війни 1672 року Поділля потрапляє на 27 років під владу турків. Хребтіїв входить до ЖванськоїнахіїКам'янецького санджаку. Поряд з Хребтієвом значилися в турецьких документах й інші населені пункти: Калюс, Рудківці, Березів, Лоївці, Курилівці та ін. У 1681 р. в Хребтієві налічувалося 438 жителів (для порівняння - в Кам'янці-Подільському тоді проживало 3414 жителів, у Калюсі – 474) [7,с.77].

У серпні 1699 р. турки залишили Поділля і воно знову потрапило майже на 100 років під владу Речі Посполитої. Після другого поділу Польщі у 1793 р. Поділля ввійшло до складу Російської імперії.

ІванківціХребтіївські спочатку належали до Хребтіївського ключа, центром якого був прославлений Сенкевичем Хребтіїв, що походить від назви місцевості. Після розборів Речі Посполитої, як майно староства, перейшли вони у власність Російської держави. Катерина II подарувала Хребтіїв, разом із другим ключем Вербовецьким, росіянину, тайному раднику, генералу Дмитру Прокоповичу Трощинському, який швидко продав обидва ключі підстольнику житомирському і київському Павлові

Феліксові Собанському, найстаршому синові Войцеха і Маріанни Вержбіцької. Павло Фелікс Собанський, котрий створив одну з найбільших майнових фортун своєї родини, одружувався двічі: перший раз з Марією Ортинською, вдруге з Регіною Потоцькою (із Любича). Від двох дружин у нього було 14 дітей. Одним із синів, народжених у другому шлюбі, був Піус (нар. у 1771 році), керуючий головними судами Подільської губернії (1804р.), отримавший у спадок від батька, як Хрептіївський, так і Вербо-вещкий ключ [8, с.116].

Згідно Клірових відомостей церков Ушицького повіту за 1803 рік, у Відомостях одноприходної Свято-Михайлівської церкви села ХрептіївУшицького повіту Подільської губернії зазначається, що підстольнику житомирському і київському Павлу Феліксову Собанському у Хрептієві належать 319 душ чоловічої статі, 80 приходських дворів [9].

Відповідно Клірових відомостей церков Ушицького повіту за 1833 рік, у Відомостях Свято-Богословської церкви села ІванковецьХрептіївських поміщику Піусу Павловичу Собанському належать у Хрептіївському ключі 103 двори, в яких проживає 414 чоловіків і 494 жінок православного обряду, 19 дворів, де мешкає 76 чоловіків та 48 жінок римо-католицького обряду [10].

З опису польського історика В. Марцінського дізнаємося, що, крім Хрептієва у 1820 р. поляку СобанськомуПіусу Павловичу належали й інші села: Дурняки (тепер Любомирівка), Злогогорка, Житники, ІванківціХрептіївські, Шурка, Джуржівка (тепер Березівка), Пилипи-Хрептіївські. В останніх вільно проживали пилипони-старообрядці, вихідці з Росії. В той час до Хрептієвського фільварку належали також фільварки: Бебехи (Яснозір'я), Дурняки, Джуржівка (Хрептіївська) та Житники, у яких в той час проживало 652 чоловічі «душі» [11,с.272].

ПіусСобанський одружився з Єлизаветою Держковною, донькою генерала Рафала і Казимири із Зброжков, у їхньому шлюбі народилося троє синів та чотири доньки. Під час наступного розподілу маєтку, Хрептіїв перейшов у власність найстаршого сина Піуса – Костянтина Собанського, одруженого з Софією Мирославською, донькою полковника польського війська Панталеона і Юстини з Олізарів. Костянтин, в свою чергу, мав чотирьох синів та три доньки. Хрептіїв дістався у спадок його четвертому синові – Адамові (1860 р. н.), одруженому з Софією Марією Собешанською. За часів Адама Собанського, Хрептіїв перейшов до Патонів [8, с.116].

Польський історик Роман Афтаназі вважає, що уже у XVIII ст. центр спадкоємців Хрептіївського ключа, знаходився не в Хрептієві, а в не багатьох віддалених від нього Іванківцях. Аналізуючи бібліографічні джерела (спогади священника М.І. Ковальського), архівні дані тощо, автор цієї статті вважає, що маєток у Хрептієві до середини XIX ст. займав головну

роль в історії Хребтіївського ключа. Після продажу Собанськими маєтку Хребтієва та присілка Шурки родині Патонів розпочалася нова віха в історії цих земель.

Тільки вилучені з Хребтіївського ключа Іванківці залишилися однієї із доньок Костянтина – Ядвізі Собанській (1855 р.н.), одруженій з Владиславом Лещицем Грабянкою (1851-1903рр.), сином Кастана, власника Купина (тепер село у Городоцькому районі), та Марії баронеси Гейсмар. Ядвіга Собанська-Грабянка була останньою власницею Іванковець. Разом із частиною Пилипів Хребтіївських ці землі, наприкінці XIX ст., займали площу 876 десятин землі [8, с.116].

Дуже не любили пана Собанського кріпаки за його жорстокість, про що свідчить судова справа 1823 року. Жителі пустили в маєтку «червоного півня», від якого згоріли склади із збіжжям, клуня, стодола, 3 скирти хліба, а також темник із бджолами (200 вуликів повних, а 300 порожніх) [12]. Перед цим, у 1818 році, панське добро було спалено і в сусідніх Іванківцях. Про ці пожежі збереглися архівні письмові свідчення очевидців – жителів сіл Хребтієва та Іванковець – Йосифа Микитенка, Федора Дейбука, Івана Гладія, Я. Процика, М. Комарніцького та інших [12].

Пізніше ці господарські будівлі були відбудовані, а в кінці XIX ст. розширені. В документах цього часу згадується три господарські кам'яні будівлі з током для молотьби, які збереглися до теперішнього часу (знаходяться поруч садиби, також недалеко знаходився фруктовий сад на 7 десятин, парк - пізніше вирубані).

У 1838 р. маєток Піуса Собанського був розподілений між його синами. Хребтіїв з його околицями відійшов до Костянтина, Дурняцький – до Йосифа [13]. Відомі власники Хребтіївського маєтку у середині XIX ст. Костянтин та Броніслав Собанські.

У Хребтієві знаходилась і панська садиба (була центром фільваркового комплексу), розташована на березі річки Петрів Батіг і зі східного боку захищена високим берегом. Ймовірно допустити, що панський палац був перебудований з більш давньої споруди, збереженої на рівні першого поверху. На початку XIX століття будинок мав досить презентабельний вигляд, оскільки протоієрей М.І. Ковальський, який був священником в Хребтієві у 1850-1853 р.р., у мемуарах «3 подільської давнини», надрукованих в 1911 році в Санкт-Петербурзі в журналі «Русская старина», називає його «панським палацом» і пише, як про існуючий [14,с.67,с.73]. В цьому ж джерелі містяться відомості про влаштування в одній з кімнат будинку домової католицької каплиці. Для цієї каплиці була відведена невелика кімната, в одній з стін якої була ніша, яка зачинялась двостулковими дверцятами. В цій ніші був влаштований вівтар, до якого вело декілька сходинок [14,с.73].

Садиба за формою будовинагадує букву П. Зі сходу, від яру, де протікаєзгаданарічка, будівля разом з підвальними приміщеннями являє собою два поверхи. На першому поверсі розташовуються підвали з криницею та приміщенням, пристосованим колись під баню. Другий поверх пристосовувався під житлові приміщення (спальні, зали для банкетів та прийому гостей, кухні, бібліотеки тощо) та балкону з колонами (східна сторона будівлі). Зазначена будівля представляє інтерес як характерний зразок забудови замиської садиби з влаштуванням постачання води локально в окремому будинку[15].

Крім садиби в Хребтієві, розгалуженому роду Собанських на теренах Поділля належали садиба Собанських (палац і парк) ХІХ ст. в с. МихайлівціМурованокуриловецького району та садиба Собанських кінця ХІХ ст. (палац, стайні, брама, парк) у с. Верхівка та палацо-парковий ансамбль у с. Ободівка Тростянецького району Вінницької області, які занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток. Декілька пам'яток архітектури, які належать до історії роду Собанських, знаходяться в Одеській області [15].

Щодо давніх церков у маєтку:

в с. Іванківці – дерев'яна, названа на честь святого Іоанна Богослова, побудована у 1756 році стараннями прихожан, з трьома куполами;

в с. Хребтіїв – дерев'яна, названа на честь святого МихаїлаАрхистратига, побудована у 1864 році також стараннями прихожан, з одним куполом [16,с.963-964].

Церква села ІванковецьХребтіївських, як і більшість тодішніх сільських церков на початку ХІХ ст., була дерев'яна, маленька, колишня уніатська. До цього приходу належало ще декілька сіл: Джуржівка (тепер Березівка), Пилипи-Хребтіївські, Шурка й Хребтіїв. Усі села знаходились в гористій місцевості, недалеко від річки Дністер і розділені були між собою глибокими ярами. В них протікали швидкі річки, на яких побудовані млини. Місцевість виділялась мальовничістю, але була дуже незручна для їзди, як і в теперішній час.

Приміщення для священика було старе, незручне і мало чим відрізнялось від селянської хати. Воно знаходилося у Хребтієві. Тут колись була церква, але згоріла. Люди переказували, що спалив одну за одною дві церкви хребтіївський поміщик Собанський, щоб скористатися церковною землею, дуже доброю, замінивши її гіршою [14,с.67].

Прихожани були дуже набожні. Дзвонили до утрені (церковної служби) о 4-й годині ранку, і згодом церква наповнювалася людьми з усіх приписних сіл. Священик Ковальський відстоював їхні інтереси перед паном, за що його селяни любили і шанували.

Поміщик Костянтин Собанський був дуже скупим. Колишній козак,

пізніше церковний староста Григорій, розповідав, що батько жалів для своїх дітей зайвий шматок хліба. Засіки ломилися від великої кількості покривал, вереток, вибитих із шерсті. Ніхто рахунку їм не знав. Дівчата-панянки хотіли їсти, тихо входили в погребі, крали що-небудь і несли селянам, а ті давали їм за це хліб, молоко, сметану з сиром. Хоч стали нареченими, а вимушені були ходити у простих спідницях [14,с.68].

Старий ПіусСобанський був людиною для свого часу освіченою, мав велику бібліотеку, але дітям своїм не схотів дати освіти. Скупість перейшла від батька до сина Костянтина, а той нічим не в кращих умовах утримував свою сім'ю, члени якої харчувалися дуже скупо. Дружина Собанського не могла звикнути до характеру й скупості чоловіка і часто жила в Кам'янці у своєї матері. Це, звичайно, не подобалося Собанському, тим більше, що проживання у місті поєднувалось із значними грошовими розтратами [14,с.68].

Поміщики-католики Собанські до своїх православних кріпаків ставились дуже погано, особливо пані. Це була фанатична католичка.

Із селянами поміщик поводився дуже жорстоко, за що вони його й ненавиділи. Кріпаки поза очі називали Собанського «собака», «собко». Карали селян за будь-яку провину, причому не тільки не дивились на час, але й не рахувались навіть із станом того, хто був винний. Гнали на панщину й вагітних жінок. Ті не могли низько нахилитися, а тим більше, добре зв'язати сніп потрібної величини (в обхваті він повинен мати п'ять четвертей). Економи (Стрельбіцький, Васильківський), які спостерігали за роботою, бачили це і карали їх різками. «Атамани», що ганяли людей на панщину, копали звичайну яму, клали вагітну жінку так, щоб живіт знаходився у ямі, й починали бити її по голому тілу.

Кожному селянину потрібно було зробити на панщину плуг. Один не мав матеріалу і пішов вночі у панський ліс, зрізав там два дерева. Хтось про це доніс Костянтину Собанському. Що той робить? Викликає до себе селянина, а потім фельдшера, якому наказує вирвати у чоловіка два здорових зуби. Невмілий дантист волочить бідного по кімнаті. Коли «операція» закінчилась, пан, знущаючись, питає селянина: «А що, болить?» - «Аякже!» - «Ось так і в мене болить через те, що ти вирвав два мої грабки», - заключає пан [14,с.70].

В ті часи уряд, йдучи на зустріч кріпакам, стежив за самосудами поміщиків і їх слугак, розсилав їм циркуляри і нагадування. Але все залишалося по-старому, і в Хребтієві головний економ Сваричевський не жалів різок для розправи з селянами. Поліція ж отримувала від поміщиків хабарі, іноді дуже значні, а потім майже всі їх незаконні дії старалася прикрити і ходу скаргам не давала.

Експлуатуючи працю своїх кріпаків, поміщик майже ніколи не турбувався про їх становище і навіть часто не жалів їх морального почуття.

Коли Костянтин Собанський був ще молодим, то у нього існувало іusprigri-
maenocit̄is, або, як по-своєму говорили селяни: «Пан читав вивід нашим
молодим». Наречений і наречена в суботу перед вінчанням, яке, звичайно,
було в неділю, повинні були з'явитися до пана на поклон. З музиками і
дружками вони входили у двір поміщика. Той наказував дати всім при-
сутнім горілки. Наречена входила у покої пана. Грала музика, починалися
танці, співи, а в цей час поміщик чинив своє право над беззахисною жерт-
вою панського свавілля [14,с.71].

У Собанського була дуже красива внучка Регіна, на честь якої була на-
звана мінеральна вода, що вироблялась у родовому маєтку Житники. Ця
вода займала призові (срібні) місця і в Польщі, і в Росії. До 1917 року вона
постачалася до імператорського столу.

Собанський мав у маєтку винокурний завод. Не дозволяв жидівських
шинків, а сам вигідно збував горілку, примушуючи розкуповувати її своїх
кріпаків. Якщо у них траплялись чи то весілля, хрестини, похорони, по-
минки, вони повинні були наперед оповістити пана. Останній, судячи по
бюджету господаря, призначав, приміром, на весілля взяти одному 150,
іншому 200 чи 100 кварт горілки.

Священик Ковальський описує такий факт споювання селян. Посади-
ли його після панахиди за стіл поруч з дячком, далі сіли господарі, ро-
дичі, і розпочалось пиття. На стіл поставили дві чи три великих миски з
горілкою, які по потребі знову наповнювали. Горілку ложками наливали
у великі склянки, які постійно переходили з рук в руки. Закушували ва-
реною кислотою капустою, що вже трохи смерділа. Мала поганий запах і
неочищена сивуха. Через деякий час у хаті людині, яка до цього не звикла,
неможливо було сидіти за нестачею свіжого повітря. Голова крутилася.
Селяни ж ніби нічого не помічали, тільки червоніли, піт лив з них гра-
дом, тому що за звичаєм сиділи за столом у кожухах. Все це вплинуло на
священика дуже негативно. Він не витримав і, рішуче піднявшись із-за
столу, сказав: «Якщо ви таким же чином і надалі будете поминати своїх
рідних, то я у хату до вас на панахиди більше не піду». Взагалі священик
Ковальський всіма доступними йому засобами старався викоринити серед
своїх прихожан пияцтво, із-за чого у нього постійно виникали конфлікти з
паном Собанським [14,с.72].

Про освіту темного селянства ніхто не турбувався. Коли вийшов указ
про відкриття шкіл, Собанський не дав для цього ні приміщення, ні ко-
штів. Довелося відкрити школу в хаті дячка, який і вчителював. Не при-
вчені селяни добровільно не відпускали своїх дітей навчатися, а наказува-
ти їм пан не вважав за необхідне. Тому приходили в школу навчатися гра-
моти лише два хлопчики. Двізими вони вчилися, а потім школа закінчила
своє жалюгідне існування [14,с.73].

У часи польського повстання, яке проходило у 30-х роках ХІХ ст. на Поділлі, у ньому брали участь Костянтин Собанський, а також його два брати і два зяті, один з яких був повітовим урядовцем у м. Ушиці. Дід-поміщик дотримувався російської політики. Діти і зяті, знаючи думки батька, приховували свої темні справи, але не настільки вміло, щоб той не знав про них. І старий постійно виказував їм своє незадоволення. Внаслідок того, що Костянтин Собанський співчував і сприяв польському повстанню, яке не сховалося від поліції, він постійно був у підозрі: за ним стежили і не давали спокою. Одного разу, у часи Севастопольської війни, його навіть викликали на допит до Кам'яця [14,с.74].

Рід Собанських (від Піуса і до його правнуків включно) був внесений у 6-ту частину (древні благородні дворянські роди) Дворянської родословної книги Подільської губернії (Указ Прав. Сенату по Департаменту Герольдії від 22 листопада 1834 р, 6 березня 1835 р. №3339) [17, с.311-312]. Пізніше Собанські підтверджували своє дворянство (Указ від 25 лютого 1859 р. №2011, від 14 лютого та 23 вересня 1891 р. №1994, від 18 жовтня 1913 р. №3542) [1].

Серед кріпаків поміщика Собанського були українці, цигани й «кацапи» - великороси-розкольники, які населяли с. Пилипи. Циганів було небагато, займалися вони в основному ковальством і перекупкою коней. Панщини не відробляли, тому що вважались ненадійними робітниками, а повинні були лише в літній робочий час возити воду на поле. Хребтіївські селяни на той час були багаті. Багато з них наживались від продажу анісу, квасолі, часнику, які у великій кількості сіяли. Мали достатньо худоби, розводили багато свиней, яких купували у них «кацапи». Деякі займалися мисливством. Біля Хребтієва були густі ліси, в яких водилося безліч кіз, особливо багато вовків. Серед хребтіївських селян були дуже добрі мисливці [14,с.75].

Жили наші предки скромно. Улюбленою і пануючою стравою була мамалига, що готувалася із завареного кип'яченою водою кукурудзяного борошна, як приправу використовували молоко, конопляну олію, огірки, картоплю. Чудово, що хребтіївці не курили тютюну, мабуть, через вплив сусідів-розкольників. Але існувало багато інших звичаїв і обрядів, з якими доводилося боротися священникам.

На Поділлі до цього часу існує звичай колядувати та щедрувати (чаклувати на святках). Перед Новим роком ходять ще з «Маланкою». За часів Собанських у Хребтієві «Маланка» мала цікавий, але дуже непристойний характер. Звичайно, ходило шість парубків, з який три переодягалися у жіночі костюми. Одна пара представляла циганів, інша – євреїв, а третя – бідняків (старців). Ще й зараз у селі є прислів'я: «Поводиться, як той старець». Ця компанія ходила по хатах, де їх поїли горілкою, співала не-

пристойні пісні і давала «вистави» такого грубого й сороміцького характеру, що про них і згадувати незручно. Народ усвідомлював непристойність цього звичаю, але без зовнішнього впливу не міг покінчити з ним.

У день Богоявлення хлопці, які брали участь у «Маланці», щоб змити свій гріх, під час водоосвячення на річці, зробивши особливу ополонку нижче течії, кидались у воду в той момент, коли опускався святий хрест. Потім миттєво вистрибували з води, накидали на голе тіло кожухи та їхали додому. Для багатьох це купання не проходило даремно, а залишало сліди на здоров'ї: деякі, похворівши трохи, помирали. «Маланка», як можна простежити по піснях, що співають при ній, вийшла з Бесарабії, з-за Дністра [14,с.77]. Звичай існує дотепер.

Цікаве й свято Івана Купала, яке проводилося у Хребтієві щороку і сягає корінням у сиву давнину. На майдані, посеред села, парубки закопували в землю вербу, дівчата прикрашали її квітами, зелом. Потім молодь співала, танцювала. Також були присутні і старші люди. Після закінчення обряду ламали вербу, несли гілочки додому і кидали їх на огірки, щоб вони давали краший урожай. Це дійство збереглося донині.

З інших звичаїв можна відзначити, що молодий після вінчання сидів за обіднім столом у шапці. «То князь», - пояснювали. Але найдавніший – на мертвого чоловіка одягали шапку і так вносили у церкву. Цей звичай священик Ковальський викоренив [14,с.77].

Старообрядці мали часовню з куполом і дзвоном, покриту соломою. «Кацапи»-великороси у Хребтієві були найбільш заможні, як люди тверезі та більш підприємницькі, тому-то і панщина їм була легша: тільки косили панові трави і ярі хліба, звільнялись від жнив. Але в часи Кримської війни й вони збідніли, а ось чому: всі дорослі накупивши собі великих коней, відправилися в Крим заробляти, підвозячи провіант армії, перевозячи поранених і т.п. Та була дощова осінь, дороги стали непридатні до їзди. Внаслідок цього хребтіївські «кацапи» «залишили» там своїх коней, прийшли додому ні з чим, з одними батіжками і довго не могли прийти в себе [14,с.78].

Із «Виписки з інвентаряХребтієвськогомаєтку» поміщика К.П. Собанського за листопад 1845 року дізнаємось, що земель в маєтку 4236 квадратних десятин. В Хребтіївському маєтку на той час проживала громада кріпосних селян кількістю748 душ [13]. Після відміни кріпосного права з 1867 р. селяни викупляли земельні ділянки у поміщика Собанського.

У 1891 році Катерина Дмитрівна Патон (дівоча-Шишкова), яка мала родовий маєток у Білорусії, викупила маєток Пилипи в Адама Костянтиновича Собанського [18]. На поч. ХХ століття Хребтіївський маєток, саме цей куточок чарівної подільської природи, отримує у спадок відставний штабс-капітан гвардії Михайло Оскарович Патон, рідний брат відомого

академіка Євгена Оскаровича Патона та дядько нинішнього Президента Національної академії наук України, академіка Бориса Євгеновича Патона. В селі Хребтієві старі люди ще й досі пам'ятають про «доброго пана» Михайла Оскаровича Патона.

До більшовицької революції 1917 р. у Іванківцях Хребтіївських існував старопольський двір: «обширний, приземистий з ламаним дахом та мансардними вікнами на першому поверсі, і невибагливим великим ганком». Був то найшвидше колонний портик, ймовірно з горищем, прибудований до середньої частини будинку. Як описується в єдиному джерелі, нажаль дуже загальному і неповному, що стосується Іванковецького двору, – спогадах Міхала Грабянки, внука останньої власниці, будинок не представляв собою якогось конкретного стилю, хоча пропорції його були: «дуже милі, а обплетений диким виноградом (двір) мав дуже домашній та гостинний вигляд». Нажаль збереглося мало відомостей про зовнішній вигляд цієї резиденції, спочатку Собанських, а пізніше Грабянків, адже не залишилося, найшвидше, іконографічних матеріалів [8, с.116].

Досить цікавим міг бути внутрішній вигляд маєтку. З описів Міхала Грабянки в ньому розміщувалось біля 20 кімнат з цінними колекціями. Але й про це інформації не дуже багато. Кімнати були «перевантажені» залишками меблів, що вціліли з пожежі палацу в Купині, правдоподібно в декілька разів більшого від Іванковецького, який згорів у другій половині XIX ст. Тоді згоріла більша частина бібліотеки, яку збирали п'ять поколінь Грабянків на протязі багатьох років. Саме ця пожежа примусила власників переселитися з Купина до скромніших Іванковець. Там теж було розміщено родинні портрети Грабянків та інших споріднених з ними родів (Стадницьких і Собанських). Найціннішим був портрет Люблінського воєводи Адама Тарли (1713-1744), який загинув у поєдинку з братом Станіслава Августа – Казимиром Понятовським. Велику увагу жителі Іванковецького двору приділяли двом акварелям подільських пейзажів та портрету Анетки Грабянчанки (написаного тушшю), які належали перу Тадеуша Костюшко, початку 90-х років XVIII ст., коли останній перебував у Меджибожі та часто відвідував маєтки його ближніх і дальніх околиць. Велика зала була прикрашена килимами та зброєю, здобутою в боротьбі з турками, підчас облоги Відня, а також комплектом з 8-ми стоячих дзеркал, оправлених в срібні (?) бароккові рами. Згідно з родинними переказами належали вони польському коронному гетьману Мартину Калиновському. Їх використовували під час виборів та великих з'їздів. Скло тих дзеркал, від старості та частого використання, сильно потемніло. В залі також стояв рояль, а у вітальні – піаніно [8, с.116].

Грабянка наприкінці писав, що будинок був оточений великим ландшафтним парком, яким опікувався садівник Болгар, спеціаліст по овочевим рослинам [8, с.116]. На сьогодні парк розташований на рівнинній місцевості на

сході с.ІванківціНовоушицького району на площі 2,6 га. До його північного боку прилягає напівзруйнований господарський двір колишнього сільсько-господарського підприємства, з південно-західного – невеликий сад, із півдня та заходу – сільськогосподарські угіддя. На невеликій території парку зростають деревні насадження 70-100-річного віку з граба звичайного, клена-явора та гостролистого, ясена звичайного; у підліску – бруслина європейська, алича, шипшина. Прикрасою парку є затишні доріжки, що мають вільне планування і йдуть як по периметру парку так і у різних напрямках у його глибині. На північній околиці зростають дві біогрупи (4+6 шт.) ялини звичайної (максимальний діаметр стовбура – 33,8 см), неподалік – сосна європейська (діаметр стовбура – 57,3 см). Серед цінних деревних рослин заслуговують на увагу два старезних дерева шовковиці чорної (діаметр тристовбурного дерева – 70,4 см), а діаметр двох стовбурів іншого, що роздвоюється на висоті 40 см, становить 35,0 та 44,9 см). Значних розмірів досягли клен Траутфетгена (діаметр стовбура – 61,8 см), що росте у щільному деревостані, а також два гіркокаштани звичайні (125,8 та 67,8 см). У парку зростають клен-явір пурпурнолистої форми, в'язи гірський та шорсткий, горіх грецький, бузок звичайний, виноград дикий п'ятилопатевий (загалом 24 таксони). Вражає своїми розмірами липа серцелиста на південній околиці парку, її діаметр стовбура становить 253,0 см. Та найбільшою цінністю парку є особина ялівця віргінського (американське олівецеве дерево) – безперечно, найстаріший та найбільший представник виду у Хмельницькій області, а, можливо, і на Волино-Поділлі. Дерево має висоту 25 м, діаметр стовбура – 47,8 см. Іванковецький парк заповіданий рішенням XIII сесії Хмельницької обласної ради від 25.12.1997 року за № 5 [19,с.137-с.139].

В Іванківцях, біля закладеного на південному схилі саду винограднику, розводили також істівних слимаків та вирощували трюфелі. Перед будинком простягався “величезний” газон. Неподалік розміщувався флігель з гостинними кімнатами для молоді. В найбільшій його кімнаті була розташована бібліотека, що частково вціліла з пожежі у Купинському палаці, яка налічувала близько 6000 томів. Ліворуч від будинку стояла адміністративна будівля, її не було видно з вікон садиби, а за нею починалися господарські приміщення - з метою зменшення наслідків ймовірної пожежі, розкидані далеко одна від одної по усій території двору. У возовні (сарай) стояла карета, крита повозка, декілька бричок, візок-лінійка та щонайменше два вози. Молодь користувалася широкою розважальною бричкою, з спеціально зміцненими осями, незамінною для виїздів “кавалерських”, як і підчас весняно-осінніх розливів. Розважальна упряж для коней була оздоблена бронзовими прикрасами з дзвіночками та брязкальцями. Коней запрягали переважно “в поручні”, тобто пара за парою. В стайні крім запряжних, завжди стояло декілька верхових коней. Фурмани та усі іванковецькі слуги (крім лакеїв) носили “козацький” одяг [8, с.117].

За радянських часів у панському будинку в Хребтієві знаходились сільський клуб і контора колгоспу, дитячий садок. Підвали будинку використовувались як магазин, складські приміщення для зберігання сільськогосподарської продукції, винодільня. У 1990-х рр. хребтієвською спілкою селян “Імені Патона” зроблено спробу реставрувати будинок, зокрема перекрито дах листами з оцинкованої сталі. Кілька років тому садиба куплена у спілки селян “Імені Патона” громадянином Р.В. Сагаловим, мешканцем м. Хмельницького. Охоронний договір з останнім не укладено. Судячи з повної бездіяльності власника щодо ремонту та реставрації будівлі, а також руйнування її мешканцями села, зараз стоїть питання (згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини») про її відчуження на користь держави [15,с.557]. На сьогодні садиба Собанських (М.О. Патона), яка за своїм значенням відповідає статусу, як пам’ятки архітектури, так і пам’ятки історії, знаходиться в занедбаному стані і опинилася під загрозою знищення. Теперішній стан будівлі вимагає негайного надання пам’яткоохоронного статусу, захисту зі сторони держави. При бездіяльності теперішнього власника будівлі та місцевої влади маєток Собанських та Патонів у Хребтієві може бути назавжди втрачено для прийдешніх поколінь. Результатом спільної роботи відділу охорони пам’яток історії та культури у Хмельницькій області, відділу наукових досліджень НІАЗ “Кам’янець” та управління регіонального розвитку, містобудування, архітектури та будівництва Хмельницької ОДА є паспортизація об’єкту культурної спадщини “Садиба Патона”. Даний об’єкт культурної спадщини занесений до реєстру об’єктів архітектури у 1993 р. під назвою “Садиба М.О. Патона”. Пам’ятка представляє інтерес як характерний зразок забудови заміської садиби з влаштуванням постачання води локально в окремому будинку [15,с.557]. На початку 2010 р. автором статті разом із співробітниками відділу наукових досліджень НІАЗ “Кам’янець” Г.Б. Ківільшею, Г.О. Осетровою, Л.І.Свінціцькою, а також головним спеціалістом управління регіонального розвитку містобудування, архітектури та будівництва Хмельницької облдержадміністрації Ю.С. Воловиком підготовлено в електронному та паперовому вигляді паспорт на об’єкт культурної спадщини “Садиба Патона” з метою занесення його до Державного реєстру нерухомих пам’яток. Протокольним рішенням засідання консультативної ради управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА від 15.05.2010 р. (розглянуто паспорт на об’єкт культурної спадщини “Садиба Патона” разом з графічними матеріалами та фотофіксацією) підтримано пропозиції щодо занесення до Державного реєстру нерухомих пам’яток України цієї історичної садиби. Пам’ятка архітектури місцевого значення Садиба Патона [20] (кін. XVIII ст. - поч. XIX ст.), (Наказ Міністерства культури і туризму України від 21.12.10 р. № 1266/0/16-10, охоронний № 2747-Хм.) на сьогодні знаходиться у приватній власності (власник – підприємець

Р.В. Сагалов). Потребує проведення ремонтно-реставраційних робіт через аварійний стан.

Сьогодні, після десятиліть забуття, ми повертаємося до своїх коренів, відтворюємо історичну пам'ять, відшукуємо загублені гілки родовідних дерев. Цей процес довго тривалий. І це дослідження є частиною у реконструкції генеалогії та історії славного роду. На сьогодні знайдено багато цікавих документів, до наукового обігу введено нові факти, але ще попереду багато пошуків і феноменальних знахідок.

Насамперед, у своїх майбутніх дослідженнях польського шляхетського роду Собанських, автор ставить собі за мету дослідити генеалогію, а також відповісти на запитання – які представники роду були патріотами Речі Посполитої (беручи участь у повстаннях проти царизму), а хто вірно служив Російській імперії...не забуваючи, що Собанські були панамі, дворянами, чиновниками, і володіли українськими селянами, котрим у той період, на відміну від вільних жителів Миньковецької держави, жилося не солодко...На це чекають архівні документи ХІХ ст., листи до Собанських у Хребтіїв 1821 р. на польській мові, які відкриють історичну правду...

Не повне генеалогічне дерево гілки роду Собанських (Ушицького повіту), занесені до 6-тої частини (древні благородні дворянські роди) Дворянської родословної книги Подільської губернії:

.....Гаспер – Йосиф – Войцех – Павел – Піус – Юліуш (Сабін-Константин) – Броніслав (Северин-Онуфрій) – від Софії Рапштинської діти – Матеуш (Стефан) – Ігнатій – Анна – Софія (Раджина) – Ядвіга (Мартьяна) – останній власник Хребтієва Адам (син Константина).....

Джерела та література:

1. Державний архівХмельницькоїобласті (ДаліДАХМО). - Ф. 230. - Оп. 1 - Спр.6357.
2. Легун Юрій. Надбання Собанськими земель у Брацлавському воєводстві у 1870-х роках: обставини і особливості // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: історія. Вип. ХІІ. – Вінниця. 2013. – С.89.
3. Сіцінський Є. Гектор Кам'янецької фортеці // Історичний нарис.-Хмельницький., 2003.
4. Грушевський М. Барское Староство, историческиеочерки (XV-XVIII в.).-К. 1894.
5. Архив Юго-Западной России.Исчислениедымов в городах и селенияхПодольского воєводства – К.,1890. - Ч.7. - Т.2.
6. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К.: Либідь, 1993.
7. Трубочанінов С.В. Історія Поділля та Південно-Східної Волині. Книга 2. – Кам.-Под.: Центр поділлєзнавства, 1994.

8. AftanaziRoman. Materialy dodziejy wrezydencij / Podred. A.J. Baranowskiego. – Czesc II. Ziemie Ruskie Korony. – Tom IХv. Dawnej wojewydztwo Podolskie. – Warszawa, 1992.
9. ДАХМО. - Ф. 315. - Оп. 1 - Спр. 6817.
10. ДАХМО. - Ф. 315. - Оп. 1 - Спр. 7388.
11. «Statyky gubernii Podolskiej» X. Wawrzynea Marszynskiego. Wilno. 1820. -Т.1.
12. ДАХМО. - Ф. 120. - Оп. 1 - Спр. 1516.
13. ДАХМО. - Ф. 112 - Оп. 1 - Спр. 2845; Т.1. - Спр. 2924.
14. Ковальський М.І. Из Подольской старины // Русская старина. - Санкт-Петербург, 1911.
15. Шпаковський С.М. Методичні аспекти паспортизації об'єктів культурної спадщини у Хмельницькій області на прикладі паспортизації об'єкта "Садиба Патона" // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень / Вип. 6. – Вінниця, 2011. – С. 548-559.
16. Сецинский С. Приходы и церкви Подольской епархии. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Каменец-Подольский., 1901. - Вып. 9.
17. Дворянская родословная книга Подольской губернии. - Каменец-Подольский, 1897.
18. ДАХМО. - Ф. 241. - Оп. 1 - Спр. 1216.
19. Казімірова Л.П. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області / Серія "Terrain-cognita: Хмельниччина". – Кам.-Под., 2006.
20. <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/doccatalog/document?id=316075>

Додатки:

*Садиба Собанських (Патонів) у с. Хребтіїв. Вид з північного сходу.
Фото 2006 р.*

Садиба Собанських (Патонів) у с. Хребтіїв. Вид зі сходу. Фото 2006 р.

Центральна частина східного фасаду садиби Собанських та Патонів у Хребтієві.

*Інтер'єр залу з колонадою на першому поверсі
садиби Собанських та Патонів у Хребтієві.*

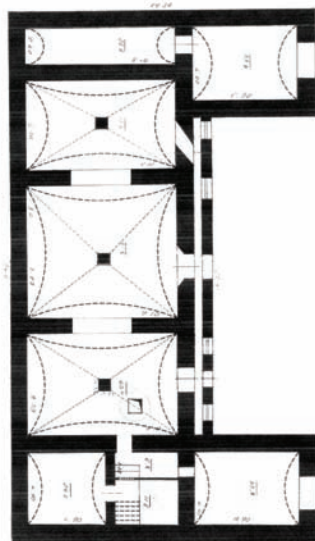
Залишки каміну ХІХ ст. в садибі.

Колодязь в цокольному поверсі садиби.

План першого поверху . М 1:200

План цокольного поверху . М 1:200

КРАЄЗНАВЧЕ ЖИТТЯ

Єсюнін С.М.

м. Хмельницький

НОВІ ВИДАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Однією із основних видів діяльності Хмельницького обласного краєзнавчого музею є видавнича. За останні роки побачило світ чимало наукових та науково-популярних видань – книг, брошур, буклетів, тематика яких висвітлює різні питання краєзнавства Хмельницької області. Зокрема, побачили світ ряд праць за авторством Єсюніна С.М. (Місто Хмельницький: історія, події, факти, 2008 р.; Прогулянка Проскуровим, 2008 р.; Путівник: Хмельницька область, 2011 р.; Незнане Поділля, 2012 р.), Мальованої Н.Є. (Проскурів-Хмельницький у головоломках, 2011 р.; Загадки давніх тварин, 2012 р.; Подорож Хмельниччиною у головоломках, 2014 р.; Отруйна краса, 2014 р.; Дивовижні звірятка, 2014 р.), Корчевної І.В. (Каталог колекції дереворуйнівних грибів, 2008 р.; Каталог нідологічної колекції птахів, 2009 р.; Птахи Червоної книги Хмельниччини, 2009 р.). Музеєм підготовлено до друку та видано матеріали всеукраїнських та регіональних наукових конференцій, серед останніх – «Хмельниччина в контексті історії України» (2012), «Козацька доба в історії Поділля та Південно-Східної Волині» (2013) та «Хмельниччина в роки Другої світової війни» (2014). Названі збірники містять сотні матеріалів музейників, краєзнавців та науковців не лише Хмельниччини, а й Києва, Харкова, Дніпропетровська, Чернівців, Вінниці, Тернополя та ін. До того ж, періодично виходять збірники праць музейних працівників області – «Літопис Хмельниччини», видання яких було започатковане у 2001 році.

У першому півріччі 2015 року побачили світ ще два видання Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Черговий випуск збірника «Літопис Хмельниччини-2015» містить понад 40 наукових, музеєзнавчих і краєзнавчих досліджень працівників музеїв, науковців та краєзнавців Хмельницької області та матеріали їх колег з інших регіонів. Тематично збірник має шість розділів: Музейна справа на Хмельниччині, Музейні інновації в Україні, Постагі музейної справи, Археологічні дослідження, Історико-краєзнавчі дослідження, Етнографічні дослідження. Серед авторів найбільше представлені працівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Є також праці

колег із Деражнянського районного історичного музею, Нетішинського міського краєзнавчого музею, Славутського історичного музею, Хмельницького обласного літературного музею, Шепетівського обласного літературно-меморіального музею М.Островського. Надзвичайно цікаві матеріали, в яких висвітлюються питання музейних інновацій на сучасному етапі, надійшли від провідної в Україні кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури. Видання має 332 сторінки, ілюстрації

Наступне видання обласного краєзнавчого музею торкається давнього минулого міста Хмельницького (Плоскирова, Проскурова). Так сталося, що історія обласного центру в XV – XVIII ст. так й залишається темою малодослідженою. Існує лише декілька праць, у яких висвітлюються окремі аспекти цього періоду в історії міста. Спробу відновити хід давньої історії Плоскирова від початку XV до кінця XVIII ст., простежити зміну власників-державців, з'ясувати періоди піднесення та занепаду міста, зробив провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею Єсюнін Сергій Миколайович у новій книжці **«Плоскирів: давня історія»**.

Автор використав широку джерельну базу – архівні документи, польські та вітчизняні видання XVIII – XX ст., доробок сучасних українських та польських істориків. Книга «Плоскирів: давня історія» має 62 сторінки, насичене ілюстраціями, серед яких давні гравюри, фрагменти карт, портрети, герби, реконструкція вигляду міста на початку XVII ст. У хронологічній послідовності автор висвітлює понад 300 років давньої історії нашого міста, які були доволі насиченими на історичні події: перша згадка про Плоскирів, формування із села міста, побудова замку та міських укріплень, отримання магдебурзького права, розвиток торгівлі та ремесел, набуття статусу адміністративного центру староства, але, водночас – то були роки воєн та окупації, руїни та епідемій. У книзі вперше зібрані матеріали про всіх володарів-державців Плоскирова та Плоскирівського староства – представників шляхетських родів Свірчів, Гурських, Влодеків, Конєцпольських, Бельських, Замойських...

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Блажевич Юрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ

Блажевич Ольга Іванівна, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Галузінська Таїсія Володимирівна, викладач Барського гуманітарно-педагогічного коледжу

Григоренко Любов Олегівна, учениця Хмельницької загальноосвітньої школи I-III ступенів № 18 ім. В'ячеслава Чорновола

Григоренко Олександр Петрович, доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної академії інформатизації, дійсний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Дацюк Олександр, кандидат богослов'я, протоієрей, секретар Хмельницької єпархії УПЦ, завідувач кафедри українського православ'я і теології Хмельницького інституту МАУП

Дячок Валерій Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації та країнознавства, Хмельницький національний університет

Дячок Оксана Ярославівна, вчитель-методист, Хмельницька СЗОШ №27

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Завальнюк Олександр Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ

Захар'єв Володимир Анатолійович, науковий співробітник Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області, член НСКУ

Іваневич Лілія Анатоліївна, кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, в. о. доцента кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права, член НТШ та НСКУ

Клімчук Юрій Аркадійович, вчитель історії Кульчиєвської ЗОШ Кам'янець-Подільського району

Коцюк Володимир Дмитрович, кандидат історичних наук, декан факультету денної форми навчання Хмельницького інституту МАУП

Кундельський Валерій Васильович, аспірант Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, викладач Хмельницького Технологічного багатoproфільного ліцею

Кучеров Геннадій Геннадійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Подільського державного аграрно-технічного університету

Леськів Ірина Ярославівна, старший науковий співробітник ДІКЗ «Межибіж»

Маліновський Юрій Леонідович, зав. відділенням Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. Михайла Грушевського

Прокопчук Віктор Степанович, доктор історичних наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, почесний член Центру дослідження історії Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член правління НСКУ

Стрельбицька Наталія Іванівна, старший науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України, член НСКУ

Ступко Костянтин Васильович, аспірант Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського

Трембіцький Анатолій Михайлович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження Поділля Інституту історії України НАН України, член НТШ і НСКУ

Халайцян Володимир Петрович, старший викладач Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Церклевич Вікторія Сергіївна, кандидат педагогічних наук, магістр історії, проректор з науково-педагогічної та виховної роботи Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту

Шпаковський Сергій Михайлович, завідувач Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКІ КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК

ВИПУСК 5

Верстка та друк – ПП Мельник А.А.
Підписано до друку 20.06.2015 р.
Формат 60x84/16, Папір офсетний, Гарнітура Times,
Друк офсетний, Ум. друк. арк. – 14.8
Наклад. 100 прим. Зам. №76.

ПП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37
Тел./факс: (0382) 74-69-49, 74-32-22

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.